

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

DEVLETİN BÖLGESEL KALKINMADA İZLEDİĞİ
POLİTİKALARIN ETKİNLİK ANALİZİ: TÜRKİYE
ÖRNEĞİ

CİHAN KIZIL
2502120217

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. PINAR AKKOYUNLU

İSTANBUL - 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : CİHAN KIZIL

Numarası : 2502120217

Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : MALİYE

Danışmanı : PROF. DR. PINAR AKKOYUNLU

Tez Savunma Tarihi : 16.11.2018

Saati : 14.00

Tez Başlığı : DEVLETİN BÖLGESEL KALKINMADA İZLEDİĞİ POLİTİKALARIN ETKİNLİK
ANALİZİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / GYÇOKLUSUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. PINAR AKKOYUNLU		Kabul
2- PROF. DR. ŞAHİN AKKAYA		Kabul
3- PROF. DR. FUAT ERDAL		Kabul
4- PROF. DR. NACİ TOLGA SARUÇ		Kabul
5- PROF. DR. MUSTAFA ERDOĞDU		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. GÜLAY AKGÜL YILMAZ		
2- PROF. DR. GÜLAY GÜNLÜK ŞENESEN		

**Bu alışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri
Koordinasyon Birimi Tarafından Desteklenmiştir. Proje numarası:
20377**

ÖZ

DEVLETİN BÖLGESEL KALKINMADA İZLEDİĞİ POLİTİKALARIN ETKİNLİK ANALİZİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ CİHAN KIZIL

Bu çalışmanın amacı, devletin bölgesel kalkınmayı sağlamak için kullandığı araçların etkinliğini incelemek ve Türkiye’de bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının nasıl değiştiğini belirlemektir. Bu amaca ulaşabilmek için çok boyutlu bir bölgesel gelişmişlik endeksi oluşturulmuş ve panel veri analizi kullanılarak altyapı, turizm, beşerî sermaye ve teşviklerle uyarılmış özel sermaye yatırımlarının bölgelerin gelişmişlik düzeyi üzerinde nasıl bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşacak şekilde hazırlanmıştır. Birinci bölümde konu ile ilgili kavramlar açıklanmış ve teorik çerçeve çizilmiştir. İkinci bölümde Avrupa Birliği (AB) ve Türkiye bölgesel politikaları üzerinde durulmuş, çeşitli plan ve programlar incelenerek konuyla ilgili örnekler verilmiştir. Üçüncü bölümde, temel bileşenler analizi kullanılarak bölgesel gelişmişlik endeksi oluşturulmuş ve bölgelerin gelişmişlik düzeyi her yıl için hesaplanmıştır. Bu bölümde, devletin yaptığı harcamaların bölgesel gelişmişlik üzerindeki etkisi de panel veri analizi uygulanarak tahmin edilmiştir.

Yapılan araştırmalar sonucunda, AB adaylık süreci ile birlikte Türkiye’deki bölgesel politika uygulamalarında bir değişim yaşandığı görülmüştür. Bu dönemde, bölgesel kalkınma politikalarına daha fazla önem verilmiş ve bölgesel farklılıkların azaltılmasına çalışılmıştır. Ancak, çalışmada elde edilen bulgulara göre ülkenin Batısı ve Doğusu arasındaki eşitsizliklerin giderilemediği, aksine bu bölgeler arasında bir uzaklaşma olduğu belirlenmiştir. 2001-2015 yılları arasında, bölgesel kalkınmayı sağlamak için yapılan yatırımlar arasında beşerî sermaye yatırımlarının en etkin sonucu verdiği, büyük kaynaklar aktarılan altyapı yatırımları ve teşviklerin ise beklenen düzeyde bölgelerin gelişmişlik düzeyini etkileyemediği saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Kalkınma, Bölgesel Politika, Bölgesel Gelişmişlik Farkları, Gelişmişlik Endeksi, Panel Veri Analizi, Avrupa Birliği Bölgesel Politikaları

ABSTRACT

THE EFFICIENCY ANALYSIS OF REGIONAL DEVELOPMENT POLICIES IMPLEMENTED BY THE STATE: THE TURKISH CASE

CİHAN KIZIL

The aim of this study is to examine the efficiency of the tools which a state uses to ensure regional development and to determine how regional disparities change in Turkey. In line with this purpose, a multi-dimensional regional development index has been built, and the effects of infrastructure, tourism, human capital and induced private sector investments on development levels of regions have been determined.

The study has been prepared in three sections. In the first one, relevant concepts are explained and theoretical framework is drawn. In the second part, regional development policies of the European Union (EU) and Turkey are emphasized, and some examples are given by investigating various plans and programs. In the third section, regional development index is generated by using principal component analysis, and regional development levels are calculated for each year. Additionally, the effects of public expenditures on regional development are estimated by performing panel data analysis.

As a result of the research, a shift in the implementation of Turkish regional policies associated with EU candidacy has been observed. In this period, the regional development policies have been more emphasized and aimed to reduce regional disparities. However, it has been identified that regional inequalities between the West and the East were not eliminated, on the contrary, a divergence has been observed between these regions. In 2001-2015 period, it has been determined that human capital investments produces the most effective result, and both infrastructure investments and incentives to which vast resources are allocated do not influence regional development level as expected.

Keywords: Regional Development, Regional Policy, Regional Disparities, Development Index, Panel Data Analysis, Regional Policies of the European Union

This study was funded by Istanbul University with the project number 20377

ÖNSÖZ

Bölgesel farklılıklar Türkiye'nin uzun yıllardır çözüm aradığı bir konudur ve Türkiye'de bölgesel politikalara özellikle 2000'li yıllarda daha fazla önem verilmeye başlanmıştır. Ülkenin ve politika yapımcıların bu alana daha fazla önem vermesiyle beraber, ekonomi yazınında bölgesel çalışmalar da daha sıklıkla görülür hale gelmiştir. Bu oluşan yazın içinde çeşitli konular ele alınmış olmakla birlikte, uygulanan politikaların ne gibi sonuçlar yarattığı ve yapılan harcamaların etkinliği yeteri kadar araştırılmamıştır. Bu çalışma temel olarak, devletin bölgesel kalkınmayı sağlamak için kullandığı politika araçlarının etkinliğini ve bölgelerin gelişmişlik düzeylerinin seyrini bulmayı amaçlamıştır.

Doktora tez çalışmam boyunca özveriyle yardımlarını esirgemeyen ve değerli bilgileriyle bana yol gösteren danışmanım Prof. Dr. Pınar AKKOYUNLU ve tez izleme komitesi üyesi diğer hocalarım Prof. Dr. Şahin AKKAYA ve Prof. Dr. Fuat ERDAL'a teşekkürü bir borç bilirim. Bu zorlu süreçte bana destek olan Dr. Öğr. Üyesi F. Berna UYMAZ YILMAZ, Dr. Öğr. Üyesi Önder BİNGÖL ve Araş. Gör. Dr. Sevinç ASLAN'a teşekkür ederim. Çalışmalarım sürecinde sabırlarını ve anlayışlarını eksik etmeyen İstanbul Üniversitesi'ndeki diğer akademisyen arkadaşlarıma ve beni her zaman destekleyen aileme minnetimi ve şükranlarımı sunarım.

Cihan KIZIL
İSTANBUL - 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
TABLolar LİSTESİ.....	x
HARİTALAR LİSTESİ.....	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TANIM VE TEORİK ÇERÇEVE

1.1.Bölge Kavramı ve Bölge Türleri.....	5
1.1.1.Bölge Kavramı	5
1.1.2.Bölge Türleri	7
1.1.2.1.Planlamada Tanımlanmış Bölge Sınıflandırması	8
1.1.2.2.Gelişmişlik Açısından Bölge Sınıflandırması	17
1.1.3.Avrupa Birliği Bölge Sınıflandırma Sistemi (NUTS)	21
1.2.Bölgesel Kalkınma Teorisinin Kavramsal Temelleri.....	25
1.2.1.Bölgeler Arası Yakınsama Hipotezi	25
1.2.2.Kuruluş Yeri Teorisi	30
1.2.3.Yığın Ekonomileri	32
1.2.4.Mekânsal Rekabet Modelleri	35
1.2.5.Merkezi Yerler Teorisi.....	37
1.3.Bölgesel Kalkınma Politikası İhtiyacı Ve Politikanın Amaçları.....	40
1.3.1.Bölgesel Kalkınma Politikası Uygulanmasını Gerektiren Nedenler	40
1.3.1.1.Ekonomik Nedenler	41
1.3.1.2.Sosyo-Ekonomik ve Politik Nedenler	43
1.3.2.Bölgesel Kalkınma Politikasının Amaçları.....	46
1.3.2.1.Kır-Kent Dengesinin Sağlanması	47
1.3.2.2.Az Gelişmiş Bölgelerin Ekonomik Potansiyellerinin Kullanılması	49

1.3.2.3.Ekonomik ve Sosyal İkililiğin Önlenmesi	50
1.4.Devletin Bölgesel Kalkınmada Kullandığı Araçlar ve Etkili Olduğu Değişkenler	51
1.4.1.Doğrudan Uygulanan İktisadi ve Sosyal Politikalar	52
1.4.1.1.Bölgesel Planlama	52
1.4.1.2.Kamunun Dolaysız İktisadi Girişimleri.....	54
1.4.1.3.Altyapı Yatırımları.....	56
1.4.1.4.Beşerî Sermaye Gelişimi	57
1.4.2. Girişimciliği Artırmaya Yönelik Politikalar.....	60
1.4.2.1. Bölgesel Teşvikler	61
1.4.2.2. Küçük Sanayi Siteleri, Organize Sanayi Bölgeleri ve Teknokentler...	63
1.4.3. Diğer Faktörler Üzerindeki Politikalar	64
1.4.3.1. Turizm.....	64
1.4.3.2. İç Güvenlik ve Terör.....	65

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKALARI

2.1. Türkiye’de İzlenen Bölgesel Kalkınma Politikaları.....	68
2.1.1. Türkiye’de Bölgelerarası Gelişmişlik Farklılıklarının Ortaya Çıkış Nedenleri	69
2.1.1.1. Coğrafi Nedenler	69
2.1.1.2. Tarihi Nedenler	70
2.1.1.3. Kültürel Nedenler	71
2.1.1.4. Sosyo-Ekonomik Nedenler	72
2.1.2.Türkiye’de Bölgelerarası Gelişmişlik Farklılıklarındaki Değişim ve Bölgesel Kalkınmayı Sağlamaya Yönelik Politikalar.....	72
2.1.2.1. Devletçilik Dönemi (1923-1950).....	74
2.1.2.2. Liberal Dönem (1950-1960)	79
2.1.2.3. Planlı Dönem (1960 Sonrası).....	81
2.2. Avrupa Birliği’nde İzlenen Bölgesel Kalkınma Politikaları.....	98
2.2.1. Avrupa Birliği’nde Ortaya Çıkan Bölgesel Sorunlar	98

2.2.1.1. Azgelişmiş Kırsal Alanlar	99
2.2.1.2. Temel Sanayilerde Gerileme	99
2.2.1.3. Aşırı Kalabalık Alanlar.....	100
2.2.1.4. Sınır Bölgeleri.....	101
2.2.2. Avrupa Birliği Bölgesel Kalkınma Politikası.....	102
2.2.2.1. Avrupa Birliği Bölgesel Kalkınma Politikasının Gelişimi	103
2.2.2.2. Avrupa Birliği Bölgesel Kalkınma Politikasının Mali Araçları ve Amaçları.....	106
2.3. Bölgesel Kalkınma Açısından Avrupa Birliği ve Türkiye.....	110
2.3.1. Avrupa Birliği ve Türkiye’deki Bölgesel Kalkınma Çabaları.....	111
2.3.2. Avrupa Birliği ve Türkiye Bölgesel Kalkınma Politikalarının Sonuçları .	117

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE UYGULANAN POLİTİKALARIN ETKİNLİK ANALİZİ

3.1. Kullanılan Veri ve Hesaplama Yöntemleri	122
3.1.1. Gelişmişlik Endeksinin Hesaplanması	122
3.1.1.1. Gelişmişlik Endeksinde Kullanılmayan Değişkenler ve Kullanılmama Nedenleri	125
3.1.1.2. Gelişmişlik Endeksi Değişkenleri ve Hesaplama Yöntemleri.....	129
3.1.1.3. Temel Bileşenler Analizi ve Gelişmişlik Endeksinin Oluşturulması	136
3.1.2. Devletin Bölgesel Kalkınmada Kullandığı Araçların Hesaplanması	142
3.1.2.1. Yatırımlar.....	142
3.1.2.2. Teşviklerle Uyarılmış Özel Sektör Sabit Sermaye Yatırımları	143
3.2. Gelişmişlik Endekslerinin Değerlendirilmesi	144
3.2.1. NUTS Düzey-3 Bölgesel Gelişmişlik Endeksi	144
3.2.2. NUTS Düzey-2 Bölgesel Gelişmişlik Endeksi	147
3.3. Ekonometrik Yöntem ve Analiz Sonuçları	150
3.3.1. Betimleyici İstatistikler ve Değişkenlerin Özeti	150
3.3.2. Ampirik Model	152
3.3.3. Uygun Ekonometrik Yöntemin Belirlenmesi.....	153
3.3.4. Panel Veri Analizi	156
3.3.4.1. NUTS Düzey-3 Bölgeleri için Analiz Sonuçları	157

3.3.4.2. NUTS Düzey-2 Bölgeleri için Analiz Sonuçları	158
SONUÇ.....	161
KAYNAKÇA	167
EKLER.....	184
ÖZGEÇMİŞ.....	224

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1. Türkiye'de Yerleşme Merkezinin Kademelenmesi Çalışmasına Göre Saptanan Polarize Bölgeler	14
Tablo 1.2. NUTS Düzey-2 Sınıflandırmasına Göre 2011 Yılı Kişi Başına Düşen Gayrisafi Katma Değer	18
Tablo 3.1. Gelişmişlik Kriterleri ve Verilerin Elde Edildiği Kaynaklar	124
Tablo 3.2. NUTS Düzey-3 Bölgeleri İçin Özdeğerler ve Toplam Varyansı Açıklama Oranları	138
Tablo 3.3. NUTS Düzey-2 Bölgeleri İçin Özdeğerler ve Toplam Varyansı Açıklama Oranları	139
Tablo 3.4. NUTS Düzey-3 Bölgeleri İçin Gelişmişlik Kriterlerinin Ağırlıkları	140
Tablo 3.5. NUTS Düzey-2 Bölgeleri İçin Gelişmişlik Kriterlerinin Ağırlıkları	141
Tablo 3.6. Değişkenler Listesi	150
Tablo 3.7. NUTS Düzey-3 Değişkenleri İçin Özet İstatistikler	151
Tablo 3.8. NUTS Düzey-2 Değişkenleri İçin Özet İstatistikler	152
Tablo 3.9. F ve Lr Testi Sonuçları	154
Tablo 3.10. Hausman Testi ve Abkt Sonuçları	155
Tablo 3.11. Değiştirilmiş Wald, Wooldridge ve Pesaran Testi Sonuçları	156
Tablo 3.12. NUTS Düzey-3 Bölgeleri İçin Regresyon Sonuçları	158
Tablo 3.13. NUTS Düzey-2 Bölgeleri İçin Regresyon Sonuçları	159

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1.1. 6 kademeli yeni teşvik sistemi haritası	11
Harita 1.2. Düzey-2 bölgelerinin 4 kademeli sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi .	12
Harita 1.3. NUTS sınıflandırmasını uygulayan ülkelerin düzey-1 bölge haritası ...	23
Harita 1.4. NUTS sınıflandırmasını uygulayan ülkelerin düzey-2 bölge haritası ...	24
Harita 1.5. NUTS sınıflandırmasını uygulayan ülkelerin düzey-3 bölge haritası ...	24

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. Weber kuruluş yeri üçgeni	32
Şekil 1.2. Merkezi yerler sistemi	38
Şekil 3.1. İstanbul ilinin gelişmişlik seyri.....	146
Şekil 3.2. TRC3 bölgesinde yer alan illerin gelişmişlik seyri	148
Şekil 3.3. TR90 bölgesinde yer alan illerin gelişmişlik seyri	149

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	:Avrupa Birliği
ABBKF	:AB Bölgesel Kalkınma Fonu
ABKT	:Aşırı Belirlenme Kısıtlarının Testi
AET	:Avrupa Ekonomik Topluluğu
AK	:Avrupa Komisyonu
ANKS	:Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
AP	:Avrupa Parlamentosu
ASF	:Avrupa Sosyal Fonu
ATS	:Avrupa Tek Senedi
AY	:Altyapı Yatırımları
AYB	:Avrupa Yatırım Bankası
BGE	:Bölgesel Gelişmişlik Endeksi
BK	:Bölgeler Komitesi
BA	:Bölgesel Kalkınma Ajansı
BKİ	:Bölge Kalkınma İdareleri
BSY	:Beşeri Sermaye Yatırımları
BYKP	:Beş Yıllık Kalkınma Planı
CHP	:Cumhuriyet Halk Partisi
DAP	:Doğu Anadolu Projesi
DiE	:Devlet İstatistik Enstitüsü
DKSH	:Driscoll ve Kraay Standart Hataları
DOKAP	:Doğu Karadeniz Gelişme Projesi
DP	:Demokrat Parti
DPT	:Devlet Planlama Teşkilatı
EDP	:Enflasyonu Düşürme Programı
EU	:European Union
GAP	:Güneydoğu Anadolu Projesi
GEGP	:Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı
GSMH	:Gayri Safi Milli Hâsıla
GSYİH	:Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla

HEKKY	:Havuzlanmış En Küçük Kareler Yöntemi
HOS	:Heckscher-Ohlin-Samuelson
İBBS	:İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırması
KİT	:Kamu İktisadi Teşebbüsü
KOBİ	:Küçük ve Orta Ölçekli İşletme
KÖMYA	:Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı
KOP	:Konya Ovası Projesi
KÖY	:Kalkınmada Öncelikli Yöre
KP	:Kalkınma Planı
LAU	:Local Administrative Units
NUTS	:Nomenclature d'Unités Territoriales Statistiques (Avrupa Birliği Bölge Sınıflandırma Sistemi)
OECD	:Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
SEGE	:Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması
TBA	:Temel Bileşenler Analizi
TÜİK	:Türkiye İstatistik Kurumu
TUY	:Teşviklerle Uyarılmış Yatırımlar
TVİ	:Tennessee Vadisi İdaresi
TY	:Turizm Yatırımları
UF	:Uyum Fonu

GİRİŞ

Bireyler ve toplumlar, varlıklarını devam ettirebilmek için mevcut kaynakları kullanarak çeşitli mal ve hizmetler üretirler. Bu tip temel ihtiyaçların karşılanması yaşamın devam etmesi için şart olmakla beraber, insanlar hayatta kalmak dışında yaşam koşullarının iyileşmesini sağlayacak mal ve hizmetleri de arzular. Bu isteklerin ve nüfusun zamanla artıyor olması, doğal olarak üretim faaliyetlerinin artmasını beraberinde getirmektedir. Ekonomik büyüme olarak nitelediğimiz bu üretim artışı, tamamen üretim hacmindeki niceliksel bir artışı ifade ederken üretim faaliyetleri sonucunda elde edilen mal ve hizmetlerin nasıl bölüştüğü, toplum içindeki genel yaşam standardının değişip değişmediği ise farklı bir konuyu oluşturur. Bunun nedeni, bir toplumdaki ekonomik büyümenin o toplumdaki her bir bireyin daha fazla mal ve hizmet tüketmesi ile refah düzeyinin artmasını gerektirmemesidir. Ekonomik kalkınma kavramı, ekonomik faaliyetlere sadece niceliksel değil niteliksel bir şekilde bakılması ile doğmuştur. Ayrıca kalkınma kavramı yalnızca ekonomik değil, sosyal, siyasal ve kültürel açıdan ilerlemeyi ifade etmekte de kullanılmaktadır.

Ekonomik faaliyetleri yürüten aktörler, bu faaliyetlerde hangi üretim faktörlerini ve hangi teknolojiyi kullanacaklarını seçerler. Bunun yanında bu faaliyetlerin nerede yapılacağına dair bir seçim de gereklidir. Bu seçimde üretim için gerekli olan kaynakların mekânsal dağılımı etkili olabildiği gibi pazara olan uzaklık ve ulaşım olanakları gibi farklı etkenler de söz konusudur. Çeşitli nedenler ile ekonomik faaliyetlerin coğrafi dağılımında farklılıklar yaşanması, ekonomik gelişmişlik açısından birbirinden ayrılan bölgeler oluşmasını beraberinde getirir. Ekonomik aktiviteler başta olmak üzere bölgeler arasında gözlenebilecek tarihsel, sosyal, kültürel ve coğrafi farklılıklar bu dengesizlikleri doğurup büyütebilmektedir. Bu farklı nedenler aslında birbirleriyle yoğun ilişkiler barındırır ve birbirlerini besleyerek bölgesel eşitsizlikleri daha belirgin hale getirirler. Belirgin gelişmişlik farklılıkları, ekonomik sorunların yanında sosyal ve politik sorunların da ortaya çıkmasına neden olur ve bundan dolayı gelişmişlik farklılıklarının mümkün olduğunca azaltılması arzulanır.

Ekonomik açıdan bölgesel gelişmişlik farklılıklarının zaman içinde kendiliğinden ortadan kalkacağına dair görüşler mevcut olsa da yaşanmış olan birçok örnek bunun aksini söylemektedir. Mükemmel işleyen ve bölgesel ekonomik farklılıkları otomatik olarak kaldıran bir piyasa mekanizması olsa dahi bu mekanizmanın getireceği bazı bölgelerde aşırı düşük ücretlerin oluşması gibi sonuçlar, istenmeyen sosyal durumlar ve bunlara bağlı farklı sorunlar oluşabilir.

Kendiliğinden ortadan kalkmayan bölgesel eşitsizliklerin ve bu eşitsizliklere bağlı sorunların giderilmesinde ilk akla gelen genelde devletin ekonomik ve sosyal hayata çeşitli müdahalelerde bulunmasıdır. Sosyal ve ekonomik hayatın mekânsal olarak tekrardan düzenlenmesi için devletin aktif bir rol üstlenmesi halinde, devletin kullanabileceği çeşitli politika araçları vardır. Devlet, bölgesel planlar yaparak, çeşitli ekonomik faaliyetlerin finansmanına katılarak, gerekli görülen düzenlemeleri yapıp çeşitli süreçleri yöneterek bölgesel kalkınmanın sağlanması için kendine yüklenen rolü yerine getirir. Devletin bölgesel kalkınmayı sağlama amacıyla yaptığı müdahaleler, bizzat kendisinin piyasada üretim faaliyetlerinde bulunmasına kadar genişleyebilmektedir. Bu müdahaleler temelde kıır-kent dengesinin sağlanmasını, az gelişmiş bölgelerin ekonomik potansiyellerinin kullanılmasını ve sosyo-ekonomik ikiliğin ortadan kaldırılmasını amaçlar.

Devletin az gelişmiş bölgelerde kalkınmayı sağlamak ve bölgesel dengesizlikleri azaltmak için kullandığı farklı araçlar vardır ve bu kullanılan araçların başarılarını ve yapılan harcamaların ne kadar etkin olduğunu ölçmek, daha etkili bir bölgesel politika geliştirmek için oldukça faydalıdır. Aynı şekilde gelişmişlik düzeyinin ölçülmesi, hem mevcut durumun hem de uygulanan bölgesel politikalar sonrası bir iyileşme yaşanıp yaşanmadığının anlaşılması adına gereklidir.

Türkiye, belirgin bölgesel farklılıklara sahip bir ülke olmasına ve bu farklılıkların çeşitli sorunlar yaratmasına rağmen, sistematik bölgesel politikalar uygulamakta geç kalmış bir ülkedir. Ancak, özellikle son yıllarda bölgesel sınıflandırmalar ve planlar yapılması, bunun yanında bölgesel politikaların

yürütülebilmesi için gerekli altyapının oluşturulması gibi önemli gelişmeler ülkede yaşanmıştır. Bu süreçte, kamu harcamaları ve desteklerinin bölgesel farklılıklar dikkate alınarak dağıtılması gerektiği de daha fazla dile getirilir hale gelmiştir. Türkiye'nin bölgesel sorunlara yönelik çözümler aramasında ve son yıllarda uyguladığı bölgesel politikaların şekillenmesinde AB adaylığı ve bu adaylık sürecinin getirdiği zorunlulukların yadsınamaz bir etkisi vardır. Bu nedenle AB bölgesel politikalarının ve politikaların getireceği olası sonuçların incelenmesi Türkiye için önemli bir konudur.

Bu çalışma yukarıda çizilen çerçeve dâhilinde bilgiler verip bölgesel kalkınma ile ilgili çeşitli ölçümleri yaparak ekonomi yazınına katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Çalışmanın ilk bölümünde bölge kavramı, bölgesel kalkınma teorisinin kavramsal temelleri, bölgesel kalkınmaya neden ihtiyaç duyulduğu ve devletin bölgesel kalkınmayı sağlamak için kullandığı araçlar ile etkili olduğu değişkenler gibi konular açıklanmaktadır.

İkinci bölümde, AB ve Türkiye içindeki bölgesel sorunlar özetlenirken bu sorunları çözmek üzere uygulanan politikaların değişimi tarihsel süreç içinde anlatılmaktadır. AB bölgesel politikalarının mali araçları ile ilgili bilgilerin de verildiği bu bölümde, 2000'li yıllara girilirken aday ülke statüsü resmîyet kazanan Türkiye'nin AB mali kaynaklarından yararlanmak için yaptığı değişiklikler açıklanmaktadır. Ayrıca bu bölümde, Türkiye ve AB'de yürütülen bazı kalkınma programları kısaca özetlenmekte, bu programlarda elde edilen sonuçlar çeşitli örnekler ve kıyaslamalarla incelenmektedir.

Üçüncü bölümde ise Türkiye'deki bölgelerin gelişmişlik düzeyi 2001-2015 dönemi için her yıl hesaplanmakta, gelişmişlik düzeyinin bölgesel olarak nasıl değiştiği ortaya konulmaktadır. Aynı bölümde, bölgelerin gelişmişlik düzeyi ve devletin gelişmişlik düzeyini artırmak için yaptığı temel harcamalar, ekonometrik bir analize tabi tutularak incelenen dönemde devletin kullandığı politika araçlarının

etkinliği de araştırılmaktadır. Analizden elde edilen bulgular sonuç bölümünde değerlendirilerek özetlenmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TANIM VE TEORİK ÇERÇEVE

Farklı sınıflandırmaların ve disiplinler arasında değişen bakış açılarının söz konusu olduğu bir konu üzerinde çalışma yapabilmek için, ele alınan kavramların niteliklerinin ve unsurlarının tam olarak belirtilmesi gereklidir. Bu açıdan çalışmaya konu olan temel kavramlar ve konunun teorik çerçevesi ilk bölümde sunulacak, anlatılan öğelerin daha açıklayıcı olabilmesi için Türkiye’den örnekler de verilecektir.

1.1.Bölge Kavramı ve Bölge Türleri

Bölgesel kalkınma konusunu irdeleyebilmek için bölge kavramının açıklanması kuşkusuz gereklidir. Ancak ampirik çalışmalarda, ele alınan bölgelerin niteliğinin ortaya konması ve bölge sınıflandırmasında kullanılan kriterler, bu çalışmaların sonuçlarını etkileyebileceğinden çok daha fazla öneme sahip olmaktadır. Bu nedenle bu bölümde, bölge kavramı, bölge türleri ve Türkiye’de uygulanan bölge planlamaları üzerinde durulacaktır.

1.1.1. Bölge Kavramı

Bölge kavramının tanımı, farklı disiplinlere ve farklı bakış açılarına göre değişebildiği için, üstünde uzlaşılmış tek bir bölge tanımından söz etmek mümkün değildir. Sosyal, politik, coğrafi ve ekonomik açılardan farklı bölge tanımlamaları yapılabildiği gibi bölge kavramının da zaman içinde taşıdığı anlamda değişiklikler meydana gelmiş ve kapsamı genişlemiştir. Ancak, bölge için yapılan bütün tanımlamalarda ortak olan şey, bütün olarak hakkında anlamlı ifadeler kurulabilen coğrafi bir birim oluşturma fikridir (Hoover ve Giarratani, 1984: 243).

Region (bölge) kelimesi Latince, çevre veya alan anlamına gelen 'regio' kelimesinden türemiştir (Akpınar, Taşçı ve Özsan, 2011: 2). Kavram olarak bölgenin ilk nerede kullanıldığı bilinmese de başlangıçta sadece belli bir toprak parçasının veya coğrafi alanın nitelenmesinde kullanıldığı düşünülmektedir (Karakılçık, 2014: 26).

Kavramın coğrafi boyutunun yanında, J. Bruhnes, A. Demangeon ve M. Sorre gibi isimlerin kullandığı “tarihsel bölge”; R. Dion, P. Deffontaines ve C. Sauer gibi isimlerin sunduğu “kültürel bölge” konseptleri ile kavram, 20. yüzyılda yeni boyutlar kazanmıştır (Bailly, 1998: 2-3). Ancak günümüzde, planlama ve bölgesel planlama kavramlarıyla anlam kazanan “işlevsel (fonksiyonel) bölge” konseptinin ve bölge kavramının ekonomik boyutunun daha fazla öne çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır (Karakılçık, 2014: 27).

Bir bölgeyi saptama işi, örtüşen ve birbirine bağlı özelliklerin bir birleşimiyle planlama amaçlarını birlikte içermektedir. Tek ya da birden fazla faktör, birden fazla yetki alanı ya da yönetim uygunluğu bir bölgeyi tanımlamak için kullanılabilir (Seltzer ve Carbonell, 2011: 5). Bölge belirlenirken, bölgenin kendine özgü belirli özellikleri olmasına dikkat edilmelidir. Dağ, kıyı, orman gibi peyzaj; kuraklık ya da yüksek yağış gibi iklim; Belçika, Finlandiya ve İspanya’da görülebileceği gibi dil; Galler, Kuzey İsveç ve Finlandiya ya da Bask’ta olduğu gibi etnik köken yahut da ortak tarih gibi özelliklerle birbirinden ayrılan bölgelerin kapsamaları da genellikle doğal, tarihi, ya da idari sınırlara dayanmaktadır (Eurostat, 2010: 3-4). Bu özelliklerden yola çıkarak bir bölge tanımı yapılırsa, bölgeyi, kendi sınırları içinde coğrafi, tarihi, etnik ve ekonomik açılardan benzerlikler gösteren, bu benzerliklerle diğer alanlardan ayrılan yer olarak tanımlamak mümkündür.

Farklı tanımlar bize bölgeleri belirlemek için bir yol göstermekle birlikte, karşımıza çıkan bir diğer önemli unsur da ölçektir. Geleneksel olarak uygulanan ulusal düzeyde bir ölçekleme ile bölgenin, ülkenin sınırlarından küçük, genelde de bir ilden büyük olarak belirlendiği görülmektedir. Uluslararası bir ölçek söz konusu olduğunda ise bölge, devletlerin oluşturduğu ekonomik, siyasal ve askeri birlikler olarak karşımıza çıkmaktadır (Mengi ve Algan, 2003: 82). Küreselleşme ile birlikte artan uluslararası ilişkiler, bu ulus üstü birliklere ortam sağlarken, bölge kavramının da ulusal sınırların ötesinde ele alınmasına yol açmaktadır.

Bölge kavramının “coğrafi alan”, “sosyo-ekonomik ve kültürel yapı” ile “yönetimsel bir birim olması” gibi üç ana bileşeni bulunmaktadır. Ancak, ülkemizde de olduğu gibi merkezi yönetim ile yerel yönetim seviyeleri arasında kalan yönetimsel birimlerin olmadığı örnekler de bulunmaktadır. Türkiye ve İngiltere gibi ülkelerde bölgeler, merkezi yönetimin devamı olarak daha çok coğrafi bir alanı veya bir hizmetin örgütlenme ve örgütlenme düzeyini göstermek üzere birbirinden ayrılmaktadır (Karakılıç, 2014: 33-35).

Bölge kavramının Türk yasalarında nasıl yer aldığına bakılırsa, 1961 ve 1982 Anayasalarında bölge kavramının ve bölgelerin sınırlarına dair net bir ifadeye ulaşılamamakla birlikte, bu iki anayasanın merkezî hükümete, bölgesel düzeyde örgütlenmeye yönelik olarak sağladığı görülmektedir. 1961 Anayasası 115. maddesi şu şekildedir:

“Türkiye, merkezi idare kuruluşu bakımından coğrafya durumuna, iktisadî şartlara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre, illere; iller de diğer kademeli bölümlere ayrılır.

İllerin idaresi yetki genişliği esasına dayanır.

Belli kamu hizmetlerinin görülmesi amacıyla, birden çok ili içine alan çevrede, bu hizmetler için, yetki genişliğine sahip kuruluşlar meydana getirilebilir.”

1982 Anayasası 126. maddesinde, yukarıdaki ilk iki fıkra aynı kalmakla beraber son fıkra ise şu şekilde yer almaktadır: “Kamu hizmetlerinin görülmesinde verim ve uyum sağlamak amacıyla, birden çok ili içine alan merkezî idare teşkilatı kurulabilir. Bu teşkilatın görev ve yetkileri kanunla düzenlenir.”

1.1.2. Bölge Türleri

Bölgenin tanımlanmasındaki farklılıklar, bölge çeşitlerinin belirlenmesinde de söz konusudur. Coğrafi, siyasi, hukuki, sosyal ve ekonomik ihtiyaçlara göre yapılan farklı sınıflandırmalar ve daha önce de kısmen değinilen farklı kavramlar (tarihi,

kültürel, işlevsel vb.) çerçevesinde şekillenen bakış açılarını derlemek kuşkusuz önem arz etmekle beraber, bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Bu nedenle çalışmanın konusu dikkate alınarak iki temel sınıflandırma çerçevesinde bölge türleri incelenecek, ayrıca ülkemizde de uygulanmasına geçilen ve çalışmamıza esas teşkil eden Avrupa Birliği Bölge Sınıflandırma Sistemi'ne (NUTS)¹ ayrı bir alt bölümde daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

1.1.2.1. Planlamada Tanımlanmış Bölge Sınıflandırması

Bu konuda J.R. Boudeville tarafından yapılan üçlü bölge sınıflaması en çok bilinen ve kullanılan sınıflamadır (Ecemiş Kılıç ve Mutluer, 2004: 23). Bu sınıflandırmaya göre, planlamada tanımlanmış bölgeler Homojen (Türdeş) Bölge, Polarize (Kutuplaşmış) Bölge ve Plan Bölge diye ayrılmaktadır (Boudeville, 1974: 8-18; Nader, 1980: 117; Erkan, 1987: 27; Erkal, 1990: 16-20; Keleş, 1993: 237-238; DPT, 2000: 82; Ecemiş Kılıç ve Mutluer, 2004: 23; Gündüz, 2006: 3; Akpınar, Taşçı ve Özsan, 2011: 5; Dinler, 2014: 89). Homojenlik betimleyici olduğu için içgüdüselidir. Kutuplaşma ise insan aktivitelerini tanımlayan girdi ve çıktı akımlarına dayanan ilişkilerle ilgili olduğundan daha soyuttur. İnsanların amaçları tarafından oluşturulan plan kavramı ise politiktir (Boudeville, 1974: 3). Ancak bu üç bölge kavramının birbirinden ilişkisiz değil, birbirinin tamamlayıcısı nitelikte olduğu bilinmelidir.

Homojen (Türdeş) Bölge

Homojen bölge kavramını daha iyi açıklayabilmek için homojenlik ve homojen alan tanımlamalarını yapmak gerekmektedir. “Homojenlik, bütün öğeleri aynı yapıda ya da aynı nitelikte olan, bağdaşık, anlamına gelir. Homojen alanı ise, bütün noktaları kendi aralarında mümkün olduğu kadar yakın özellikler gösteren alan şeklinde tanımlayabiliriz” (Dinler, 2014: 89). Homojen alanın belirlenebilmesi için farklı kıstaslara göre (coğrafi, ekonomik vb.) homojenlik ölçülmektedir. Ancak bu

¹ Nomenclature d'Unités Territoriales Statistiques

homojenlik istisnai durumlar haricinde tam değildir. Ölçümü yapılan kıstasta, göz ardı edilebilen farklar dikkate alınmaz (Whittlesey, 1967: 36).

Türkiye’de ekonomi kıstasına göre homojen bölgeler oluşturmaya yardımcı olabilecek ilk çalışma, illerin gelişmişlik düzeylerinin tespiti amacıyla, 1963-1970 yıllarına ait veri ve 53 gösterge kullanılarak Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından yapılan çalışmadır (Gündüz, 2006: 4). DPT tarafından benzer bir çalışma, İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE) adı altında 2003 yılında 58 gösterge kullanılarak yapılmış (DPT, 2003), aynı araştırma 2011 yılı için de DPT’nin yerine kurulan Kalkınma Bakanlığı tarafından 61 gösterge göz önüne alınarak 2013 yılında tekrarlanmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013a).

Alan ve bölge eşanlamlı terimler değildir. Bölge sınırları belirlenmiş sürekli bir araziyi ifade ederken alan böyle bir süreklilik ve sınırlandırma ifade etmez (Boudeville, 1974: 3). Homojen bölge, benzer özelliklere sahip ve birbirine bitişik olan homojen alanların gruplanmasıyla oluşmaktadır. SEGE 2011 esas alınarak oluşturulan ve Harita 1.1’de görülen teşvik sistemi haritası incelendiğinde, benzer gelişmişlik düzeyinde olan iller görülebilmektedir. Bu illerin homojen bölgeyi oluşturabilmeleri için komşu olma özelliği taşımaları gerekmektedir. Örneğin Kilis, Çankırı, Sinop ve Tunceli benzer gelişmişlik düzeylerine sahip oldukları için homojen alan olmalarına rağmen, birbirleriyle bitişik olmadıkları için bir homojen bölge oluşturamamaktadırlar. Bununla birlikte 6. kademe gelişmişlik düzeyinde yer alan 15 il ile homojen bir bölgenin sınırları çizilebilmektedir.

SEGE 2011 çalışmasında ayrıca NUTS düzey-2 endeks değerlerine göre 4 kademeli bir homojen bölge haritası da yer almaktadır. Harita 1.2’de yer alan düzey-2 bölgelerinin 4 kademeli sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi haritasında, çalışmamızda kullanılacak bölgelerin sınırları görülebilmektedir. Düzey-2 sıralamasına temel teşkil eden endeks değeri, illerin nüfusları düzey-2 bölgesinin nüfusuna göre ağırlıklandırılarak, bu ağırlıkların ilin endeks değeri ile çarpılması sonucu elde edilmektedir. Ancak, SEGE 2011 ile SEGE 2003 çalışmalarının farklı sayı ve nitelikte

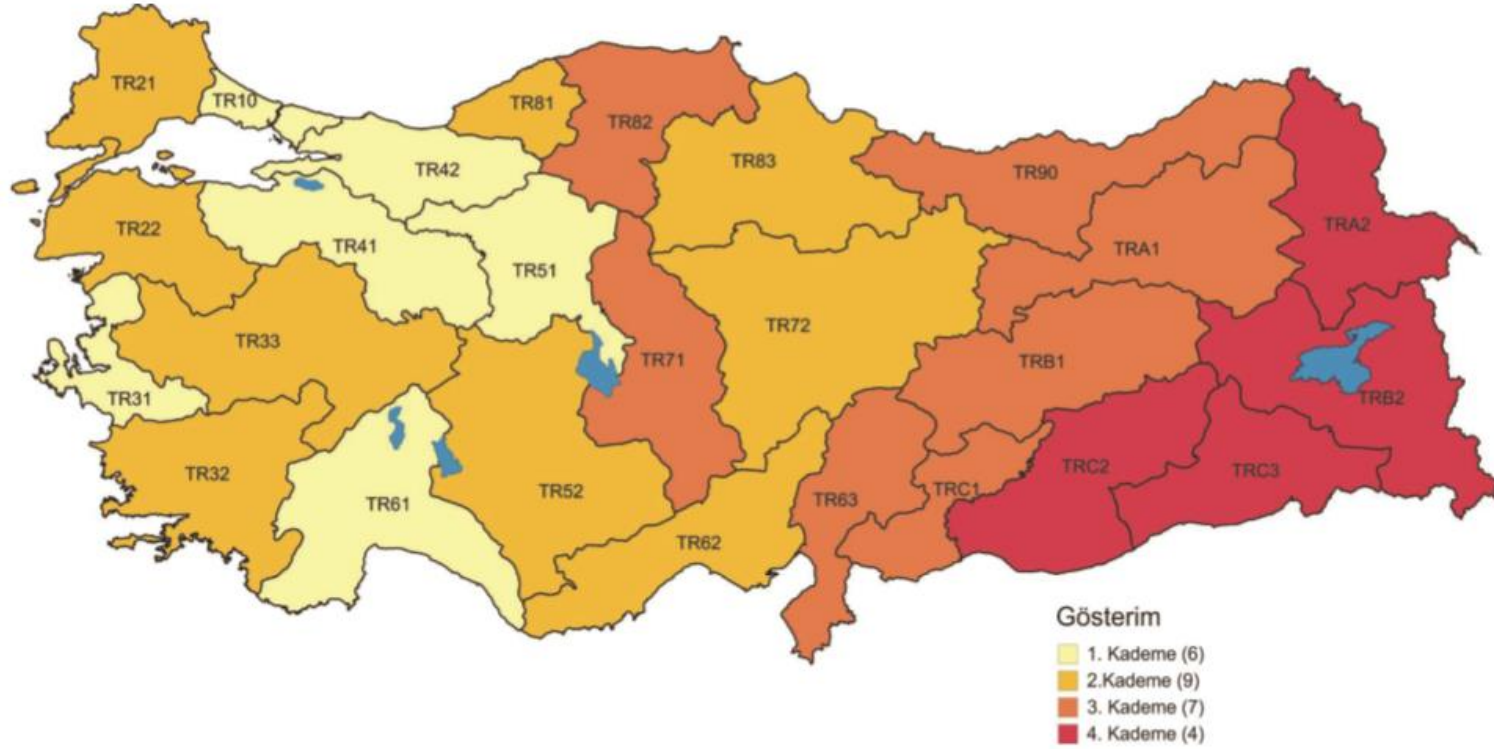
veri kullanması sebebiyle bu çalışmaların kıyaslanabilir olmadığı unutulmamalıdır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 73).

Homojen bölge sınıflaması, bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını dikkate alarak, mevcut gelişmişlik durumunun saptanmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla homojen bölge, bölgesel kalkınma ile ilgili çalışmalar ve bölgelerarası gelişmişlik farkının azaltılmasına yönelik politikalar için büyük önem taşımaktadır.

Harita 1.1. 6 kademeli yeni teşvik sistemi haritası (Kaynak: SEGE 2011)

Harita 1.2. Düzey-2 Bölgelerinin 4 Kademeli Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeyi (Kaynak: SEGE 2011)

Polarize (Kutuplaşmış) Bölge

Homojen bölge ayrımı, statik bir değerlendirmedir ve bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik gelişmişlik farkının boyutlarını göstermektedir. Ancak, bölgesel kalkınma politikası izlerken, bir bölgenin diğer bölgelerle olan ilişkilerini inceleyen dinamik bir yaklaşım da gerekmektedir. Bu yaklaşım bizi polarize bölge kavramına götürmektedir (Dinler, 2014: 93).

Polarize bölgenin en temel özelliği, ögeleri arasında işlevsel ilişkiler bulunması ve metropol, bölge merkezi, orta büyüklükte kent, kasaba ve köy gibi bir yerleşimler kademelendirmesine sahip olmasıdır (Keleş, 1993: 237). Bir yerleşim merkezi, kendisinden daha küçük bir veya birkaç yerleşim merkezini etki alanına alıyorsa, söz konusu merkez bir cazibe merkezi haline gelmiş, yani kutuplaşmıştır. (Dinler, 2014: 93). Polarize bölge ise bu cazibe merkezi ile bu merkezin etrafında kümelenmiş, büyüklük ve fonksiyonlarına göre kademelenmiş, temel sosyo-ekonomik ilişkilerini lider merkezle yürüten ve bu lider merkezle bütünleşmiş bir mekânı ifade etmektedir (Akpınar, Taşçı ve Özsan 2011: 5). Polarize bölge ayrımı homojen bölge gibi bir ya da birden fazla karakteristik özelliğin betimlenmesine değil, yerleşim merkezleri arasındaki ilişkilere dayanmaktadır (Ecemiş Kılıç ve Mutluer, 2004: 23).

Polarize bölgenin saptanabilmesi için, yerleşim merkezleri arasındaki ticari ilişkilerin yoğunluğunun saptanması gerekmektedir ve bunun için de en sağlıklı yol bölgelerarası girdi-çıkı tablolarının kullanılmasıdır (Dinler, 2014: 94). Ancak bölgelerarası girdi-çıkı tablolarının bulunmaması, ülkemizde olduğu gibi, sık rastlanılan bir durumdur. Polarize bölgenin sınırlarının belirlenmesi için, hizmet ve mal hareketleri, işgücü ve para akımları, karayolları, denizyolları ve demiryolları ulaşım yoğunluğu, hatta şehirlerarası telefon konuşmaları yoğunluğu gibi değerler de kullanılabilir (Whittlesey, 1967: 40; Hoover ve Giarratani, 1984: 247; Dinler, 2014: 94).

Bölge No'su	Bölge Merkezi	Merkezin Etkilediği İller
Bölge I	İstanbul	Bolu, Çanakkale, Edirne, Kırklareli, Kocaeli, Sakarya, Tekirdağ, Zonguldak, Kastamonu
Bölge II	Bursa	
Bölge III	Eskişehir	Bilecik, Kütahya
Bölge IV	İzmir	Afyon, Antalya, Aydın, Burdur, Denizli, Isparta, Manisa, Muğla, Uşak, Balıkesir
Bölge V	Ankara	Çankırı, Çorum, Kırşehir
Bölge VI	Konya	Niğde
Bölge VII	Adana	Hatay, İçel
Bölge VIII	Samsun	Amasya, Giresun, Ordu, Sinop, Tokat
Bölge IX	Kayseri	Nevşehir, Yozgat
Bölge X	Sivas	
Bölge XI	Malatya	
Bölge XII	Gaziantep	Adıyaman, Şanlıurfa, Kahramanmaraş
Bölge XIII	Trabzon	Artvin, Rize, Gümüşhane
Bölge XIV	Erzurum	Erzincan, Ağrı, Kars, Muş
Bölge XV	Elazığ	Bingöl, Tunceli
Bölge XVI	Diyarbakır	Bitlis, Hakkâri, Mardin, Siirt, Van

Tablo 1.1. Türkiye’de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi Çalışmasına Göre Saptanan Polarize Bölgeler (Kaynak: DPT, 1982)

Türkiye’de, polarize bölgelerin saptanması için DPT tarafından bir çalışma yapılmış ve çalışmanın sonuçları 1982 yılında iki cilt olarak yayımlanmıştır (DPT, 1982). Bu çalışmada Türkiye’deki 35.446 yerleşim merkezi, hiyerarşik olarak yedi gruba ayrılmıştır. Hiyerarşinin en altında 35.117 adet köy karakterli yerleşim merkezinin bulunduğu 1. Kademe merkezler bulunurken, en tepede yedinci kademe

merkez olarak İstanbul yer almaktadır. 7. Kademedeki 1 (İstanbul); 6. Kademedeki 4 (Ankara, İzmir, Adana, Gaziantep); 5. Kademedeki 11 (Bursa, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Eskişehir, Kayseri, Konya, Malatya, Samsun, Sivas, Trabzon) merkez ve bu merkezlerin etkiledikleri bölge göz önüne alındığında 16 polarize bölge elde edilmektedir (Dinler, 2014: 97). Tablo 1.1’de, DPT’nin çalışmasında tespit edilen polarize bölgeler, bölge merkezleri ve bu merkezlerin etkilediği illerle beraber sunulmaktadır. Polarize bölge merkezleri, etkiledikleri illerin üretim faktörlerini kendilerine çekerek bu illerin gelişmesini engelleyebilmektedir. Bu duruma Ankara ve Kırşehir illeri örnek olarak verilebilir. Kırşehir’in Ankara’ya yakın olması, bu ilin gelişmesini olumsuz etkilemiştir (Gündüz, 2006: 7). Bölge merkezinin etkilediği illere karşı olumsuz bir etkisi mevcut olabileceği gibi olumlu bir etkisinin de olması mümkündür. Örneğin en polarize merkez niteliğine sahip olan İstanbul’un çevre illeri Kocaeli ve Tekirdağ, İstanbul’un gelişmesiyle beraber kendileri de gelişme olanağı bulmuşlardır.

Plan Bölge

Plan bölge, daha çok bölgesel ekonomik kalkınma planlarının uygulanmasını kolaylaştırmak ve bu planlara yönelik alınacak kararlarda birlik, bütünlük, uyum ve eşgüdümün sağlanması amacıyla tanımlanmış bölgelerdir (Keleş, 1993: 238). Bu bölgeler, planlamayı uygulamakta görevli yönetimin yetki alanı içinde kalan ve bölge planının uygulandığı alanlar bütünüdür (Dinler, 2014: 99). Ancak, planlamanın etkili olması için bu plan bölgenin anlamlı bir coğrafi birim olması gereklidir. Pratikte bu durum, planlama için homojen mi yoksa kutuplaşmış bölgenin mi daha uygun coğrafi birimler sağladığı sorusu olarak karşımıza çıkar (Nader, 1980: 117).

Plan bölgeler, bütün ülkeyi kapsayan bir yaklaşımla ülkenin tamamının bölgelere ayrılmasıyla oluşturulabileceği gibi, sadece sorunlu bölgelerin belirlenmesi ve bu sorunların çözülmesi için yapılan bölgesel planlama ile de oluşturulabilir. Ülkenin tamamının plan bölgeye ayrılmasında, daha önce belirtilen homojen ve polarize bölge ayrımları bölgesel planlamayı yapacaklara yol gösterici niteliktedir

(Dinler, 2014: 100-101). Tüm ülke yerine çeşitli sosyo-ekonomik sorunların öne çıktığı bölgelere odaklanan planlama anlayışını, ABD, Venezuela, Almanya, İtalya, İngiltere, Hindistan, Pakistan ve bir dönem Türkiye’de gözlemlemek mümkündür (Gündüz, 2006: 9).

Belirli bir amaca hizmet etmek üzere tasarlanan plan bölgenin ilk örneklerinden biri ABD’deki Tennessee Vadisi İdaresi (TVİ)’dir. 1933 yılında TVİ, yedi eyaletin hem su basması ve toprak kaymasının kontrol edilmesi hem de Tennessee Vadisi’nde enerji, navigasyon ve sulama hizmetlerini sağlayarak sanayi ve tarım potansiyellerini artırmak için olan çabalarını koordine etmek için belirlenmiştir. Bugün plan bölgeler, sakıncalı bölgesel dengesizliklerin üstesinden gelinmesine yardımcı olması için birçok ülkede tanımlanmaktadır (Knowles ve Wareing, 1981: 30).

Türkiye’nin tamamını kapsayacak plan bölge girişimleri mevcut olmakla beraber tam anlamıyla bu nitelikte bir ayırım yapıldığını söylemek güçtür. Türkiye’de bu tipteki plan bölge saptama çalışmaları,

1) 1970’li yıllarda İmar ve İskân Bakanlığı ile DPT’nin Türkiye’yi 19 plan bölgeye ayıran çalışması,

2) Türkiye’yi 8 valilik bölgesine ayıran, ama 11.07.1984 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nce reddedilen Bölge Valiliği Hakkında Kanun Gücündeki Kararname,

3) Polarize bölgenin anlatıldığı bölümde de bahsedilen DPT’nin yaptığı 16 bölgeli polarize bölge saptaması ve

4) 2002 yılında Resmî Gazetede yayınlanan İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) olmak üzere dört tanedir (Dinler, 2014: 103-104).

Ülkemizde sorunlu bölgelerin saptanmasına ve belirli sorunların plan ve projelerle çözümü için yapılan plan bölgeler,

1) Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın başlangıcına kadar devam eden 1957- 1973 yılları arasındaki özel sorunlu pilot bölge ayrımı ve

2) 1995 yılından günümüze kadar devam eden özel sorunlu program bölge ayrımı olmak üzere iki tanedir (Dinler, 2014: 105).

Daha çok pilot bölge uygulamasının yapıldığı 1957-1973 döneminde, Doğu Marmara Plan Bölgesi, Zonguldak Plan Bölgesi, Antalya Plan Bölgesi, Çukurova Plan Bölgesi ve Keban Plan Bölgesi farklı sosyo-ekonomik sorunların çözümü için saptanan bölgeler olmuşlardır (DPT, 1979: 20). Zonguldak-Bartın-Karabük Gelişme Bölgesi, Doğu Anadolu Projesi (DAP), Doğu Karadeniz Gelişme Projesi (DOKAP) ve Yeşilirmak Havza Gelişim Projesi'nin uygulanması için saptanan plan bölgeler de 1995 sonrası dönemde yapılan plan bölge çalışmalarıdır (DPT, 2000: 49-76). Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ise bu iki dönem arasında kalmakta ve 8 ili kapsayan bir plan bölge ayrımını içermektedir (Gündüz, 2006: 10).

1.1.2.2. Gelişmişlik Açısından Bölge Sınıflandırması

Ülkeleri gelişmişlik düzeylerine göre bir sınıflandırmaya tâbi tuttuğumuz gibi, bölgeler için de aynı yaklaşımı uygulamak mümkündür. Gelişmişlik açısından bölgeler ele alındığında, farklı sayıda ayırım yapmak mümkün olmakla beraber, temel olarak bölgeleri az gelişmiş ve gelişmiş olarak iki sınıfa ayırmak yanlış olmayacaktır.

Az Gelişmiş Bölge

Az gelişmiş bölge, ülkenin diğer bölgeleriyle kıyaslandığında ekonomik ve sosyal açılardan dezavantajlar içeren ve görece olarak geri kalmış bölge olarak tanımlanabilir. Az gelişmiş bölgelerin en temel özelliği üretilen gelirin düşük olmasıdır. Az gelişmiş bölgelerin geliri, bir başka deyişle ekonomik gelişmişlik düzeyi, ülkenin genel ortalamasına göre daha düşüktür. Ekonomik ve sosyal gelişmişlik düzeyleri aynı şeyi ifade etmese bile, bu iki kavram arasında ciddi bir ilişki bulunduğu da açıktır.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'den elde edilen veri kullanılarak hesaplanmış olan bölgelerin 2011 yılına ait kişi başına düşen gayrisafi katma değerleri Tablo 1.2.'de özetlenmektedir. Bu hesaplamalara göre, ülke ortalamasından² daha düşük katma değer üreten bölgeler: TRA1, TRA2, TRB1, TRB2, TRC1, TRC2, TRC3, TR52, TR62, TR63, TR71, TR72, TR82, TR83, TR90'dır. Van, Muş, Bitlis, Hakkâri illerinin oluşturduğu TRB2 bölgesi 5.860 TL ile en düşük, İstanbul'un tek başına oluşturduğu TR10 bölgesi ise 22.932 TL ile en yüksek gayrisafi katma değere sahiptir. 17.072 TL'lik bu fark, şüphesiz Türkiye'deki bölgeler arasında ne kadar ciddi bir gelişmişlik farkı olduğunu ortaya koymaktadır.

<u>Bölge Kodu</u>	<u>Katma Değer</u>	<u>Bölge Kodu</u>	<u>Katma Değer</u>
TRA1	9873	TR41	20215
TRA2	6639	TR42	21798
TRB1	9645	TR51	20304
TRB2	5860	TR52	11866
TRC1	8207	TR61	16910
TRC2	7075	TR62	12055
TRC3	7725	TR63	9885
TR10	22932	TR71	11885
TR21	19861	TR72	11203
TR22	15022	TR81	14422
TR31	19147	TR82	11079
TR32	14428	TR83	11386
TR33	14036	TR90	11161

Tablo 1.2. NUTS Düzey-2 Sınıflandırmasına Göre 2011 Yılı Kişi Başına Düşen Gayrisafi Katma Değer (Kaynak: TÜİK - Cari Fiyatlarla TL)

Az gelişmiş bölgelerin temel özellikleri (Erkal, 1990: 24-25; Gündüz, 2006: 12-13; Kaynak, 2011: 11-27);

- Gelir seviyesi ve gelir artış hızının ülke ortalamasından düşük olması,
- Tasarrufların yetersiz ve sermayenin kıt olması,
- Üretim faktörlerinin verimliliğinin düşük olması,
- Üretim faktörlerinin dağılımının bozuk olması,

² Türkiye geneli için 2011 yılına ait kişi başına düşen gayrisafi katma değer ortalama olarak 13.255 TL olarak hesaplanmıştır.

- Yetersiz altyapı yatırımları,
- Coğrafi olarak bölgenin gelişmeye uygun olmaması,
- Gelir dağılımının bozuk olması,
- Bozuk gelir dağılımı nedeniyle hızlanan dışa göç,
- Eğitim ve sağlık düzeyinin düşük olması,
- Girişimci eksikliği ve yönetsel beceri noksanlığı,
- Nüfus artış oranının yüksek olması ve yetersiz beslenme,
- Yüksek işsizlik oranları, korunaksız istihdamın³ ve çalışan yoksulluğunun⁴ yaygınlığı,
- Kullanılan teknolojinin basit ve gelişmemiş olması,
- Ekonomik faaliyetlerde tarım sektörünün hâkim olması şeklinde sıralanabilir.

Az gelişmiş bir bölgede bu özelliklerin hepsi bulunabileceği gibi birkaçı da bulunabilmektedir. Az gelişmiş bölgeleri ele alırken, her ülkenin az gelişmiş bölgesinin sosyal ve ekonomik yapı açısından farklı olduğu unutulmamalıdır (Erkal, 1990: 24). Dolayısıyla az gelişmiş bölgelerin özelliklerinin ülkeler arasında farklılıklar göstermesi mümkündür. Örneğin, korunaksız istihdam olgusuna Türkiye’deki gelişmiş bölgelerde de sıklıkla görmek mümkün olduğu gibi Hollanda’da tarımın yaygın olarak yapıldığı bölgeler, başka ülkelerdeki sanayileşmiş ve gelişmiş olarak nitelenen birçok bölgeden daha gelişmiş olabilir. Bu özellikler açısından Türkiye’yi ele aldığımızda özellikle ülkenin doğu ve güneydoğusunda yer alan bölgelerinin az gelişmiş bölge özelliklerini taşıdığını söylemek mümkündür.

³ “Korunaksız istihdam, tehlikeli çalışma koşullarında ve genelde herhangi bir sosyal güvenlik ve sağlık sigortasının bulunmadığı, her an işten atılma endişesinin taşındığı, çok düşük ücretlerle çalışan işçiler için kullanılan bir kavramdır” (Kaynak, 2011: 16).

⁴ “ILO tarafından geliştirilen çalışan yoksulluğu kavramı, çalışan, ancak, kendilerini ve ailelerini 1, 1.25 veya 2 dolarlık yoksulluk sınırının üstüne çıkaracak kadar para kazanamayan kişileri tanımlamaktadır” (Kaynak, 2011: 16).

Gelişmiş Bölge

Gelişmiş bölge, az gelişmiş bölgelerin aksine diğer bölgelerle kıyaslandığında ekonomik ve sosyal açılardan avantajlar içeren ve görece olarak daha ileri bölgelerdir. Gelişmiş bölgelerin gelişmişlik düzeyi, ülkenin genel ortalamasına göre daha yüksektir. Yukarıda sıralanan az gelişmiş bölgelerin özelliklerinden yola çıkarak gelişmiş bölgelerin belirgin özellikleri (Erkal, 1990: 24-25; Gündüz, 2006: 14; Kaynak, 2011: 11-27);

- Gelir seviyesi ve gelir artış hızının ülke ortalamasından yüksek olması,
- Tasarruflara bağlı olarak yüksek yatırımların olması ve sürekli artması,
- Üretim faktörlerinin verimliliğinin yüksek olması,
- Üretim faktörlerinin dağılımının aşırı derecede dengesiz olmaması ya da az olması,
- Yüksek altyapı yatırımları,
- Coğrafi olarak bölgenin gelişmeye uygun olması,
- Gelir dağılımındaki eşitsizliğin görece olarak az olması,
- Düzenli gelir dağılımı nedeniyle göç alması,
- Eğitim ve sağlık düzeyinin yüksek olması,
- Girişimciliğin ve yönetsel becerinin yüksek olması,
- Nüfus artış hızının görece olarak düşük olması,
- İşsizliğin düşük olması,
- Yüksek teknolojinin kullanılıyor olması,
- Büyüme hızının, ülkenin ortalama büyüme hızından yüksek olması şeklinde sıralanabilir.

Türkiye ele alındığında, özellikle Marmara Bölgesi'nin bu özellikleri büyük oranda taşıması nedeniyle ülkenin en gelişmiş bölgesi olduğunu söylemek mümkündür.

1.1.3. Avrupa Birliği Bölge Sınıflandırma Sistemi (NUTS)

İngilizcesi “The Nomenclature of Territorial Units for Statistics” olan “Avrupa Birliği Bölge Sınıflandırma Sistemi (NUTS)”, aslında Fransızca hali olan “Nomenclature d'Unités Territoriales Statistiques” ifadesinin kısaltılmış halidir. Bu bölge sınıflandırma sisteminin adı, Türkçe'ye “İstatistiki Bölge Birimleri Sistemi” olarak çevrilip kullanılmıştır. AB bölgesel politikasının oluşturulmasında, göstergelerin ve istatistiki değerlerin sunumunda, bölgelerin planlanması ve bazı programların uygulanmasında, bölgesel teşviklerin dağıtımında hep NUTS sınıflandırılması esas alınmaktadır.

Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat)'ın internet sitesinde yer alan NUTS tarihçesine⁵ göre, 1970'li yılların başlarında NUTS sınıflandırması, bölgesel istatistikler üretmek amacıyla AB'yi tek ve uyumlu biçimde bölen bir sistem olarak Eurostat tarafından kurulmuştur. 30 yıl civarında bir süre boyunca, üye ülkeler ve Eurostat arasındaki centilmenlik anlaşmaları ile NUTS sınıflandırmasının güncellenmesi ve uygulanması sağlanmıştır. NUTS sınıflandırması, Avrupa Parlamentosu ve Konseyi'nin 26 Mayıs 2003 tarih ve 1059/2003 sayılı düzenlemesi⁶ ile yasal bir nitelik kazanmış, aynı zamanda bu düzenlemede sınıflandırmanın en az 3 yıl değişmemesi gerektiği belirtilmiştir.

AB, Birliğe üye olmak isteyen aday ülkelerle müzakerelere başlamadan önce, NUTS bölgelerinin oluşturulmasını ve bölgesel tüm istatistiki bilgilerin bu bölgelere göre düzenlenmesini zorunlu kılmaktadır. Bundan dolayı aday ülkelerin diğer üye ülkelere uyum sağlayabilmek için bazı düzenlemeler yapmaları gerekmektedir. AB'ye aday ülkelerin Birliğe entegrasyonun ilk aşamasını NUTS bölgelerinin tesis edilmesi oluşturulmakta ve bu bölgelerin oluşturulmasında ele alınan ölçütlerin, üye ülkeler ile uyumlu olması gereklilik arz etmektedir (Karakılçık, 2014: 40).

⁵ <http://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/history> Erişim tarihi: 01.12.2015

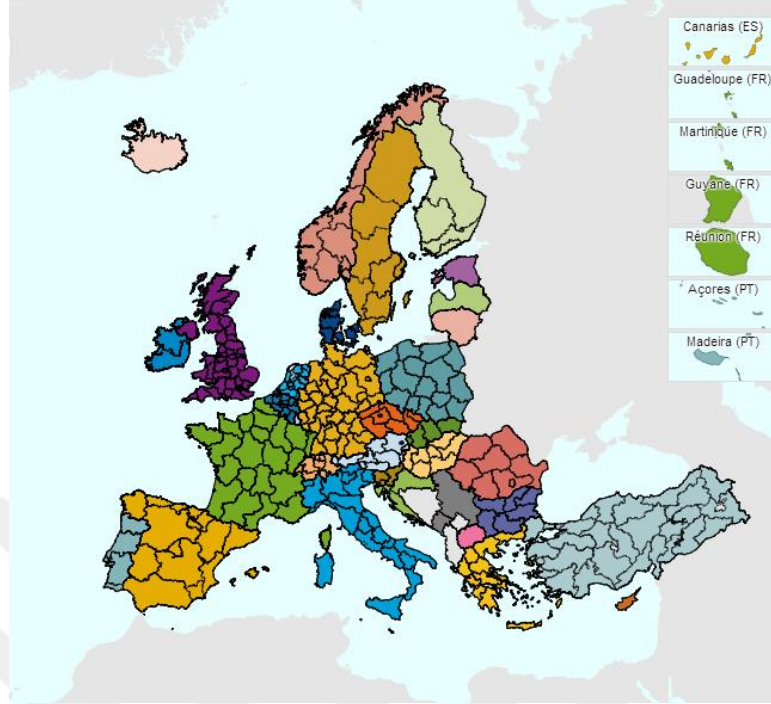
⁶ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003R1059&from=EN> Erişim tarihi: 01.12.2015

NUTS sınıflandırmasının 3 hiyerarşik düzeye sahip olması; Birliğe üye ülkelerdeki hali hazırda var olan idari birimleri ve sınırlarını esas almayı tercih etmesi; düzeyler için azami ve asgari sınırların belirli olması; daha düşük düzeylerde yerel yönetim birimleriyle tamamlanmış olması gibi temel ilkeleri vardır (Eurostat, 2015: 4-6). Ancak bu ilkelerin özellikle birbirleriyle çakıştıkları durumlarda esnetilmiş olduğunu, üyelik sürecinde olan Türkiye örneği üzerinden görmek mümkündür. Örneğin nüfus açısından İstanbul'un belirlenen sınırları oldukça aştığı ve bu sınırlara uymanın şart koşulması durumunda bölünmesi gerektiği açıktır. İstanbul dışında NUTS düzey-3 seviyesinde belirlenen Barcelona ve Madrid gibi şehirler de bu sınırlara uymamaktadır. NUTS düzeyleri için belirlenen azami ve asgari nüfus sınırlarına baktığımızda NUTS düzey-1 için 3 milyon - 7 milyon; NUTS düzey-2 için 800 bin - 3 milyon; NUTS düzey-3 için ise 150 bin 800 bin olarak belirlendiği görülmektedir (Eurostat, 2015: 6). Bu durum bize, mevcut idari yapının korunmasına öncelik tanındığı ve bir diğer ilke olan nüfus sınırlandırmasına tercih edildiğini göstermektedir. Bu tercihin en büyük nedenlerini istatistiklerin idari birimlere göre toplanması ve bölgesel anlamda planlanan politikaların uygulanabilirliğini arttırmak düşüncesi oluşturmaktadır.

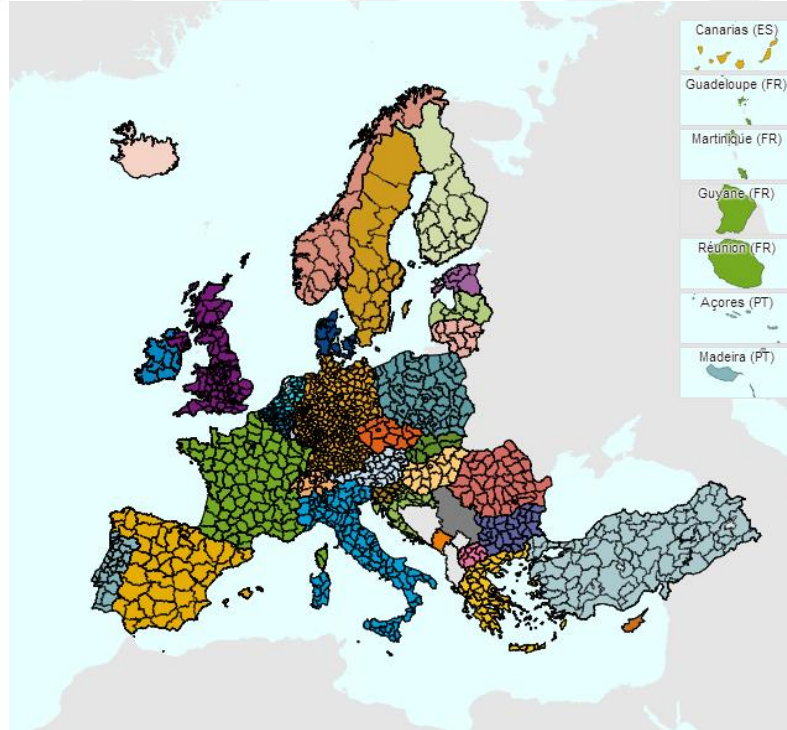
3 NUTS düzeyi dışında yerel düzeyde de ayrıca 2 idari birim tanımlanmıştır. "Local Administrative Units (LAU)" olarak adlandırılan bu bölgeler üzerinde sık değişiklikler olduğu için Eurostat internet sitesinde⁷ LAU'nun gelişimi yıllık olarak listelenmektedir. Daha önce NUTS düzey-4 olarak kodlanan şimdilerde ise LAU düzey-1 olarak adlandırılan yerel idari birim her ülke için olmasa da birçok ülke için belirlenmiştir. Daha önce NUTS düzey-5 olarak kodlanan LAU düzey-2 ise üye olan 28 ülkenin tamamında belirlenmiştir (Eurostat, 2015: 7).

2013 yılında yapılan son düzenleme ile 1 Ocak 2015 yılından itibaren geçerli olan güncel sınıflandırmaya göre AB ekonomik alanı, 98 NUTS düzey-1, 276 NUTS düzey-2 ve 1342 NUTS düzey-3 bölgesine ayrılmıştır (Eurostat, 2015: 7). Harita 1.3'te

⁷ <http://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/local-administrative-units> Erişim tarihi: 01.12.2015

Harita 1.4. NUTS Sınıflandırmasını Uygulayan Ülkelerin Düzey-2 Bölge Haritası
(Kaynak: Eurostat web sitesi)

Harita 1.5. NUTS Sınıflandırmasını Uygulayan Ülkelerin Düzey-3 Bölge Haritası
(Kaynak: Eurostat web sitesi)

1.2. Bölgesel Kalkınma Teorisinin Kavramsal Temelleri

Bu bölümde, Dawkins (2003) çalışmasının çizdiği çerçeve esas alınarak, bölgesel kalkınma teorisinin kavramsal temelleri anlatılmaya çalışılacaktır. Bölgesel kalkınma teorisinin birden fazla ve birbirinden farklı düşünsel akımın temel alınmasıyla ortaya çıktığını söylemek mümkündür. En başta Neoklasik ticaret ve büyüme teorileri, bölgesel ekonomilerin zaman içerisinde birbirleriyle benzer ya da farklılaşan bir yapıya kavuşup kavuşmayacağı konusunda kavramsal bir temel oluşturur. Bölgesel kalkınma teorisinin mekânsal yönünün ise birden fazla kaynağı bulunur. Kuruluş yeri teorisyenleri, bölgesel kalkınma ya da gerilemede ulaşım maliyetlerinin rolünü anlamakta bizlere bir kavramsal çerçeve sunmaktadırlar. Marshall ile başlayan dışsal ölçek ekonomileri yazını, daha yeni neoklasik teorisyenler ve esnek ihtisaslaşma (flexible specialization) geleneğinde olanlar tarafından yeniden keşfedilmiştir. Son olarak da merkezi yerler teorisiyle ortaya çıkan fikirler, bölgesel kalkınma yazını, özellikle de büyüme kutbu (growth pole) yazını ve birçok günümüz yapısalci yaklaşımında karşımıza çıkmaktadır (Dawkins, 2003: 134).

Bu alt bölümde, bölgesel kalkınma teorisine kaynak teşkil eden bu temeller, tezin kapsamı da gözetilerek bölgesel kalkınma teorilerini açıklamaya soyunmadan incelenecektir.

1.2.1. Bölgeler Arası Yakınsama Hipotezi

İlk bölgesel ekonomik büyüme teorilerinin çoğu, neoklasik uluslararası ticaret ve ulusal büyüme teorilerinin mekânsal olmayan uzantıları şeklindedir. Bu ilk bölgesel büyüme teorileri, zamanla bölgeler çapında işgücü ve diğer faktör fiyatlarındaki farklılıkların azalacağı ve birbirlerine yakınsayacağını ileri sürer. Bu tahmin, sanayileşmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasındaki kişi başına düşen gelirlerde gözlenen uzaklaşma ışığında, araştırmacılar arasında dikkate değer bir tartışma yaratmıştır. Bu tartışmadan bölgelerarası kişi başına düşen gelir ve fiyatlarda zaman içinde yakınsama ya da ıraksama olacağını tahmin eden ve bu yönüyle birbirinden ayrılan ilk bölgesel kalkınma teorileri ortaya çıkmıştır (Dawkins, 2003: 134).

Neoklasik ticaret teorisyenleri, genelde uluslararası faktör fiyatlarının yakınsamasını açıklamak için statik denge modellerini kullanıp Heckscher-Ohlin-Samuelson (HOS) teoreminden yararlanırlar. Ancak, HOS modelini anlatmadan önce Adam Smith'in "mutlak üstünlük (absolute advantage)" ve Ricardo'nun "karşılaştırmalı üstünlük (comparative advantage)" kavramlarına kısa da olsa değinmekte fayda vardır.

Modern ekonominin temel taşı kabul edilen Smith'in çalışmasında, her ülkenin mutlak üstünlüğe sahip olduğu (yani daha ucuza ürettiği) malı üretip ihraç etmesi ve diğer ülkelere göre pahalı ürettiği malları ise ithal etmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Smith, 2016). Adam Smith'e göre serbest ticaret ve her ülkenin mutlak üstünlüğe sahip olduğu mal üretimine odaklanması durumunda bütün ülkeler bu durumdan kazançlı çıkacaktır. Ancak Smith'in çalışmasında yer vermediği husus, bir ülkenin hiçbir şeyde mutlak üstünlüğe sahip olmama ihtimalinin var olmasıdır. Ricardo'nun çalışmasında, bu durum göz ardı edilmeyerek Adam Smith'in görüşleri bir adım öteye taşınmış ve karşılaştırmalı üstünlükler teorisi ortaya atılmıştır (Ricardo, 2004). Bu teoriye göre, bir ülke bütün mallarda mutlak üstünlüğe sahip olsa bile uluslararası ticaretten fayda elde edebilecektir. İşgücü verimliliği oranlarından yola çıkarak ülkeler, kendilerinin göreceli olarak daha ucuza ürettikleri malların üretiminde uzmanlaşıp bu ürünleri ihraç edecek ve aynı şekilde göreceli olarak pahalı ürettikleri malları da ithal edeceklerdir.

Heckscher-Ohlin teorisi karşılıklı üstünlükler teorisini genişleterek, mal fiyatlarının göreceli olarak farklı olmasının nedenleri ve uluslararası ticaretin üretim faktörlerinin getirileri üzerindeki etkileri gibi Adam Smith ve Ricardo tarafından ele alınmamış konuları da analize dahil etmiştir (Salvatore, 2013: 109). Bu teoride, analizlerin yapılabilmesi için bazı varsayımlar kullanılmıştır (Salvatore, 2013: 110):

- İki bölge (1 ve 2) iki malın (A ve B) ticaretini yapmakta ve iki üretim faktörünü (L ve K) kullanmaktadır.
- A malının üretimi emek-yoğun, B malının üretimi ise sermaye-yoğundur.

- İki bölge de aynı üretim teknolojisine ve aynı üretim fonksiyonuna sahiptir.
- A ve B mallarının üretiminde ölçeğe göre sabit getiri vardır.
- İki bölge de hem A hem B malını üretmektedir.
- Bölgelerdeki tercihler homojendir.
- Mal ve faktör piyasalarında tam rekabet söz konusudur.
- Üretim faktörleri ülke içinde yer değiştirebilirken ülkeler arasında akışkan değildir.
- Ulaşım maliyetleri yoktur.
- Bütün kaynaklar A ve B mallarının üretiminde kullanılmaktadır.
- 1 ve 2 bölgeleri arasındaki ticaret dengeli, yani bölgesel ihracat değeri bölgesel ithalat değerine eşittir.

Bu varsayımlar ışığında Heckscher (1919) ve Ohlin (1933) çalışmaları, faktör bol bir bölgenin, o faktörün yoğun kullanımını gerektiren mal üretiminde karşılaştırmalı bir üstünlüğe sahip olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin sermaye bol bir bölgede, bu faktör göreceli olarak daha ucuzdur ve bundan dolayı da bölge, sermaye-yoğun bir malın üretiminde daha avantajlıdır. Bu bölge, faktör bol olan malın ihracatında uzmanlaşacak ve kıt olan faktörün gerektiği malı ise ithal edecektir. Böylece iki bölge de uzmanlaşma ve ticaretten kazanç elde edecektir (Dawkins, 2003: 135; Salvatore, 2013: 118). “Faktör donatımı teorisi” de denilen bu modelde, bir malın diğer bölgelere göre daha ucuza ya da daha pahalıya üretilmesinin nedeni üretim faktörlerinin bolluğu ya da kıtlığı, dolayısıyla da fiyatları ile açıklanmıştır.

Samuelson, serbest ticaretin ve/veya faktör hareketliliğinin ticaret yapan bölgelerdeki uzun dönem görel ve mutlak üretim faktörü fiyatlarının nasıl eşitleneceğini Heckscher ve Ohlin’in elde ettiği sonucu detaylandırarak açıklar. Emek-yoğun A malını üreten 1 bölgesi ve sermaye-yoğun B malını üreten 2 bölgesi arasında ticaretin ve uzmanlaşmanın başlaması sonucu, 1 bölgesinde emeğin, 2 bölgesinde ise sermayenin görel fiyatı bu iki üretim faktörüne olan talebin artmış olması nedeniyle artacaktır. Sermaye ve emek akışkan olmasa bile, arz ve talepten

kaynaklı toplam etki bölgelerdeki faktör fiyatlarının eşitlenmesine yol açacaktır. Üretim faktörlerinin akışkan olması durumunda, faktör fiyatların eşitlenmesi için bölgeler arasında daha az ticaret gerekecek ve bu süreç daha hızlı tamamlanacaktır. Ayrıca, tam rekabet, ölçeğe göre sabit getiri ve homojen üretim teknolojileri varsayımları ile emek ve sermayenin mutlak fiyatları yani reel ücretler ve reel faizler de ticaret ve uzmanlaşma sonucu eşitlenecektir (Dawkins, 2003: 135; Salvatore, 2013: 124). Bölgelerarası yakınsama hipotezinin statik versiyonu bu şekilde tarif edilebilir.

Yakınsama hipotezinin dinamik versiyonları, neoklasik büyüme teorisine, özellikle de Solow ve Swan tarafından yapılan çalışmalarda önerilen modellere dayanmaktadır. Bu çalışmalara dayanan temel neoklasik büyüme teorisinin iki ana öngörüsü vardır. Bu öngörülerden birincisi, her ekonominin kendi uzun dönem denge durumuna doğru yakınsayacağını; ikincisi ise, bütün ekonomilerin ortak bir uzun dönem denge durumuna doğru yakınsayacağı şeklindedir. Bu öngörüler yazına “mutlak yakınsama (absolute convergence)” kavramı olarak girmiştir. Ancak mevcut veri ve yapılan gözlemler, ülkeler arasındaki gelir ve verimlilik farklarının bütün ülkeler için kapanma eğiliminde olmadığını gösterdiği için, neoklasik iktisatçılar, “koşullu yakınsama (conditional convergence)” kavramını oluşturmuşlardır. Tasarruf oranı, nüfus artış hızı, amortisman oranı ve teknolojik gelişmeyi dışsal kabul eden neoklasik modellerde, bu yapısal parametreler her ekonomi için aynı kabul edilmiş olmaktadır. Bu varsayımların ekonomiler arasında yapısal farklılıklara izin verecek şekilde gevşetilmesi yüksek gelirli ülkelerin düşük gelirli ülkelere daha hızlı büyüyebileceği sonucuna bizi götürebilmektedir (Turan, 2001: 131-132; Barro ve Sala-i-Martin, 2004: 44-50). Koşullu yakınsamayı mutlak yakınsamadan ayıran en temel unsur, her ekonominin kendi yapısal parametrelerinin belirlediği farklı bir durgun-durum büyüme oranının bulunması ve her ekonominin kendi durgun-durum büyüme oranına doğru yaklaşacak olmasıdır (Turan, 2001: 138).

Neoklasik büyüme teorisi temelli yakınsama hipotezleri ile HOS modeli kaynaklı yakınsama hipotezini birbirinden ayırmanın önemli olmasının birden fazla nedeni vardır. En başta, neoklasik büyüme modelleri dinamik modellerdir ve

dolayısıyla bu modellere dayalı yakınsama hipotezleri faktör fiyatlarının statik yakınsamasını değil, büyüme oranlarındaki yakınsamayı ifade etmektedir. Bu iki tür yaklaşım da bölgelerdeki kişi başına gelirlerin uzun dönemde yakınsayacağını tahmin etmelerine rağmen, yakınsamaya götüren süreç neoklasik ticaret ve neoklasik büyüme teorilerinde farklılık göstermektedir. Birçok neoklasik büyüme modeli, büyümeyi kapalı ekonomilere göre modellediklerinden, ticareti göz ardı etmektedir. Bundan dolayı yakınsama ticaret ya da faktör hareketliliğinden değil, sermaye yatırımlarının azalan getirisinden kaynaklanmaktadır. Neoklasik büyüme teorisinde, her birim emeğe karşı daha az sermayeye sahip olan bölgeler, işçi başına daha fazla sermayeye sahip bölgelere göre daha yüksek getiri oranlarına ve daha yüksek başlangıç büyüme oranlarına sahiptir (Dawkins, 2003: 136; Barro and Sala-i Martin, 2004: 44-50) Borts ve Stein (1964) tarafından önerilen dışsal neoklasik büyüme modelinin bölgesel versiyonunda bölgeler arası faktör hareketliliği göz önünde bulundurulmuş olsa da, neoklasik büyüme modellerinin çoğunda, bölge içinde faktörlerin tam hareketliliği söz konusuyken bölgeler arasında faktörlerin hareketsiz olduğu varsayılmaktadır. Son olarak da neoklasik büyüme modelleri bölgeler arasında üretim teknolojileri ve/veya tasarruf oranlarında farklılık olmasına izin vermektedir. Eğer bu parametrelerin dışsal olduğu varsayılırsa, bu durumda bölgeler, sadece koşullu olarak denge durumu sabit büyüme oranına doğru yakınsayacaktır. Büyüme parametrelerinde değişmeye izin veren neoklasik büyüme modellerinde ise denge durumu bölgelerde değişebilir, ancak nihai olarak bütün bölgeler sabit kişi başına gelir, tüketim ve sermaye-emek oranı değerlerine ulaşacaktır (Dawkins, 2003: 136).

Dinamik ya da statik bölgelerarası yakınsama olasılığının bölgesel kalkınma için açık çıkarımları vardır: Ticaret ve yatırım eninde sonunda bölgelerdeki ücretleri eşitleyecektir. Ancak, not edilmesi gereken nokta, öngörülenin aksine bu durumun nüfusun beceri düzeyi ve işgücüne katılan nüfusun oranı gibi ek faktörlere de bağlı olan kişi başına gelirin eşitlenmesini gerektirmeyeceğidir. Dolayısıyla, HOS modeli ülkelerdeki ücretlerin yakınsayacağını göstermesine rağmen kişi başına gelirin de yakınsayacağını aslında göstermemektedir ve bu neoklasik ticaret teorilerinin

eleştirilerinde sıklıkla atlanan bir noktadır. Aynı zamanda, büyüme parametreleri ülkelerde değişebildiği için, zaman içinde koşullu yakınsamanın zayıf bir formunu gözlemleyebiliriz ve üretim teknolojileri ve tasarruf oranlarındaki farklılıklardan dolayı kişi başına gelirler de değişebilir (Dawkins, 2003: 136).

Yakınsama hipotezinin cevap aradığı soruları özetle şu şekilde sıralayabiliriz: Ekonomiler arasındaki gelir farklarının zamanla azalmasını beklemeli miyiz? Düşük gelirli ekonomilerin, yüksek gelirli ekonomilerden daha hızlı büyümelerine yönelik kendiliğinden var olan bir eğilim var mıdır? Yüksek gelirli ekonomilerde büyüme eninde sonunda yavaşlayacak mıdır? Uluslararası ticaretin olmaması halinde dahi, yukarıdaki sorulara olumlu cevap vermek mümkün müdür? Yüksek gelirli bir ekonomideki büyüme, düşük gelirli bir ekonomide, yüksek büyüme hızına neden olur mu? Bir başka deyişle büyümede uluslararası bir dışsallıktan söz etmek mümkün müdür? (Rassekh, 1998: 85).

1.2.2. Kuruluş Yeri Teorisi

Güncel bölgesel kalkınma teorilerinin çoğu yakınsama hipotezi ve daha genel olarak da neoklasik ekonomiye eleştiriler ve verilen cevaplar olarak değerlendirilebilir. Kuruluş yeri teorisi, geleneksel ekonomik analizlerdeki mekân olgusunun göz ardı edilmesine ilk verilen cevap olarak gelişmiştir. Weber (1929)¹⁰ tarafından geliştirilen¹¹ ve daha sonrasında da Palander (1935), Hoover (1937), Isard (1956), Greenhut (1956) ve Moses (1958) tarafından genişletilen kuruluş yeri teorisinde, firmaların kuruluş yeri tercihlerini belirleyen en temel faktörü, ulaşım maliyetleri oluşturur. Firmanın kârını ençoklamak isteyeceği temel mikroekonomik varsayımından yola çıkarak kuruluş yeri teorisyenleri, firmaların kârını ençoklayacakları yeri tespit etmeyi amaçlamaktadır (McCann, 2013: 3-4; Dawkins,

¹⁰ Bu çalışma ilk olarak 1909 yılında “Über den Standort der Industrien” adıyla Almanca olarak basılmış olup İngilizce baskısı 1929 yılında çıkmıştır.

¹¹ Alansal ekonominin kurucusu 1826 yılındaki çalışması ile Von Thünen olarak gösterilmekle birlikte yaptığı analiz tarımsal ürünlerin üretimine yöneliktir. Benzer bir şekilde de endüstrilerin kuruluş yeri analizi ilk olarak Alman matematikçi Laundhart’ın 19. yüzyıldaki çalışmalarına dayanmaktadır. Ancak konunun biçimlendirilmesi ve Almanya dışında yayımlanması Weber tarafından yapılmıştır.

2003: 136; Dinler, 2014: 14-19). Von Thünen modeli ve Weber modeli gibi klasik modeller, firmaların konum seçimlerini hangi iktisadi mantığın açıklamakta olduğunu cevaplamayı amaçlar. Onların zenginlikleri, dolaylı ya da dolaysız olarak açıklayabildikleri hususlardan gelir (Capello, 2014: 509)

Alfred Weber, Almanya'nın hızla sanayileşmekte olduğu bir dönemde yaşamış ve büyük şehirlerin gittikçe kalabalıklaşması yanında bazı bölgelerde de ekonomik canlılığın azaldığını gözlemlemiştir. Weber, bölgeler arasındaki bu değişimin en önemli sebebinin sanayi firmalarının kuruluş yeri tercihleri olduğu sonucuna varmıştır (Dinler, 2014: 14). Weber modeli, şu varsayımlara dayanmaktadır:

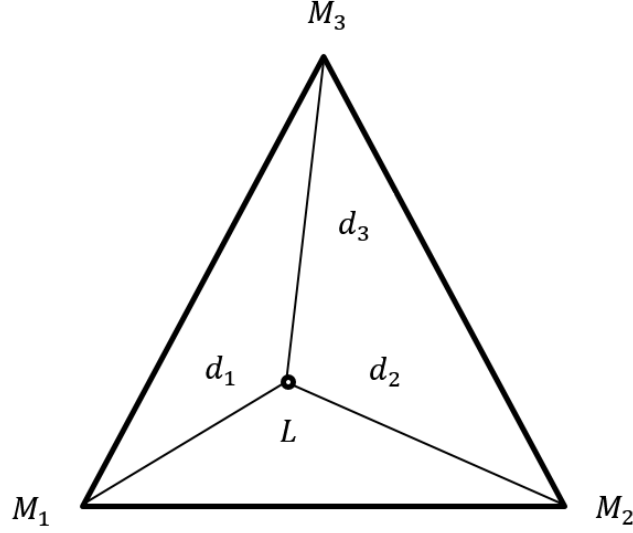
- Mallar için noktayla ifade edilebilen bir market vardır.
- Gene nokta biçiminde olan iki hammadde piyasası, birbirlerinden belirli uzaklıkta konumlanmıştır.
- Piyasada tam rekabet vardır. Firmalar, konum seçimlerinden ötürü tekel avantajı kazanamazlar.
- Nihai mal talebinde fiyat esnek değildir.
- Muhtemel olan her konumda aynı üretim tekniği kullanılır, bu yüzden üretim maliyetleri veri ve sabittir (Capello, 2014: 521).

Şekil 1.1'de "Weber kuruluş yeri üçgeni" olarak da bilinen tek pazar ve iki hammaddeli model özetlenmektedir. M_1 ve M_2 girdilerin üretim yerlerini, M_3 ise nihai ürünün pazar yerini göstermektedir. Bu 3 noktaya olan d_1 , d_2 ve d_3 uzaklıklarının dikkate alınması ve ulaşım maliyetlerinin optimizasyonu sonucu firma, Weber kuruluş yeri üçgeni içinde yer alan ve kârını ençoklayacağı L noktasında üretim yapacaktır¹². Kuruluş yeri teorisini basit bir şekilde açıklamak gerekirse, firmalar, nihai ürünün parasal ağırlığı¹³ ürünü üretmek için gereken girdilerin parasal ağırlığını geçtiği durumda, pazara daha yakın olmaya meyillidir. Tam tersi durumda yani girdilerin

¹² Weber modeli ve girdiler arasında ikame etkisini de dikkate alan Moses modeli hakkında daha ayrıntılı bilgiye McCann (2013) çalışmasından ulaşılabılır.

¹³ Parasal ağırlık, her bir uzaklık birimi için gereken taşıma maliyetlerinin taşınan nesnenin fiziki ağırlığına çarpılması ile bulunur.

parasal ağırlığı nihai ürünün parasal ağırlığından çoksa, firmalar hammadde kaynaklarına yakın olmayı tercih edecektir (Dawkins, 2003: 136).

Şekil 1.1. Weber kuruluş yeri üçgeni

Kuruluş yeri teorisi tek başına bölgesel bir kalkınma teorisi sağlamamasına rağmen, taşıma maliyetlerine dayalı modeller, en başta “yeni ekonomik coğrafya” olmak üzere daha sonraki ekonomik büyüme ve kalkınma teorilerini etkilemiştir. Isard (1956) şimdilerde “bölge bilimi” olarak bilinen ve ekonomik karar almada mekânın etkisini inceleyen sosyal bilim alanını geliştirmek için kuruluş yeri teorisi ile ilgili kavramlardan yararlanmıştır. Isard (1960), Isard vd. (1998) çalışmalarında geliştirilen analitik metodolojiler, bölgesel planlama uzmanlarının temel araçlarından biri olmuştur (Dawkins, 2003: 136-137).

1.2.3. Yığın Ekonomileri

Weber’in öncülük ettiği kuruluş yeri teorisi, firmaların mekânsal anlamdaki tercihlerinde etkili olabilecek bir bakış açısını bizlere sunmuş olsa da, ulaşım maliyetlerinin dışında, firmaların yer seçimi konusundaki davranışlarını etkileyen başka faktörler¹⁴ de söz konusudur. Gerçek hayatta gözlemleyebileceğimiz üzere,

¹⁴ Yerel faktör fiyatları, maruz kalınan rekabet, üretim ve ikame olanakları vb.

birçok firma belli alanlarda toplanma eğilimi göstermektedir ve bu toplanma eğilimlerini sadece firmaların kendi içsel maliyet fonksiyonları ile açıklamak da mümkün değildir. Firmaların bu kümelenme eğilimlerinde, bir araya gelmelerinden doğan dışsallıklardan faydalanma güdüsü önemli bir rol oynamaktadır.

Firmaların yer seçiminde rol oynayan bu dışsal ekonomiler, aynı endüstrinin ortak bir alanda yerleşmesi sonucu ortaya çıkan “yerelleşme ekonomileri (localization economies)” ve farklı endüstrilerde yer alan firmaların ortak bir alanda toplanması sonucu ortaya çıkan “kentleşme ekonomileri (urbanization economies)” şeklinde karşımıza çıkabilirler. Bu dışsal faydalar, bir araya gelen firmaların sayısı ve üretimleri arttıkça aynı şekilde artış göstermeye meyilli olduğundan, genellikle “dışsal ölçek ekonomileri (external scale economies)” ya da “yığın ekonomileri (agglomeration economies)” olarak anılmaktadır (Dawkins, 2003: 137). Bölgesel iktisatta yoğun olarak kullanılan “yığın ekonomileri” terimi diğer firmalara yakın olarak konumlanmış firmaların elde ettiği bütün iktisadi avantajları simgelemektedir ve bu avantajlar ekonomik faaliyetlerin bu alanda yoğunlaşmasından kaynaklanır (Capello, 2014: 520). Bazı bölgelerin firmaların ve endüstrilerin odak noktası olması dolayısıyla gelişmesi söz konusuysa, diğer bölgelerin tam tersi şekilde gelişmemesi, bölgesel kalkınma konusunun incelenmesinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle yığın ekonomilerini biraz daha ayrıntılı olarak açıklamak gerekir.

Yığın ekonomilerinin varlığı Weber gibi bazı klasik ekonomistler tarafından değinilmiş olsa da bu tip ekonomilerin beslendiği kaynaklar hakkında ayrıntılı tanımlamalar, ilk Marshall (1890)¹⁵ çalışmasında görülmektedir. Marshall tarafından belirlenen bu kaynaklar “bilgi taşmaları (knowledge spillovers)”, “girdi paylaşımı (input sharing)” ve “işgücü piyasası havuzu (labor market pooling)” olmak üzere üç tanedir. Ancak Marshall’ın yer vermediği “iç piyasa etkileri (home market effects)”, “kentsel tüketim olanakları (urban consumption opportunities)” ve “rant kollama (rent-

¹⁵ Alfred Marshall’ın Principles of Economics kitabının ilk baskıları 1890 ve 1920 yıllarına aittir ve literatürde genelde bu basımlara atıf yapılmaktadır.

seeking)” gibi bazı kaynaklar da sonradan yazında tartışılmıştır (Rosenthal ve Strange, 2004: 2144-2157).

Firmaların kümelenmelerini açıklayabilmek için ölçeğe göre getiri ve ölçek ekonomileri kavramına değinmek gereklidir. Bir firmanın ölçeğinde meydana gelen değişme sonucu, verimliliğinde gözlenen değişmelere ölçeğe göre getiri denmektedir. Girdilerin bileşiminde bir değişiklik olmadan, eğer üretim ölçeğinin artması verimlilikte bir değişiklik yaratmıyorsa, ölçeğe göre sabit getiri söz konusudur. Kullanılan girdilerin hepsinin yani ölçeğin arttırıldığı bir durumda, üretim miktarı aynı oranda artmıyorsa, ölçeğe göre azalan getiri; üretim miktarı girdilerdeki artış oranından daha fazla artıyorsa de ölçeğe göre artan getiri hali ortaya çıkmaktadır. Üretimde azalan marjinal maliyetler söz konusuyken, ölçekte meydana gelen artışlar, avantaj sağlayıcı niteliktedir. Bu ölçek kaynaklı kazançlar, ölçek ekonomisi olarak adlandırılmaktadır. Ölçek ekonomisini içsel ve dışsal olarak ikiye ayırmak mümkündür. Firmaların kendi iç dinamikleri ve buna bağlı iç maliyetleri kaynaklı olarak ölçek artışından elde edilen kazançlar “içsel ölçek ekonomisi”; firmaların arasındaki karşılıklı ilişki ve bağlar nedeniyle, firma sayısı ve toplam üretimdeki artışların diğer firmalara da kazanç sağlaması durumu da “dışsal ölçek ekonomisi” olarak adlandırılır.

Firmaların kümelenmesi konusunda ölçeğe göre getirinin rolünü anlayabilmek için, öncelikle bütün firmaların ölçeğe göre sabit getiri elde ettiği durumu göz önünde bulundurmak gerekir. Herhangi bir nedenle aynı sektördeki birçok firmanın aynı bölgede yer almayı tercih etmesi, bu bölgede yoğun bir yatırımın toplanmasına neden olacaktır. Bu firmalar, faaliyetlerini sürdürebilmek mekâna ihtiyaç duyacak ve fiziksel alana olan bu yüksek talep de arazi fiyatlarının artmasını beraberinde getirecektir. Firmalar için sabit getiri söz konusu ve diğer hiçbir şey de değişmiyor ise, arazi fiyatlarının artması bu bölgedeki bütün firmaların kârlılığının azalmasına yol açacaktır. Arazi fiyatlarının artması dolaylı olarak üretim faktörü olarak kullanılan işgücünün yaşam maliyetlerini etkileyecek ve firmalar yeterli işgücü arzını sağlayabilmek için ücretleri yükseltmek durumunda kalacaktır. Bir kez daha bu

durum, firmaların kârlarını azaltacaktır. Azalan kârlar, bu bölgeye yerleşmeyi tercih eden firmaların başka yerlerde bulunan firmalara göre daha az rekabet gücüne sahip olmasına neden olacaktır. Bu durumda, bazı firmalar piyasadan çekilirken, bazı firmalar da başka yere taşınmayı seçeceklerdir. Kısacası, ölçeğe göre sabit getirinin olması eninde sonunda kümelenmenin ortadan kalkmasıyla sonuçlanacaktır. Aynı durumda dışsal ekonomilerin var olduğu bir senaryoyu düşünürsek, dışsallık nedeniyle verimlilikte oluşacak artış yeteri kadar büyük olursa, verimlilikteki artışın yükselen arazi ve işgücü fiyatlarını telafi etmesi, hatta telafi etmenin ötesine de geçmesi mümkündür. Bu durumda kümelenmenin ortadan kalkması bir yana, başka firmaların da bu bölgeye yönelmesi söz konusu olabilecektir (McCann, 2013: 50-51).

Firmaların bir araya gelmesinde yerleşme ekonomilerinin mi yoksa kentleşme ekonomilerinin mi daha önemli rol oynadığı ekonomi yazınında yer alan ve uzun yıllardan beri devam eden bir tartışmadır. Belli bir sektörün bir araya gelmesinin yanında farklı sektörlerin bir araya gelmesinin yoğun şekilde karşımıza çıktığı örnekleri de bulmak mümkündür. Örneğin Bursa’da otomobil sektörü ile ilgili firmaların yerleşme kaynaklı bir yığın ekonomisi oluşturduğu söylenebilir. Bunun yanında İstanbul’da birçok farklı sektördeki firmanın bir araya geldiği kentsel bir ekonomi de açıkça söz konusudur.

1.2.4. Mekânsal Rekabet Modelleri

Firma perspektifinden mekânsal yakınlığın bir başka faydası da bir dağıtım noktasına yakın bulunan müşterilere daha yüksek fiyatla mal satabilmektir. İlk olarak Hotelling (1929) tarafından yapılmış olan bu gözlem, firmaların fiyatlandırma davranışlarında mekânın rolü üzerine geniş bir yazın ortaya çıkarmıştır. Hotelling’in tartışmasının özü, yakındaki müşterilerin tüketmek için ek ulaşım maliyetlerine maruz kalmayacakları mallar için daha fazla ödemeye istekli oldukları ve bundan dolayı da mekânsal yakınlığın firmalara tekeli bir piyasa gücü sağladığıdır (Dawkins, 2003: 137).

Tekel gücü, firmanın ürettiği malların fiyatını artırmasına rağmen aynı piyasa payına sahip olma kabiliyetidir. Genelde firmanın tekel gücü ne kadar yüksek olursa, firma için talep eğrisi aşağı doğru daha dik olmaktadır. Tekel ya da tekel gücünü anlatan ders kitaplarında, bu aşağı yönlü dik talep eğrisinin reklam ve pazarlama kaynaklı marka sadakatine bağlı olduğu anlatılmaktadır. Ancak, firmanın bulunduğu yer de tekel gücüne sahip olmanın önemli bir yoludur. Birbirinden oldukça uzak olan firmalar, yüksek ulaşım maliyetlerinin mevcut olduğu bir durumda kayda değer bir mekânsal tekel gücüne sahip olurlar (McCann, 2013: 25).

Firmaların birbirinden uzak olması tekel gücü sağlıyor olmakla beraber, birbirleriyle fiyat harici yani mekân üzerine rekabete girmeleri farklı bir sonuç çıkaracaktır. İki firmanın düz bir hat üzerinde rekabet ettiği en basit senaryoda, mekân üzerindeki tekeli rekabet, firmaların bir noktada yoğunlaşması ve sırt sırta vererek piyasayı bölüşmeleri yönünde bir eğilim üretir. Ancak, hattın iki ucundaki müşteriler daha yüksek ulaşım maliyetlerine maruz kalmak zorunda olduklarından, firmalar için optimum olan bu nokta sosyal olarak verimli değildir (Dawkins, 2003: 137).

Hotelling, aslında mekânsal bir çerçeveyi çizmeyi değil iki satıcılı bir piyasada kararlı bir dengenin var olduğunu ispatlamayı amaç edinmiştir. Hatta çizdiği çerçeveyi bir kuruluş yeri modeli olarak da düşünmemiştir. Hotelling'in kendisine göre, çalışmasının asıl özelliği her firma için talepteki süreksizliklerin ortadan kaldırılmış olmasıdır. Böylece fiyattaki küçük değişimler piyasada mevcut olan talebin sadece bir kısmını yakalayabilecektir. Hotelling (1929), Bertrand paradoksu olarak da bilinen fiyattaki küçük bir değişimin firmalardan birinin piyasadaki bütün talebi yakalayacağı ve bu durumun da firmaların hiç kâr etmeyeceği gerçekçi olmayan bir denge durumuna götürmesi sorununu çözmektedir. Ancak, çalışmanın ikinci kısmında Hotelling, bir firmanın yeri veri iken diğer firmanın kârını en çoklayacağı yerin neresi olduğu sorusuna cevap arayarak bu konuya yoğun bir akademik ilgi oluşmasına yol açmıştır. Devletoglou (1965), Eaton ve Lipsey (1978) gibi birçok çalışma rakiplerin piyasaya giriş tehlikesi, talep elastikiyeti ve düzlemde rekabet gibi konuları dahil

ederek Hotelling'in orijinal modelini genişletmişlerdir (Biscaia ve Mota, 2011: 4; Dawkins, 2003: 137).

1.2.5. Merkezi Yerler Teorisi

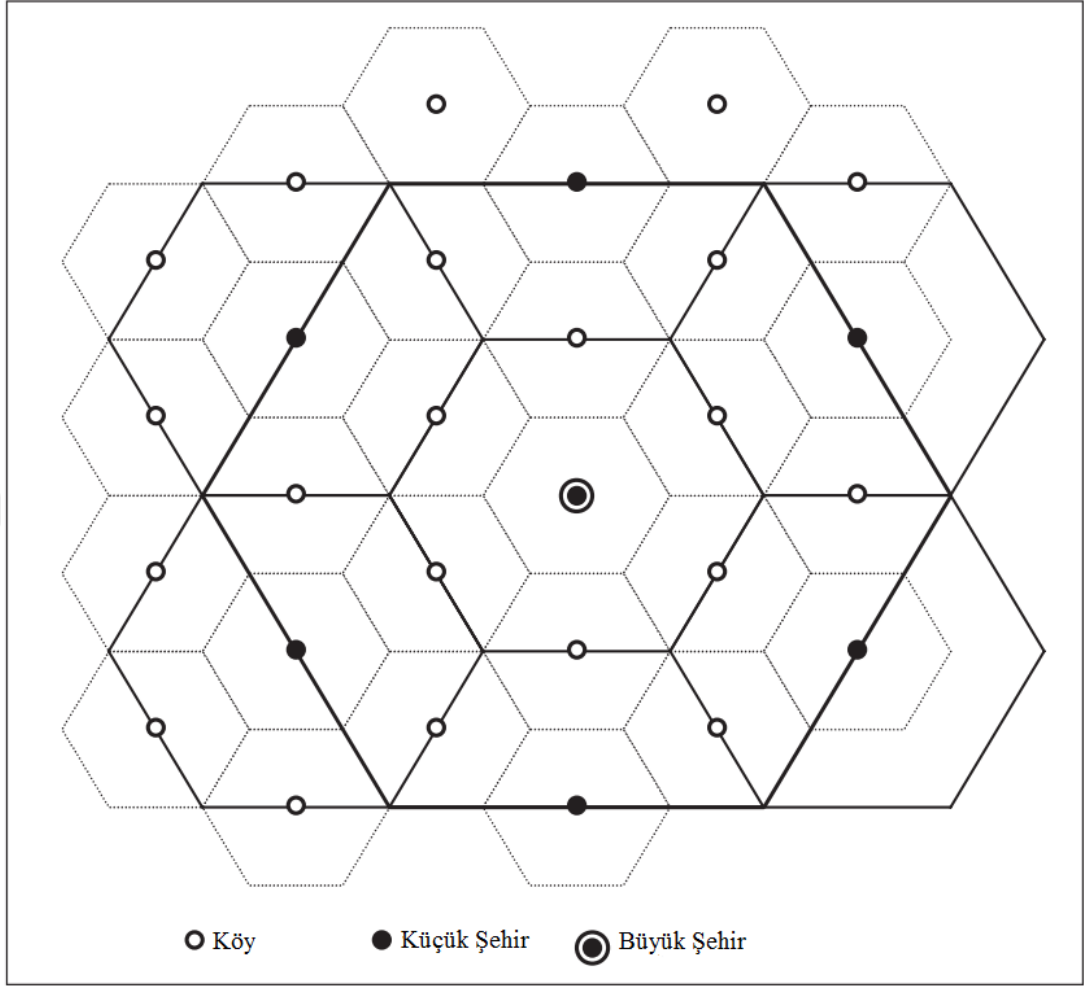
Daha önce belirtilen farklı bakış açılarını bir araya getirerek firmaların yerleşimleri hakkında daha genel bir teori oluşturmaya yönelik ilk girişimler, Christaller (1933)¹⁶ ve Lösch (1944)¹⁷ çalışmalarında yer almaktadır. Alman Walter Christaller merkezi yer teorisini güney Almanya'daki farklı büyüklüklerdeki şehirlerin dağılımını tarif etmek için ilk olarak formüle etmiş, Lösch, Christaller'in bu ilk olarak koyduğu fikirleri genişletip onları ekonomik bir içeriğe oturtmuştur (Dawkins, 2003: 137). Gerek kuruluş yeri teorisini gerek de merkezi yerler teorisini doğuran mekânsal Alman geleneğinin 1950'li yılların ortasına kadar Almanca konuşulmayan ülkelerdeki teorisyenler tarafından bilinmediğini söylemek mümkündür (Krugman, 1995: 41).

Christaller'e (1933) göre, bir şehrin önemi onun ne kadar merkezi olduğu ile ilişkilidir. Ayrıca, kasaba şehir ve metropol gibi hiyerarşik bir kentsel yapılanma sisteminin farklı büyüklükteki piyasa alanları kaynaklı olarak otomatik bir şekilde oluştuğunu söylemektedir. Christaller, sanayilere yer vermeden merkezilik, eşik ve yayılma sahası kavramlarına dayanan ve altıgen piyasa alanlarından oluşan bir kentsel sistem geliştirmiştir (Essletzbichler, 2011:32). Christaller'e göre şehir, çevresinde bulunan yerleşim birimlerine mal ve hizmet sağlayan bir merkez niteliğindedir ve her yerleşim biriminin kendine ait bir rolü vardır. Bu roller doğrultusunda yerine getirdikleri fonksiyonlara göre yerleşim birimleri, Christaller tarafından yedi farklı kademeye¹⁸ ayrılmıştır (Dinler, 2014: 24).

¹⁶ Bu çalışma ilk olarak 1933 yılında "Die Zentralen Orte in Sud-deutschland" adıyla Almanca olarak basılmış olup İngilizce baskısı 1966 yılında çıkmıştır.

¹⁷ Bu çalışma ilk olarak 1944 yılında "Die Raumliche Ordnung der Wirtschaft" adıyla Almanca olarak basılmış olup İngilizce baskısı 1954 yılında çıkmıştır.

¹⁸ Sırasıyla: Pazar kasabası, büyük kasaba, ilçe, büyük ilçe, il, büyük taşra merkezi, bölge merkezi

Şekil 1.2. Merkezi yerler sistemi (Kaynak: Brakman, Garretsen ve van Marrewijk, 2009)

Homojen bir düzlemdeki özdeş tüketici dağılımını göz önüne alırsak, merkezi yer teorisi, konumların merkeziyete göre farklılaştığını ve bu merkeziyetin de konumun sağladığı mal tiplerini belirlediğini söyler. Tüketiciler ulaşım maliyetlerine maruz kaldığı için konum önem kazanır ve malların tedariki içsel ölçeğe göre artan getiriyle saptanır. Bu maliyetleri düşürmek için tüketiciler daha yakın olan mal tedarikçilerine ulaşmak isterler. Bu durum, bazı çeşit mallarda, mesela ekmek için, televizyon gibi mallara göre daha kolaydır; çünkü ölçeğe göre artan getiriler göreceli olarak sınırlıdır. Bundan dolayı, ekonomi fırıncıların ekmek temininde etkin olduğu köy gibi göreceli olarak birçok küçük yeri destekleyebilir. Bunun aksine, insanların

daha az sıklıkla satın aldığı televizyon gibi ürünleri satan elektronik firmalarının bulunduğu küçük şehirler ve merkezi yerler göreceli olarak daha azdır. Böylece, köylerin sadece ekmek satmak gibi bazı fonksiyonları yerine getirdiği, şehirlerin de ekmek ve televizyonların satılması gibi bütün fonksiyonları yerine getirmekte olduğu bir konum hiyerarşisi elde etmiş oluruz. Merkezi konumdan eşit uzaklıkta olan ve birlikte altıgen bir form oluşturarak merkezi konumu çevreleyen, küçük şehirler Şekil 1.2’de gösterilmektedir. Benzer bir şekilde her küçük şehir, eşit uzaklıktaki altı köy tarafından çevrilmiştir (Brakman, Garretsen ve van Marrewijk, 2009: 44-46).

Daha önce de belirtildiği üzere Christaller’in fikirlerini alıp daha sistematik bir şekilde ekonomi alanına uyarlayan Auguste Lösch, kendi dönemine kadar yapılan çalışmalara kıyasla, gerçek bir genel denge modeline en yakın ve en kapsamlı alan analizi çalışmasını yapmıştır. Lösch (1944) çalışmasındaki analizin yapılması için şu varsayımlar yapmıştır:

- Tam rekabet koşulları geçerlidir. Her firma normal kâr elde etmektedir ve firmaların ölçekleri aynıdır.
- Ekonomik alan homojendir ve tüketiciler de bu alan içinde homojen olarak dağılmaktadır.
- Kârını ençoklama güdüsü içinde olan firmalar, en yüksek kârı elde edecekleri noktada üretim yapacaklardır.
- Farklı firmaların satış alanlarının sınırında bulunan bir tüketici, bu firmaların mallarını tercih etme konusunda kayıtsızdır (Dinler, 2014: 19).

Lösch tarafından üzerinde durulan temel fikir, bir firmanın satış alanının büyüklüğünün ölçek ekonomileri ve piyasalara olan ulaşım maliyetleri kaynaklı etkilerinin bir bileşimi olduğudur. Eğer ölçek ekonomileri taşıma maliyetlerine göre göreceli olarak daha güçlü ise bütün üretim tek bir firma bünyesinde yapılacaktır. Tam tersi durumda, taşıma maliyetleri ölçek ekonomilerine göre daha büyük ise, birden fazla firma üretim yapacak ve bu firmalar bölge içinde dağılacaklardır. Herhangi bir piyasa için, piyasaya serbest girişin olması aşırı kârların sıfıra düşmesine ve bölgenin

eşit altıgen satış alanlarına sahip firmalar arasında bölüşülmesine yol açacaktır. Ancak, taşıma maliyetlerindeki farklar, ölçek ekonomileri ve farklı ürünlere olan talep nedeniyle, farklı piyasalar için altıgenlerin boyutları da farklı olacaktır. Merkezi yerler, farklı ürünler için olan piyasa alanlarının çakıştığı bölgelerde ortaya çıkacaktır (Dawkins, 2003: 137).

1.3. Bölgesel Kalkınma Politikası İhtiyacı Ve Politikanın Amaçları

Bölgeler arasında çeşitli eşitsizliklerin var olmasının altında yatan farklı nedenler bulunur ve bu tür eşitsizlikleri hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde görmek mümkündür. Bu tür eşitsizlikler aslında doğaldır ve bu doğal durum kendi başına bölgesel politika ihtiyacı doğurmaz. Alışlagelen insan davranışı, belli bir noktaya kadar bu eşitsizlikleri hoş görme veya görmemezlikten gelme yönündedir. Eşitsizlikler farklı problemler yaratmaya başladığında ise, bu sorunun çözülmesi için müdahalede bulunmak gerektiği gündeme getirilmektedir (Stilwell, 1980: 11-12). Türkiye özelinde, ülkenin güneydoğu ve doğusunda yaşanan sorunların uzun süre göz ardı edilmesi ve sonrasında ise mevcut sosyal ve ekonomik problemlerin farkına varılmaya başlanması, bu davranış biçimine açık bir örnek teşkil eder.

Bu bölümde, bölgesel kalkınma politikasının uygulanmasına neden ihtiyaç duyulduğu, bölgeler arasında açıkça gözlenebilen ve bahsedildiği üzere sorunlar oluşturmaya başlayan bölgesel farklılıklar ve bu farklılıkların altında yatan etkenler belirtilerek açıklanacaktır. Ayrıca bu nedenlerden yola çıkarak, bölgesel kalkınma politikası uygulanmasında güdülen amaçlar açıklanacaktır.

1.3.1. Bölgesel Kalkınma Politikası Uygulanmasını Gerektiren Nedenler

Bölgeler arasında yaşanan farklılıkların altında yatan ilk temel neden, her bölgenin farklı coğrafi özelliklere sahip olmasıdır. Yaşama elverişli ve doğal kaynakların bol olduğu bölgelerde yerleşim alanlarının oluşması doğal bir süreçtir. Deniz kıyıları ve limanlar, engebesiz ve ulaşımı kolay alanlar, su kaynakları, verimli topraklar ve maden alanları gibi bölgeler, gelişme gösterebilme olanağı açısından diğer

bölgelere göre avantajlar taşır. Tarih boyunca yeryüzüne dağılmış olan insanoğlu, hep bu tip bölgelerde yerleşmeyi öncelikli olarak tercih etmiş, yaşam şartlarını etkileyen iklim değişiklikleri olduğunda ise yerleşilen bölgeyi terk etmiştir.

İnsanların yerleşim tercihlerinde ve toprağa dayalı ekonomik aktivitelerinde coğrafi etkenlerin önem arz etmesi yanında, tarihsel süreç içinde yaşanan gelişmeler de bölgeler arasında farklılıklar oluşmasında etkili olmuştur. Tarihsel açıdan en büyük dönüm noktasını ise dünyadaki birçok dengeyi değiştiren sanayi devrimi oluşturur. Sanayi devrimi sonrası, coğrafi nedenlere dayanan farklılıklar etkili olmaya devam etmekle birlikte, sanayileşmeye dayalı ekonomik nedenlerin ön plana çıktığı görülür. Kitle üretimine geçilmesi sayesinde, gelirlerini yüksek düzeye çıkarmış ülkeler karşısında, Osmanlı gibi üretim biçimlerini sınai gelişmeler çerçevesinde dönüştüremeyen yapılar, coğrafi avantajlarına rağmen geri kalmışlardır¹⁹. Ülkeler arasında yaşanan bu farklılaşma sonrasında, özellikle sanayileşen ülkeler içinde bölgesel düzeyde görülen ekonomik ve sosyal farklılıklar de hiç olmadığı kadar belirginleşmiştir.

Hızlı sanayileşme kaynaklı bölgesel farklılıklar kaçınılmazdır. Hatta bu durum, ülkelerin belli bir sanayileşme noktasına ulaşabilmesi için gerekli olarak da görülür. Ancak, sanayileşme sağlandıkça, ekonomik ve sosyal dengelerin bölgesel kalkınma politikaları uygulanarak değiştirilmesi belli nedenlere dayalı olarak gündeme gelir.

1.3.1.1. Ekonomik Nedenler

Bölüm 1.2’de de belirtildiği üzere neoklasik ticaret ya da neoklasik büyüme teorilerinden yola çıkan iktisatçılar, birçok farklı model ile bölgeler arasında yaşanacak farklılıkların kendiliğinden ortadan kalkacağını savunmuşlardır. Bu otomatik işleyiş gerçekten var olsaydı, bölgesel iktisat diye bir alanın varlığından söz etmek de zor olacaktı (Bird, 1965: 226). Mükemmel çalışan bir piyasa mekanizması

¹⁹ Avrupa’da yaşanan gelişmeler ile beraber hız kazanan Osmanlı’nın geri kalma süreci hakkında, Özgün Burak KAYMAKÇI’nın “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tarihi-Düşünsel Bir Deneme: Türkiye Ekonomisi” kitabından daha fazla bilgiye ulaşılabilir.

içinde öne sürülen bu savlar doğru olsa bile, gerçek dünya bu kadar mükemmel işlemez. Piyasa mükemmel bir şekilde işlese dahi oluşacak sonuçlar istenmeyebilir (Stilwell, 1980: 22). Örneğin, piyasa mekanizmasının ücretlerin belli bölgelerde çok düşmesine yol açması, ilerleyen kısımlarda da belirtildiği üzere sosyal açıdan istenmeyen durumlar ortaya çıkaracaktır.

Kamu malları, doğal tekeller ve dışsallıklar başta olmak üzere piyasaların aksamasına yol açan etkenler, piyasanın etkin kaynak dağılımını sağlayamamasına yol açar. Piyasa aksaklıkları olarak bilinen bu durumun giderilmesi, kamunun piyasaya müdahale etmesi gerektiğini tartışmaya açan en önemli konulardan da biridir (Stiglitz, 2000: 77-85). Piyasa aksaklıkları, sektörler arasında etkin kaynak dağılımını engellediği gibi, belli bölgelerde aşırı yoğunlaşmalara, diğer bölgelerde de ekonomik olarak cansızlaşmaya yol açmaktadır. Sanayilerin bir araya gelmesinden doğan olumlu dışsallıklar, yoğunlaşmanın aşırı noktalara ulaşması durumunda azalacak ve sonrasında da bu durumun firmalar için maliyetleri artırıcı etki yaratması söz konusu olacaktır.

Her ekonomide, kaynakların etkin dağılımı yanında üretim faktörlerinin tam istihdama ulaşması da arzulanır. Ülkenin az gelişmiş bölgelerinde kayda değer miktarda kullanılmayan ve kullanılırsa gayri safi milli hasılayı ciddi düzeyde artıracak kaynaklar vardır (Needleman ve Scott, 1964: 153). Belli bölgelerin geri kalması, bu bölgelerdeki üretim faktörlerinin eksik ya da hiç kullanılamaması anlamına geldiğinden, ülke ekonomisinin var olan büyüme potansiyeline dolayısıyla da erişebileceği refah düzeyine ulaşamamasına yol açar. Ekonominin potansiyel büyüme düzeyine ulaşması için azgelişmiş bölgelerde atıl kalan üretim faktörlerinin üretime yönlendirilmesi gereklidir.

Bölgelerin sanayileşmemesinde birbirini besleyen sebep ve sonuç zinciri vardır. Sanayileşme, her ne kadar doğal kaynaklara ihtiyaç duysa da sermaye ihtiyacı en az doğal kaynaklar kadar, hatta daha fazla önemlidir. Bir bölgedeki sermaye oluşumu, o bölgedeki tasarruflara, bölgenin tasarruf miktarı da bölgenin gelir düzeyine

bağlıdır. Sanayileşme olmayan az gelişmiş bölgelerde gelir düzeyi düşüktür ve bu durum sanayileşme için gerekli olan sermaye birikiminin sağlanamamasına neden olur. Benzer bir şekilde, gelire bağlı olarak belirlenen talep, sanayilerin piyasa nerede ise orada yoğunlaşmasına yol açar (Kaldor, 2013: 482-484)²⁰. Tasarruflar ile ilgili bir başka nokta, az gelişmiş bölgelerde, bölgenin kalkınması için zaten yetersiz kalan bölgesel tasarrufların bankacılık sistemi aracılığı ile gelişmiş bölgelere aktarılmasıdır (Bozdoğan, 2008: 12).

Kâr ençoklama güdüsü ile hareket eden firmaların kısa dönemde hedeflediği kârı elde edemeyeceği bölgelere yatırım yapacağını düşünmek gerçekçi değildir. Özellikle yüksek katma değer üreten firmaların bulunmadığı bir bölgede ekonomik gelişme birbirine bağlı nedenlerle oldukça kısıtlı kalır. Ekonomik gerekçelerle başlayan geri kalmışlık, düşük gelire bağlı olarak sosyal ve kültürel hayata da etki eder. Gittikçe derinleşen bölgesel eşitsizlik, ekonomik sorunların üzerine yeni sorunlar ekler ve bölgesel kalkınma politikası uygulanmasını gerektiren yeni nedenler doğmuş olur.

1.3.1.2. Sosyo-Ekonomik ve Politik Nedenler

Birçok konuda sosyal, ekonomik ve politik nedenleri birbirinden ayırmak güçtür. Geri kalmışlık olgusunda da bu nedenler birbirleriyle yoğun etkileşim halinde ve birbirlerinin içine geçmiş durumdadır. Türkiye'nin doğu ve güneydoğu bölgelerindeki kemikleşmiş sorunlar, bu duruma iyi bir örnektir. Uzun yıllar ekonomik anlamda geri kalmışlıkla mücadele eden bu yöreler, fakirliğin yanında yeterli eğitim ve sosyal olanaklara erişememe ile de karşı karşıya kalmıştır. Bu yaşanan sorunlar bölge insanının kültürel ve etnik farklılığı ile birleşerek farklı bir boyut kazanmış, uzun yıllar çözilemeyen, çok ciddi sosyal ve ekonomik maliyetleri olan bir sorunlar yumağı haline gelmiştir. Ayrıca bu durum, bölgesel kalkınma politikalarının zamanında uygulanmamasının ne büyük maliyetler doğuracağını da açıkça göstermektedir.

²⁰ Kaldor'un "The Case for Regional Policies" çalışması ilk olarak 1970 yılında basılmış olup, 2013 yılında Scottish Journal of Political Economy'de tekrardan basılmıştır.

Özünde bölgesel gelişmişlik farkları nedeniyle başlayan Türkiye’deki bu siyasi sorunun benzer nitelikteki birçok farklı örneğini tarihte görmek mümkündür. Amerika Birleşik Devletleri’nde görülen ayrılıkçı hareketler ve geçmişlerinde yaşanan iç savaş, Pakistan Devleti’nin ikiye bölünmesi, Kanada’daki Quebec sorunu, Fransa’daki Bretonya ve Korsika sorunu, Belçika’nın ikiye bölünmeye doğru gidişi, İspanya’daki Bask ve Katalonya sorunu, İngiltere’nin İrlanda ve İskoçya sorunu, İtalya’daki bağımsızlık hareketleri, hep bölgesel farklılıklara dayanır (Dinler, 2014: 137-162).

Az gelişmiş bölgelerde eğitim ve sağlık hizmetleri ile kültürel ve sosyal olanaklar gelişmiş bölgelere göre daha azdır. Var olan hizmet ve olanakların da niteliği gelişmiş bölgelere göre düşüktür. Örneğin Bayburt ilinde 2013 yılı verisine göre hiç sinema ve tiyatro yoktur. Bu durum, Bayburt’ta yaşayan insanların gerekli kültürel donanımına sahip olmalarına engel olmaktadır. Benzer şekilde, geri kalmış bölgelerde verilen eğitimin kalitesi sıklıkla tartışılan başka bir konudur. Eğitimin istenen düzeyde olmayışı, nitelikli işgücüne ihtiyaç duyan işletmelerin bu bölgelerde faaliyet göstermeyi tercih etmemelerinin önemli bir nedenidir. Yeterli teknik donanım ve personele sahip olunmadığı için, var olan sağlık kurumlarında bakılamayan hastaların sıklıkla daha gelişmiş bölgelerdeki hastanelere sevk edilmek zorunda olunması bu konuda verilebilecek başka bir örnektir.

Özünde ekonomik bir olgu olan işsizliğin toplumsal boyutu da önem arz etmektedir. Az gelişmiş bölgelerin temel özelliklerinden biri olan yüksek işsizlik oranları, gene bu bölgelerde gözlenen hızlı nüfus artışlarıyla gittikçe artma eğilimindedir. Bu bölgelerde yüksek işsizlikle beraber ekonomik aktivitelerin ve nitelikli iş olanaklarının azlığı, ücretlerin oldukça düşük olması sonucunu getirir. Hem işsizlik hem de düşük ücretler bölgedeki gelirin ve dolayısıyla refahın çok düşük düzeyde kalmasının en büyük nedenleridir. Bu durum, yukarıda belirtilen hizmet ve olanakların azlığı ya da noksanlığı ile birleştikçe, bu bölgedeki nüfusun gelişmiş bölgelere doğru göç etmesine yol açar. Yoğun göç sonucu, bir yandan az gelişmiş bölgeler tenhalaşırken gelişmiş şehirler de aşırı kalabalıklaşır.

Neoklasik bakış açısında mekân politikasının büyük oranda görmezden gelindiği ve bunun yerine sermayenin ve emeğin hareketliliği üzerinde durulduğu söylenebilir. Ama sermayenin hareketliliği, insanlarınkinden katbekat fazladır ve sermaye bir bölgeyi terk ettiğinde arkasında işsiz bir emek gücü ve bölgesel bir sorun bırakır. Bu duruma çözüm olarak insanların ekonomik büyümenin olduğu alanlara götürmek olduğu savunulabilir. Ama bu argüman, göçün yarattığı sosyal maliyetleri göz ardı etmektedir. İşini kaybeden herkes başka bir yerde tekrardan istihdam edilmeyebilir ve daha önemlisi, eğer çok fazla kişi evlerini terk etmek zorunda kalır ya da sosyal yardımlara bağımlı hale gelirse toplumun sosyal dokusu parçalanabilir (Friedmann ve Forest, 1988: 127).

Genelde bölgesel kalkınma konusunda, az gelişmiş bölgelerin sorunları ağır basmakla beraber, bölgesel eşitsizlik arttıkça gelişmiş bölgelerde de ciddi sorunlar yaşanmaya başlar. Örneğin Türkiye’de en yoğun göçü alan İstanbul ve çevre bölgesinde, aşırı kalabalıklaşma, ciddi trafik sorunlarına yol açmıştır. Süreklilik arz eden göç ile bu bölgelerde konuta olan talep sürekli olarak artmakta, yeni konutların yapılması için zaten azalmış olan yeşil alanlar daha fazla yok edilmektedir. Yoğun sanayileşme, araç ve evlerde fosil yakıt kullanımı, yeşil alanların sürekli azalması gibi nedenlerle gelişmiş bölgelerde ciddi çevre sorunları baş göstermektedir.

Gelişmiş bölgelerde konuta olan yoğun talebin bir başka sonucu da konut fiyatları ve kiraların her geçen gün artmasıdır. Özellikle göç ile gelişmiş bölgelere gelen ve bu fiyatları karşılayamayan insanlar, şehirlerde gecekondulaşma olgusunun doğmasına neden olur. Gerekli kentleşme planlarının yapılmaması ve göçü durduracak hatta terse göç sağlayacak politikaların uygulamaya konulmaması, gelişmiş bölgelerdeki altyapı sorunlarını derinleştirecek, çarpık kentleşmeyi ve çevre sorunlarını kolay kolay geriye dönülemez hale getirecektir.

Gelişmiş bölgelerde oluşan aşırı kalabalıklaşma, sadece konutla ilgili fiyatların değil talebin arttığı bütün malların fiyatlarının yükselmesine neden olur. Pahalılık, trafik sorunu, çeşitli hizmetlerin sunum kapasitesinin yetersiz kalmaya başlaması gibi

nedenler büyük kentlerde yaşayanlar için hayatın gittikçe zorlaşmasına yol açar. Göçe bağlı olarak oluşan sürekli nüfus artışı, yol, metro, elektrik, su, doğalgaz vb. yeni altyapı ihtiyaçları doğururken kamunun sunduğu eğitim, sağlık, güvenlik gibi çeşitli hizmetlerin yeterli düzeyde sağlanabilmesi için sürekli olarak yeni yatırımların yapılması gerekmektedir. Kentler kalabalıklaştıkça bu ihtiyaçların karşılanması gittikçe daha maliyetli olacaktır.

Büyük kentlere doğru olan göç sonucunda, kent şartlarına ve kentteki istihdam olanaklarına, hem kültürel hem ekonomik açıdan uyum sağlayamayan kitleler her zaman vardır. Bu durum ilk başta, gecekondulaşma sorunu olarak karşımıza çıkarken başka sorunlara neden olması da beklenen bir sonuçtur. Bu kitlelerin bir kısmı, kayıt dışı ve güvencesiz şartlar altında istihdam olanağı bulurken, bu olanağı dahi bulamayanlar suç işlemeye ve uyuşturucuya yönelmektedir.

1.3.2. Bölgesel Kalkınma Politikasının Amaçları

Bölgesel farkları doğuran nedenler ve bu farkların kaldırılmasının önemi, önceki bölümde temel bir çerçeve çizilerek anlatılmaya çalışılmıştır. Bahsedildiği üzere piyasa mekanizması ekonomik anlamda bölgesel farkları ortadan kaldırmamakta, bölgelerde yaşanan ekonomik sorunlar, sosyal ve politik sorunlarla birleşerek, devlet müdahalesini zorunluluk haline dönüştürmektedir. Bir bölgesel kalkınma politikası oluşturulurken, var olan sorunların tespit edilmesi ve bu sorunların çözümü için gerekli planların yapılması gerekmektedir. Gerekli ve gerçekçi olmayan planlar ise, çözüm üretmek yerine çeşitli maddi kayıplara hatta yeni sorunlara neden olabilir.

Ülkemizde, ihtiyaçlar dikkate alınmadan ve plansız bir biçimde yapılan birçok yatırım ya yarım kalmış ya da faaliyete geçse bile beklenen etkiyi yaratmamıştır. Ülkemizin birçok yerinde yarım kalan ya da uzun yıllar önce faaliyete geçmesine rağmen kapasitesinin çok altında çalışan havaalanlarının bulunması, bu duruma iyi bir

örnektir²¹. Son yıllarda Türkiye’de üniversite bulunmayan illere üniversite kurulması, gelişmemiş bölgelerdeki eğitim olanaklarının artırılması adına önemli bir gelişme olsa da gerekli altyapı ve akademik personelin olmayışı, beklenen sonuçlara erişilmesi konusunda şüphe yaratmaktadır.

Bölgesel kalkınma politikasının uygulanmasına duyulan ihtiyaçla beraber, yukarıda da bahsedildiği üzere, sorunların çözümü için doğru yöntemlerin uygulanması ve doğru yatırımların yapılması gereklidir. Bu noktada, bölgesel kalkınma politikasında güdülmesi gereken temel amaçlar, politika yapıcılara önemli bir yol göstericidir. Bölgesel kalkınma politikasının üç temel amacı alt bölümlerde anlatılmaktadır.

1.3.2.1. Kır-Kent Dengesinin Sağlanması

Sanayi devrimi öncesinde de farklı nedenlerle diğer kentlerden daha kalabalık olan kentler mevcuttur. Ancak sanayileşme ile hem var olan kentlerin nüfusunun hızla arttığı hem de sanayi için gerekli bazı demir ve kömür madenleri etrafında yeni “sanayi kentleri” oluşmaya başladığı görülmüştür (Dinler, 2014: 163). Günümüzde, hala kırsal bölgelerden kentlere doğru olan nüfus hareketliliği sürmektedir. Bunun sonucu olarak da kentli nüfusunun sürekli arttığı, kırsal nüfusun da ciddi anlamda azaldığı bir durum oluşmuştur.

Bir önceki bölümde de belirtildiği üzere kır-kent nüfus dengesinin bozulmasından kaynaklı, gerek gelişmiş gerek de az gelişmiş bölgelerde çeşitli sorunlar görülür. Bu sorunlardan dolayı, kente doğru olan göçün önlenmesi, hatta aşırı kalabalıklaşmış bölgelerden ters yöne doğru göçün sağlanması için gerekli önlemlerin alınması gereklidir. Kır ve kent arasında en uygun nüfus dağılımının ne olması gerektiği tartışmalı bir konu olmakla beraber, bu soruya cevap aramak bu çalışmanın

²¹ 2002 yılında Devlet Hava Meydanları İşletmesi (DHMİ) Tokat, Sinop, Zonguldak/Çaycuma, Uşak, Sivas ve Balıkesir/Merkez havaalanlarını atıl olmaları nedeniyle kapatmıştır. Bu havaalanları sonradan tekrar açılmıştır. Ancak, 2015 yılı Sayıştay DHMİ denetim raporuna göre Kurumun işlettiği 54 havaalanından 45’i zarar etmektedir.

kapsamı dâhilinde değildir. Ancak, kentlerde aşırı kalabalıklaşma, kırsal bölgelerde ise ekonomik ve sosyal cansızlaşma gözleniyorsa; ayrıca bu duruma bağlı ekonomik ve sosyal maliyetler oluşmaya başlamışsa, dengenin bozulmuş olduğunu söylemek gayet kolaydır.

Ülkemizde, kır-kent dengesinin sağlanmasına yönelik projelerin sayısı ne yazık ki çok azdır. “Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi”, terse göçün sağlanması adına yapılan -yetersiz de olsa- en kapsamlı çalışmadır. Terör yüzünden 14 ilde²² evlerini terk etmek zorunda kalanların tekrar evine dönmesini amaç edinen bu proje ile 187.861 kişinin eskiden yaşadığı köylerine geri dönüşleri sağlanmıştır²³. Terörden doğan mağduriyeti gidermek için yürürlüğe konulan bu projenin yanında, İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nin yürüttüğü memleketine dönmek isteyenlere otobüs bileti ve taşıma yardımı sağlanması projesi ile kırsal bölgelere dönerek organik tarım yapacak çiftçilere yardım yapılması projesi de bulunmaktadır.

Kır ve kent nüfuslarının dengeli dağılmasına yönelik plan ve projeler ile temelde kentlerde görülen sosyal ve ekonomik maliyetlerin azaltılması amaçlanır. Bununla beraber, kırsal bölgelerde ekonomik aktivitelerin devamının sağlanabilmesi için işgücünün bu bölgelerde yetersiz kalmaması, aynı şekilde politika yapıcılar için önem arz etmelidir. Türkiye’nin tarım ve hayvancılık üretimi açısından kendine yetebilen bir ülke iken birçok üründe şu an dışa bağımlı hale gelmesi²⁴ farklı faktörlerle²⁵ beraber bu bölgelerdeki işgücü yetersizliği ile de ilgilidir. Kırsal alanda hızlı nüfus artışlarına rağmen işgücü açısından yetersizlikler görülmesi, çalışabilir durumdaki kişilerin yoğun bir şekilde kentlere göçüyor olduğunun bir başka göstergesidir.

²² Adıyaman, Ağrı, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Şırnak, Tunceli ve Van

²³ <http://www.illeridaresi.gov.tr/k-ye-d-n-s-ve-rehabilitasyon-projesi-kdrp-> Erişim Tarihi: 18.12.2015

²⁴ TÜİK dış ticaret istatistiklerine göre 2006 yılından beri Türkiye tarım ürünlerinde sattığından daha fazla tarım ürünü almaya başlamıştır.

²⁵ Modern üretim tekniklerinin kullanılmaması ve tarımda makineleşmenin yeteri kadar sağlanamaması nedeniyle rekabet edebilirliğin azalması, üretim ve malların pazarlara ulaşımı için örgütlenmelerin ve tarım kooperatiflerinin yeterli düzeyde oluşturulamaması, tarım ve hayvancılığa yönelik politikaların yetersizliği vb.

1.3.2.2. Az Gelişmiş Bölgelerin Ekonomik Potansiyellerinin Kullanılması

Gelişmiş bölgelerin kalabalıklaşma sorununu kuşkusuz geri kalmış diğer bölgelerin sorunlarını ele almadan çözmek mümkün değildir. Bu sorunlara getirilecek çözüm, etkin çalışmama pahasına sanayilerin az gelişmiş bölgelere kaydırılması da değildir. Az gelişmiş bölgelerin bazı eksiklikler dolayısıyla gerçek potansiyeline ulaşamadığı turizm, madencilik, tarım gibi alanların tespit edilmesiyle, bu alanlara yönelik bölgesel kalkınma politikalarının geliştirilmesi gerekir (Stilwell, 1980: 16). Her ne kadar maliyeti nedeniyle²⁶ çok tartışılan bir proje olsa da GAP ülkemizde yeteri kadar kullanılamayan çok büyük bir kaynağın ekonomiye kazandırılmasını sağlayan önemli bir projedir.

Geri kalmış bölgelerde etkin olarak çalışmayacak sektörler yerine, örneğin, bu bölgelerde bulunan doğal kaynakların kullanılabileceği sanayilerin teşvik edilmesi, bahse konu bölgelerin kalkınması adına olumlu sonuçlar doğurabilir. Alexander Hamilton ve Friedrich List tarafından ilk kez gündeme getirilen “Bebek sanayiler (infant industries)” tezi göz önünde bulundurularak, az gelişmiş bölgelerde yeni oluşacak sanayilerin, gerek ülke içinde gerek de uluslararası düzeyde rekabet edebilir düzeye gelene kadar korunması düşünülebilir (Melitz, 2005: 178). Bu koruma, sübvansiyon, gümrük tarifeleri ya da kotaları şeklinde uygulanabilir.

Az gelişmiş bölgelerdeki sektörlerin gelişebilmesi ve bu bölgelerdeki ekonomik potansiyelin tam olarak kullanılabilmesi adına, ihtiyaç duyulan altyapı yatırımlarının yapılması, belirlenen sektörlerle teşvikler verilmesi ve bu sektörlerle yönelik çeşitli koruma yöntemleri uygulanması, kamu tarafından düşünülebilecek politikalar arasındadır. Kamunun bu politikaların ötesine geçerek az gelişmiş bölgelerde bizzat kendisinin iktisadi faaliyetler yürütmesi de söz konusudur. Örneğin, ülkemizde “kamu iktisadi teşebbüsü (KİT)”²⁷ adı verilen kuruluşlar, yıllarca ülkenin

²⁶2014 yılı fiyatlarıyla 2014 yılına kadarki kamu yatırımı tahsis miktarı 47.523.961.000 TL’dir (Kaynak: GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2014).

²⁷ KİT’ler hakkında daha fazla bilgiye Prof.Dr. Pınar AKKOYUNLU’nun “Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve Özelleştirme” kitabından ulaşılabilir.

farklı yerlerinde üretim yapmıştır. Gerek tüketiciye ucuz nihai mal gerek de birçok sanayiye ara mal sağlama görevlerini üstlenen bu kuruluşlar, bölgelerin gelişmesi adına birçok yönden fayda sağlamıştır. Devletin bölgesel kalkınmada kullandığı araçlar, bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

Az gelişmiş bölgelerin ekonomik potansiyellerinin değerlendirilmesi açısından turizmin çok büyük bir önemi vardır. Özellikle sanayilerin başka bölgelerde daha verimli çalıştığı durumlarda, tarım ve turizm gibi başka ekonomik faaliyet alanlarına yönelmek gereklidir. Ülkemizde doğa ve kültür turizmi açısından değerlendirilmeyi bekleyen birçok kaynak bulunmaktadır. Şanlıurfa ilinde keşfedilen Göbeklitepe, tarih kitaplarını değiştirecek derecede önemli bir buluş olarak kabul edilmektedir.²⁸ Karadeniz Bölgesinde, yaylalar başta olmak üzere turizm faaliyetlerine uygun diğer kaynaklar (rafting yapılabilecek dereler, bölgedeki tarihi eserler vb.) Göbeklitepe gibi ülke ekonomisine ciddi katkılar sağlayabilecek potansiyele sahiptir.

Türkiye’de gerçek potansiyelinde kullanılamayan bir başka alan da tarım ve hayvancılıktır. Tarım ve hayvancılığa elverişli birçok yöreye sahip olan ülkemizde, modern tekniklerle üretilecek tarım ürünleri bölge ekonomilerine önemli katkılar sağlayabileceği gibi, ülkenin bu alandaki dışa bağımlılığını azaltarak ülke ekonomisinin cari işlemler dengesinde de iyileştirme sağlayabilecektir.

1.3.2.3. Ekonomik ve Sosyal İkiliğin Önlenmesi

Bölgesel kalkınma politikasının yukarıda bahsedilen amaçlarını tamamlayan bir diğer önemli amacı da, yaşam standartları farklılıklarının giderilmesi ve ikili yapının önlenmesidir (Bozdoğan, 2008: 21). Bölgeler arasındaki ekonomik farklılıkların zamanında, gerçekçi ve etkin politikalar ile giderilmesinin genel ülke ekonomisine dolaysız katkıları mutlaka olacaktır. Ama bu farklılıkların azaltılmasının

²⁸ M.Ö. 10.000 yılına giden geçmişiyse Göbeklitepe tapınağı, birçok arkeolojik çalışmaya konu olmakla beraber, popüler bir dergi olan National Geographic’in Haziran 2011 sayısına kapak olmuş ve bu sayıda genişçe yer de bulmuştur.

yaratacağı daha önemli etki, ekonomik farklılıkların ileride başka sorunlara da yol açmasının önüne geçilecek olmasıdır.

Az gelişmiş bölgelerdeki gelirin düşük olması, gelişmiş bölgelerdeki kadar bu bölgelerde eğitim, sağlık ve diğer hizmetlere ulaşamaması, aynı ülke vatandaşlarının farklı yaşam standartlarına sahip olmasına yol açar. Ekonomik ve sosyal açılardan gözlenen ikilik, eninde sonunda toplumun kutuplaşmasına neden olacaktır. Daha önce de belirtildiği üzere Türkiye’deki Kürt sorunu, bu ikiliğin açık bir örneğidir.

Bir ekonomideki refahın toplumun her kesimine, ülkenin her bölgesine dağılması gereklidir. Ülkenin geri kalmış bölgelerinde, o bölgenin sahip olduğu potansiyele yönelik ekonomik faaliyetlerin desteklenmesi, gerekli eğitim ve sağlık hizmetlerinin verilmesiyle bu bölgelerde beşerî sermayenin oluşturulması, bir süre sonra refahın daha dengeli dağılmasını kendiliğinden sağlayacaktır.

1.4. Devletin Bölgesel Kalkınmada Kullandığı Araçlar ve Etkili Olduğu Değişkenler

Bir ülkede ortaya çıkan istenmeyen bölgelerarası eşitsizliklerin kendiliğinden ortadan kalkmaması ve bu eşitsizliklerin yarattığı sorunlar nedeniyle bölgesel politikalara ihtiyaç duyulduğu bir önceki bölümde dile getirilmişti. Devlet, bu farklı nedenlerle ortaya çıkan bölgesel farklılıkları gidermek için birden fazla politika seçeneğine sahip olduğu gibi aynı anda birden fazla aracı da kullanabilmektedir.

Devlet, bölgesel kalkınmadaki rolünü planlamalar yaparak, çeşitli ekonomik faaliyetlerin finansmanına katılarak, çeşitli düzenlemeleri hayata geçirerek ve bunlara ek olarak da bazı süreçleri yöneterek yerine getirir (Luger ve Maynard, 2008: 28-29). Devletin bölgesel kalkınmayı sağlama amacıyla yaptığı müdahaleler, en temelde mülkiyet haklarını garanti altına alan bir hukuk düzeninin oluşturulmasına kadar götürülebileceği gibi yerli girişimcilerin korunması, sübvansiyonlar aracılığıyla çeşitli ekonomik faaliyet yürütenlere kamu kaynaklarının aktarılması, hatta devletin iktisadi

işletmeler kurarak bizzat kendisinin piyasada üretim faaliyetlerinde bulunmasına kadar genişleyebilir (Çokgezen, 2012: 19).

Bu bölümde, oldukça geniş bir yelpaze içinde değerdendirilebilecek olan devletin kalkınmaya yönelik olarak uyguladığı bölgesel politika araçları, doğrudan uygulanan iktisadi ve sosyal politikalar, girişimciliği artırmaya yönelik politikalar ve diğer faktörler üzerindeki politikalar olarak üç başlıkta incelenmeye çalışılacaktır.

1.4.1. Doğrudan Uygulanan İktisadi ve Sosyal Politikalar

Kalkınma konusu açısından, özellikle geri kalmış bölgelerdeki ekonomik faaliyetleri canlandırabilmek için devletin aktif ve dolaysız roller üstlendiğı görölmektedir. Devletin merkezi ve yerel yapılanması içinde çeşitli planların oluşturulması ve bu planların bizzat devletin kendisi tarafından uygulamaya konulması temelinde ele alınabilecek bu konu, ekonomik nedenler yanında sosyal nedenlere de değinerek dört alt başlık altında çalışmada özetlenmektedir.

1.4.1.1.Bölgesel Planlama

Planlama, bölgesel olsun ya da olmasın temel insani bir faaliyettir. İnsanlığa, gelecek hakkında düşünme, arzulananı arzulanmayan alternatiflerden ayırma ile bu gelecekleri seçme ve onlara ilerleme için stratejiler oluşturma yetisi bahşedilmiştir. Bu açıdan ölçeğı göz ardı edersek planlama genelde benzer bir süreçten oluşur (Seltzer ve Carbonell, 2011: 6). Birçok konuda olduğu gibi bölgesel kalkınmada da çeşitli politikaların sistematik olarak uygulanabilmesi için planlamalar yapılması gerekmektedir. Hangi politikaların, hangi araçlarla ve ne ölçüde uygulanacağını planlanması gerekli olduğu gibi coğrafi olarak da bazı ayrımların yapılması gereklidir. Bölgesel planlamalar yapılabilmesi için gerekli olan bu coğrafi ayırım sürecinde bölge türlerinde belirtilen yöntemler planlamayı yapan birimlere yol gösterici olmaktadır.

Her bölgenin farklı ihtiyaçlarının tespit edilmesi, gerekli altyapının en etkin şekilde sağlanması, öngörölen politikaların sistematik bir şekilde uygulanabilmesi ve nüfusla beraber ekonomik ve sosyal aktivitelerin dağılımının etkilenebilmesi için

bölgesel planlar yapılmaktadır. Bölgesel planlamalar yapabilmek ve gerekli politikaları üretebilmek için bölgeler arasında yaşanan farklılıkların ortaya çıkış ve süregelme nedenlerinin belirlenmesi de büyük önem taşır.

Bölgesel planlama, politik olarak tanımlanan alanın mekânsal ifadesinin ötesine geçen ve farklı yönetsel düzeydeki alanları içeren bir uygulama olduğundan planlama birimleri için farklı düzeylerde politika geliştirmek, farklı çıkarları koordine etmek ve planlama için yeterli kapasiteyi geliştirmek için oldukça önemlidir. Bu durum aynı zamanda bölgesel planlama sürecinin tamamını organize etmek için uygun yönetim yapılarının oluşturulmasının önemini de ortaya koyar. Etkin bir kurumsal yapı bölgesel politikaların gelişimi için esastır. Bu etkin yapı, gelişim sürecini kontrol etmek için gerekli olan otoriteyi de meşrulaştırır (Chung, 2015: 571-572).

Bölgesel planlamanın içermesi gereken ana özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Kaynak temini ve yatırım için stratejik çerçeve oluşturması,
- Uzun dönem bakış açısına (genelde 20 yıl) sahip olması,
- Kamu ve özel sektör politikalarını bütünleştirmesi,
- Arazi kullanımı planlamasıyla iktisadi gelişim politikası ve diğer politikaları bağlantılı hale getirmesi,
- Ulusal politikaların alan boyutunu açıklaması,
- İktisadi gelişmenin daha dengeli dağılımını sağlaması,
- Dengeli ve sürdürülebilir çok merkezli ekonomi kavramlarını benimsemesi,
- Olumsuz durumları tanımlaması ve işaret etmesi,
- Bölgesel/yerel yönetim kapasitesini güçlendirmesi,
- Alansal dağılım sorunlarına, yer ve düzleme odaklanması,
- Bölgesel planlama için bölgenin bir odak noktası olması,
- Bölgesel planlamanın gelecekteki bölgesel kalkınma için yol haritası sağlaması,
- Kanıta dayalı titiz gözlemlleme ve inceleme yapılması (Alden, 2006: 30).

Bölgesel kalkınmanın ele aldığı bölgesel farklılıklarda birçok faktörün etkili olduğunu ve söz konusu farklılıkların giderilmesinde değişik birçok aracın kullanılabildiğini göz önünde bulundurursak, iyi bir planlama yapılmadan istenen sonuçlara ulaşmanın kolay olmayacağını öngörebiliriz. Bu nedenle, etkili bir bölgesel kalkınma politikası için çok yönlü ve iyi bir bölgesel plan hazırlanması gereklidir. Hazırlanan planları uygulayacak kurumsal bir yapının oluşturulmaması da planlar ne kadar iyi hazırlanmış olsa da belirlenen hedeflere ulaşamamasına yol açacaktır.

1.4.1.2.Kamunun Dolaysız İktisadi Girişimleri

Birçok farklı nedenden dolayı kamu, ekonomik kalkınma çabalarını üstlenir. En önemli nedenlerden biri, özel sektörün bazı ürün ya da hizmetleri sağlamakta başarısız olması ve bunun sonucu olarak da devletin özel sektör yerine bunları sağlamak zorunda kalmasıdır. Devlet bu tip faaliyetlere başladığında, özel sektör organizasyonlarına benzer organizasyonlar oluşturur. Bunlar, hibrid karakterlerini simgeleyecek bir isimle, “kamu iktisadi teşebbüsleri” olarak adlandırılırlar (Van Wart, Rahm ve Sanders, 2000: 131).

Devletin ekonomiye olan müdahaleleri konusunda en çok tartışılan konulardan biri, devletin bizzat işletmeler kurarak iktisadi faaliyetler yürütmesidir. Bu tartışmalardaki temel nokta, özel sektör tarafından da üretilebilecek olan özel malların, kamu tarafından üretilmesinin çeşitli nedenlerden dolayı etkin olmadığıdır. Burada etkinlikten sadece kaynak tahsisindeki etkinliği değil, Bös’ün de üzerinde durduğu kalite ve yönetsel/teknik etkinliklerini de anlamak gerekir (Bös, 1989: 69-76). Kamu iktisadi teşebbüslerinin teknolojinin gerektirdiğinden daha fazla emek istihdam etmesi ve işçi ücretlerinin marjinal etkinlikten yüksek olması, etkin bir organizasyon yapısına sahip olmamaları, yönetilmelerinde ve alınan kararlarda siyasi kaygıların etkili olması, yöneticilerinin düşük performansı, üretilen ürünlerin kalitesine gerektiği kadar önem verilmemesi gibi nedenler, bu konuda en fazla dile getirilen örneklerdir (Akkoyunlu, 2011: 13-14).

Kamunun yüksek maliyetlerle mal üretmesi yanında, üretilen tüketim mallarının pazarlanması için devlete ait satış noktalarının kurulması da maliyetleri yükselten bir başka etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca kamunun tüketim mallarını pazarlamaya soyunmasının yanında faaliyet gösterdiği alanlar lüks otel sahipliğine kadar da genişleyebilmektedir. Ülkemizde de belli dönemlerde yaşanıldığı üzere, yüksek maliyetler ile işletilen kamuya ait bu iktisadi girişimlerin faaliyet zararları kamu bütçesine bir yük olmakta ve bu durumun sonucu olarak ekonominin genelinde de yüksek enflasyon ve faiz oranları ortaya çıkmaktadır (Krueger, 1990: 10).

KİT'lerin ekonomi içindeki varlığına etkin olmadığı gerekçesiyle karşı çıkılıyor olsa da aslında birçok KİT'in varlık sebebi kaynakların etkin tahsis edilemiyor olmasından kaynaklıdır. Azalan marjinal maliyetlerin söz konusu olduğu sektörlerde, üretim ölçeği büyüdükçe birim başı (ortalama) maliyetler de sürekli olarak azalır. Bu durum aynı zamanda en büyük ölçeğe sahip firmanın üretiminin daha etkin olmasına ve zaman içinde de bu firmanın piyasada tek kalmasına yol açar. Doğal tekeller olarak adlandırılan bu özel durumda, sosyal refahı ençoklayan üretim düzeyi ortalama gelirin ortalama maliyetlerden düşük olduğu bir noktada belirlendiğinden özel sektörün bu noktada üretim yapması beklenemez. Eğer bu noktada üretim yapılması tercih edilirse –ki bu durum aynı zamanda oluşan zararın bütçeden finanse edilmesini gerekli kılar- bu üretimi ancak kamu iktisadi teşebbüsü yapacaktır.

KİT'ler, doğal tekellerin söz konusu olduğu sektörler dışında, özellikle de normatif amaçlar güdülerek kurulmaktadır. Örneğin ülkemizin geri kalmış ve özel sektörün yatırım yapmayı çok fazla tercih etmediği bölgelerinde KİT'ler, uzun yıllar boyunca bölgesel ekonomiyi ayakta tutan ve onu canlandıran önemli bir faktör olmuştur. Bunun yanında KİT'ler, köy yaşamının geleneksel karakterlerini değiştirmek için insan kaynaklarının gelişimine faydalı yardım ve hizmetler sağlamaktadırlar. Çok sayıda KİT, kırsal işgücünü mesleki eğitim, teknik eğitim ve yönetim becerileriyle donatıp ondan yararlanmak için gelişmemiş bölgelerde kurulmaktadır. Bunun arkasında yatan strateji, işsiz kırsal emeği, yerel ekonomik faaliyetlerde kendi kendine motive olan ve ilham alan istihdama dönüştürmektir

(Vaidyanathan ve Sundar: 2011: 25). Hem direkt olarak ekonomik faaliyetleri arttırma hem de dolaylı yoldan sosyal bir dönüşüm yaratma gücüne sahip olan KİT'ler, günümüz ekonomik anlayışında çok fazla tercih edilmeseler de bölgesel kalkınmayı sağlamada kullanılabilecek bir araç olma özelliklerini korumaktadırlar.

1.4.1.3. Altyapı Yatırımları

Günümüz ekonomi anlayışında devletler için öngörülen rollerden belki de en başta geleni ekonomik faaliyetlerin artarak devam edebilmesi için gerekli olan altyapının sağlanmasıdır. Krueger, "Government Failures in Development" çalışmasında kamunun ekonomiyi aksatan yanlarını belirtirken dahi altyapının sağlanması konusunda kamunun önemini vurgular ve büyük ölçekteki karayolu ve iletişim hizmetlerinin tedarikinde özel sektöre karşı kamunun karşılaştırmalı bir üstünlüğü olduğunu kabul eder (Krueger, 1990: 16-17). Kalkınma ilerledikçe devletlerin ekonomi içindeki fonksiyonlarının da bu süreçte değişmesi gerekir. Ancak, tarihsel olarak da günümüzde de özel ve kamunun altyapı hizmetlerine ve beşerî sermayeye olan yatırımları önemini korumaktadır (Adelman, 1999: 17-22). Altyapının önemini birçok akademik çalışmanın yanında Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) raporları da vurgulamaktadır. Fiziksel altyapıdaki iyileştirmenin yerel işletmeler için üretkenlik kazanımları oluşturacağı ve bir bölgenin yatırım için cazibesini artıracığı beklentisi, belirli bölgelere dair OECD değerlendirmelerinde tekrarlanan bir temadır. OECD, yüksek kalitedeki altyapı ve hizmetleri, yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde güçlü bir ekonomi oluşturulabilmesi için hayati kabul etmektedir (OECD, 2005: 51).

Kara ve demir yolları, su ve kanalizasyon sistemleri, elektrik, telekomünikasyon ve havalimanlarının ekonomik faaliyetleri desteklediği açıktır. Ancak, bu tip altyapıların belirli bölgelerde ne derecede kalkınmayı teşvik ettiği daha az belirgindir. Bazı bölgelerdeki altyapının iyileştirilmesi kalkınmayı oldukça artırırken başka bölgede bu etki görülmeyebilir (Fox ve Smith, 1990: 49). Yeterli bir altyapının varlığı bir ülkenin ya da bölgenin kalkınabilmesi için gerekli olsa da altyapı

tek başına kalkınmada büyük bir sıçrama yaratamaz. Altyapının kurulmuş olmasının yanında mevcut altyapının da ne derece etkin kullanıldığı önemlidir. Örneğin Hulten (1996), düşük ve orta gelirli ülkelerde altyapı hizmetlerinin etkin olmayan kullanımının büyüme açısından beklenen faydayı sağlayamadığını, hatta yeni altyapı sistemlerinin inşasının mevcut kamu sermaye stokunun bakım ve işletilmesi için gerekli olan kıt kaynakları kendine çektiği durumlarda, büyüme için ters etki bile yapabileceğini savunur.

Altyapı hizmetlerinin ekonomi üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalara, literatürde sıklıkla rastlanmaktadır (Örneğin: Aschauer (1989), Hulten (1996), Canning ve Bennathan (2000), Stephan (2001) Albala-Bertrand ve Mamatzakis (2004)). Daha önce de belirtildiği üzere, çeşitli bölgelerde altyapının kalkınmaya olan etkisi farklı düzeylerde gözlenmektedir. Bununla beraber, kalkınmış bölgelerin altyapıya daha fazla ihtiyaç duyduklarından mı, yoksa bu altyapıya maddi kaynak sağlayabildikleri için mi gelişmiş altyapıya sahip oldukları da tam olarak açık değildir.

Altyapı ve kalkınma arasındaki ilişki her bölgede aynı olmasa da altyapı yetersizliği olan bir bölgenin kalkınmasının mümkün olmayacağı herkesin hemfikir olduğu bir konudur. Bu açıdan, devletin bölgelerin ihtiyaç duyduğu altyapı hizmetlerini belirleyip bunları sağlaması şarttır. Yeni altyapı yatırımları yanında mevcut altyapı sistemlerinin bakım ve onarımlarının da düzenli olarak yapılıyor olması gereklidir.

1.4.1.4. Beşerî Sermaye Gelişimi

Modern dünyada üretim, sadece fiziki güce dayalı değildir. Hatta katma değeri yüksek üretim için fiziki gücün gerekliliği oldukça sınırlıdır. Günümüz ekonomik yapısında en çok hedeflenen şeylerden biri, teknoloji üretebilen, mevcut teknolojiyi kullanabilen ve günümüz ihtiyaçlarına cevap veren mal ve hizmetleri üretebilecek bir işgücü oluşturabilmektir. Beşerî sermaye olarak nitelediğimiz bu bilgi, beceri ve tecrübe edinimi için öncelikle zamanın ihtiyaçlarına cevap verebilen nitelikli bir eğitim sistemine gerek duyulduğu açıktır. İnsanlara bilgi, beceri ve tecrübe

kazandırmak için önemli bir rol üstlenen eğitim sistemi yanında, bu nitelikleri edinmek için bir nevi ön şart olan insan sağlığı da ayrıca öne çıkmaktadır. Sağlıklı olmayan bireylerin hem fiziki hem zihinsel edinimleri kısıtlı olacağından eğitim ve sağlık sıklıkla birlikte anılmaktadır.

Altyapı kavramını geniş bir çerçevede ele alanlarca altyapının bir parçası olarak da görülen eğitim ve sağlık sisteminin kurulmasında, bu yapının ihtiyaçlara cevap verecek şekilde işletilmesinde ve ekonomik faaliyetlerle ilişkilendirilmesinde devlete büyük bir görev düşmektedir. Her ne kadar özel sağlık ve eğitim kurumları günümüz dünyasında birçok ülkede mevcut olsa da devletin bu hizmetleri sağlamadaki rolünden tamamen vazgeçmek mümkün değildir. Yeterli maddi olanaklara sahip olsun ya da olmasın her vatandaşın bu hizmetlere erişmesi, piyasa mekanizması tarafından kârlı görülsün ya da görülmesin ülkenin her bölgesinde bu hizmetlerin sağlanması, devlete yüklenmiş olan temel görevlerdendir. Gerek devlet gerek de bireylerin kendileri tarafından yapılan eğitim ve sağlık harcamaları, mal ve hizmet üretimi dışında bireylerin yaşam kalitelerinin iyileştirilmesi için de oldukça önemlidir.

Beşerî sermayenin ekonominin geneli ve büyüme için olan önemi, literatürde gerek teorik olarak gerek de uygulamalı çalışmalarla sıklıkla üstünde durulmuş bir konudur (Örneğin: Lucas (1988), Romer (1990), Rebelo (1991), Mankiw, Romer ve Weil (1992), Schultz (1993), Barro (1999)). Literatürdeki beşerî sermaye ile ilgili çalışmalarda eğitimin daha fazla öne çıktığı görülse de Mushkin (1962), Grossman (1999), Bloom, Canning ve Sevilla (2001) gibi sağlığın önemine ağırlık veren çalışmalar da mevcuttur. Aslında eğitim ve sağlık arasında çok yönlü ve karşılıklı ilişkiler olduğunu gözlemlemek mümkündür. Eğitim ve sağlık birbirlerini tamamlayıcı niteliğe sahiptir ve bu ikili, bir bireye yapılan müşterek yatırımlardır. Bu yatırımlar sayesinde birey, toplumda hem üretici hem tüketici olarak daha etkilidir (Mushkin, 1962: 130).

Eğitim ve sağlık yatırımları, bir bölgedeki beşerî sermayenin gelişimi ve bölge üretimi açısından önemli olduğu kadar ekonomiyi farklı açılardan da etkileyebilmektedir. Örneğin yerel nüfusun dolayısıyla da talebin fazla olmadığı bir bölgede açılan bir üniversite, o bölge ekonomisi için yeni bir talep yaratacaktır. Ülkemizdeki birçok şehirde ekonomik faaliyetlerin okul dönemlerinde artması, buna karşın tatil dönemlerinde azalmasının altında yatan en önemli faktörlerden biri de üniversite öğrencilerinin yarattığı talepteki bu değişimlerdir.

Eğitim ve sağlık ekonomi için büyük önem arz ederken, bu hizmetlere bazı bölgelerde aynı düzey ve kalitede erişilemiyor olması, kuşkusuz o bölgelerde daha olumsuz ekonomik ve sosyal sonuçların ortaya çıkmasına zemin hazırlayacaktır. Dolayısıyla bölgeler arasındaki eşitsizliklerin altında yatan nedenlerden biri de bölgeler arasındaki eğitim ve sağlık hizmetlerinde görülen bu farklılıklardır. Gennaioli vd. (2013), 110 ülkeden 1569 bölgeyi kapsayan çalışmalarında bölgesel eğitimin bölgesel kalkınmayı belirleyen ciddi bir faktör olduğunu, hatta bölgesel farklılıkları büyük oranda açıklayan tek belirleyicinin de eğitim olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Beşerî sermayenin gelişimi bölgesel kalkınma için bu derece önemliyken, bölgesel farklılıkları gidermeyi hedefleyen bir devletin, özellikle geri kalmış bölgelerde yeni eğitim ve sağlık yatırımları yapması, bu bölgelerde verilmekte olan mevcut hizmetlerin de niteliğini artıracak önlemler alması beklenir. Bu beklentinin karşılanması tek başına geri kalmış bölgelerdeki ekonomik faaliyetlerin artması için yeterli olmasa da yaşayanların yaşam kalitesini artıracaktır. Geri kalmış bölgelerdeki diğer eksikliklerin ve aksayan yönlerin giderilmemesi durumunda, bu bölgelerde beşerî sermayeyi artırmaya yönelik politikalar beklenen etkiyi göstermeyebilir. Hatta tam tersine bu bölgelerden gelişmiş bölgelere olan göçün artmasına da yol açabilir. Bu durum, kalkınmanın tek bir politika aracı ile çözülemeyeceğini ve kalkınmanın sağlanması için çeşitli araçların birlikte kullanılması gerekliliğini bizlere bir kere daha hatırlatmaktadır.

1.4.2. Girişimciliği Artırmaya Yönelik Politikalar

Kamunun ekonomiye müdahalesini gerektiren birçok konu olsa da günümüzde ekonomik faaliyetler büyük oranda özel sektör aracılığıyla yürütölmektedir. Böyle bir ekonomik yapıda da özel sektör olmadan bir bölgeyi kalkındırabilmek neredeyse imkânsızdır. Kâr amacı güden firmalar birbirleriyle rekabet ederken kendileri için en avantajlı olan bölgede yerleşmeyi tercih ederler. Firmalar arasındaki rekabetin getirdiği bu durum kimi bölgelerde yığın ekonomileri oluşmasını sağlarken kimi bölgelerde ise ekonomik faaliyetlerin durma noktasına gelmesine neden olabilir.

Firmalar arasındaki rekabetten yola çıkarak birçok kişi ölkelerin de birbiri arasında rekabet içinde olduğunu savunur. Ancak, Krugman'ın da belirttiği üzere, bir firma diğer firmalarla rekabet edemediğinde kepenklerini kapatabilir; ama bir ölkede bunu yapamaz (Krugman 1994: 31). Camagni'ye göre ise Krugman'ın bu argümanı bölgeler için geçerli değildir. Rekabet edemeyen bir bölgenin “kepenklerini” indirmesi olasıdır (Camagni, 2002: 2401). Ama bu durum, bölüm 1.3.'te belirtilen nedenlerden ötürü tercih edilebilecek bir durum değildir. Devlet, rekabet edemeyen bölgelerin rekabet edebilirliğini artırmak için diğer politika araçlarıyla beraber bu bölgelerde girişimciliği ve özel sektör faaliyetlerini artıracak önlemler alır.

Bölgesel politika araçlarının birçoğu, göreceli olarak düşük ücretlerde çalışılan veya işsizliğin olduğu alanlarda sermaye genişlemesini desteklemekte kullanılır. Amaç, sadece sermayenin hedeflenen alanlara hareket etmesi değil, aynı zamanda bu bölgelerdeki yerel sermayenin de getirinin daha yüksek olduğu daha gelişmiş bölgeler yerine, kendi bölgelerinde yatırıma dönüşmesini sağlamaktır. Bu sonuca yönelik kullanılan politika araçları, kısa dönemde iyileştirmeler sağlayabilir; ancak kendi kendine sürdürülebilir uzun dönemde büyüme için gerekli koşulları da yaratamayabilir (Hansen, 1974: 24-26). Uzun dönemde, hem bölgesel politika araçlarının yoğun biçimde kullanıldığı bölgelerde gelişmeye başlayan ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilir kılınması hem de diğer bölgelerdeki ekonomik yapının bozulmaması için dengeli ve planlı bir politika sürecinin yürütölmesi gereklidir.

1.4.2.1. Bölgesel Teşvikler

Genel olarak teşvik kelimesini, bir bireyi herhangi bir konuda faaliyette bulunmaya veya bulunmamaya yönlendiren şey olarak nitelemek mümkündür. Ekonomi literatüründe ise teşvik daha çok girişimcilerin yatırım tercihlerini etkilemek için kullanılan araçları ifade etmektedir. Bu teşvikler, mali ya da mali olmamalarına; sermaye ya da işgücüyle ilişkili olmalarına; bölgesel ya da ulusal bir bakış açısıyla verilmelerine; otomatik ya da takdire göre tahsis edilmelerine ve kapsadıkları sektör ya da firma yapısına göre farklı isimlerle anılabilirler. Bu bölümde farklı teşvik yapılarından bahsedilmekle birlikte bölgesel bir bakış açısıyla konu ele alınacaktır.

Bölgesel teşviklerin, geri kalmış bölgelerde üretkenliği arttırması, yatırımlara katkıda bulunması ve daimi işler yaratması beklenir. Ayrıca, daha az ölçülebilir hedeflere katkıda bulunması da beklentiler arasındadır. Daha önceden de belirtildiği üzere ciddi bölgesel eşitsizlikler, sosyal çatışmalara yol açabilir ve ulusal birliği de bozabilir. Bölgesel teşviklerin, ülkedeki bu gerginliği azaltabileceği; istikrar, bölgesel denge ve eşitlik anlayışı sağlayabileceği; aynı zamanda girişimciliği ve iktisadi özgüveni teşvik ederek sosyal desteklere olan bağımlılığı azaltacağı savunulmaktadır (Cohen ve LeGoff, 1987: 151). Özel sektörün zayıf olduğu daha fakir bölgelerde, kamu sektörü desteğine oldukça az alternatif vardır ve genelde başka bir şey de işe yaramaz. Teşvikler, olumlu ulusal maliye ve para politikası düzenlemelerinin bölgesel yükünü azaltarak bu düzenlemeleri destekler. Cansız olan işletmelerin yerine yeni, canlı ekonomik faaliyetlerin kurulmasını destekleyerek ve verimli faaliyetler etrafındaki zayıflayan sektörleri bir araya getirerek bu durum başarılabılır.

Belli sektörleri hedefleyen teşviklerin bölgesel teşviklerden daha yaygın olduğu söylenebilir. 2000 yılında Birleşmiş Milletler tarafından yapılan ve 45 ülkeyi kapsayan bir araştırmada, ülkelerin hemen hemen hepsi sektör temelli teşvik verirken bölgesel teşvik verenlerin oranının %70 olduğu ortaya konmuştur (UNCTAD, 2000: 3). Ancak son yıllarda gittikçe bölgesel politikalar üzerinde daha fazla durulduğundan, bölgesel teşviklerin de daha fazla ele alınmaya başlandığı gözlenebilir. Zaten birçok

durumda bölgesel ve sektörel teşvikin birbirine entegre olduğu ve sadece belli bölgelerdeki belli sektörlerin teşviklerden yararlandığı söylenebilir (Adams, Régibeau ve Rockett, 2014: 102).

Politika programları ve teşviklerin çoğunlukla ziyan olan genel sübvansiyon ve teşvikler yerine, işletme büyümesi, kârlılık ve maliyet azaltılmasındaki temel darboğaz niteliğindeki girişimcilik aktivitelerini ya da rollerini hedeflemesi gerektiği söylenebilir (Giaoutzi, Nijkamp ve Storey, 2016: 13). Benzer bir bakış açısıyla ülkenin geneline uygulanan aynı nitelikteki bir teşvik anlayışı yerine çeşitli sosyo-ekonomik sorunların gözlendiği bölgelere ağırlıkla odaklanan bir teşvik sisteminin daha faydalı olacağı da söylenebilir. Bu odaklanma sırasında bölgesel ve sektörel teşviklerin entegre yürütülmesi gibi bölgesel teşviklerin farklı ölçekteki işletmelere verilen teşviklerle de entegre olması çok yönlü sonuçlar elde edilmesine yardımcı olacaktır. Örneğin işsizliğin önemli bir sorun olduğu bir bölgede bu soruna daha fazla odaklanmak istendiğinde emek-yoğun faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ) desteklenmesi tercih edilebilir.

Bölgesel teşviklerin en yaygın eleştirisi, KİT’lerde olduğu gibi iktisadi verimsizlikle alakalıdır. Bölgesel teşvikler, firmaları normalde yerleşmeyecekleri bir bölgede konumlanmalarını ve faaliyette bulunmayacakları alanlara genişlemelerini cesaretlendirir. Bu durum da karşılaştırılabilir üstünlüğün ve ulusal gelirin kaybıyla sonuçlanır. Özellikle zorlu ekonomik dönemlerde, ülkenin geleneksel olarak güçlü alanlarını zayıflatma tehdidinden ötürü bölgesel politikalara olan ağırlığın azaltılması gerektiği savunulur. Bölgesel teşvikler, kimi kesimlerce özel sektör karar alıcılarının ve devletin ekonomik çevrimini zora sokabilen ve devletin yönetimini daha karmaşık ve belirsiz kılan bir ilave kamu aracı olarak yansıtılır. Yerel ve ulusal teşviklerin karışık bileşimi, bürokratik zorluklar, yerel ve ulusal yönetimler arasında ikilemlere ve özel sektörde karmaşaya yol açabilir(Cohen ve LeGoff, 1987: 151). Ayrıca takdire bağlı teşviklerin siyasi müdahalelere elverişli olduğu da düşünülebilir.

Bölgesel teşviklerle, gerek yabancı sermayeyi ve büyük ölçekli yatırımları belli bölgelere çekmeyi gerek de küçük işletmeleri hedefleyerek istihdamı daha fazla artırmayı seçmek mümkündür. Teşvikler açısından daha az avantaj sağlanan gelişmiş bölgelerdeki ekonomik dengeleri ve ülkenin bütçe olanaklarını da düşünerek verilecek olan bölgesel teşvikler, geri kalmış bölgelerin sorunlarını özel sektör faaliyetleri aracılığıyla çözmekte kullanılabilecek etkili bir araçtır. Ancak, hedeflenen sonuçların elde edilmesi için teşviklerin ve teşvik alan işletmelerin faaliyetleri de denetim altında tutulmalıdır. Örneğin teşvikleri alan firmaların vadettikleri yatırımların ne kadarını teşvike konu olan bölgede yaptıkları denetlenmediği takdirde teşvikler, bölgesel farklılıkları azaltmak bir yana artırabilir.

1.4.2.2. Küçük Sanayi Siteleri, Organize Sanayi Bölgeleri ve Teknokentler

Daha önceki bölümlerde de dile getirildiği üzere, işletmelerin belli bölgelerde kümelenmelerinden hem firmalar hem de genel olarak ekonomi bazı avantajlar elde etmektedir. Devlet bu tarz yığın ekonomilerinin oluşmasına öncülük etmek için küçük sanayi siteleri, organize sanayi bölgeleri ve teknokent gibi yapılanmaları destekler. Bu site, bölge ve kentlere kamu tarafından çeşitli olanaklar ve teşvikler verilirken gerek duyulan çeşitli hizmetler de gene kamu tarafından sunulur.

Küçük sanayi siteleri, genellikle aynı üretim kolunda, çeşitli mal ve hizmet imalatına yönelik faaliyet gösteren atölyelerin ve küçük fabrikaların yer aldığı alanlardır. Organize sanayi bölgeleri ise, çeşitli sektörel üretimleri uyumlu ve birbiriyle tamamlayıcı niteliğe sahip olan ağır sanayi haricindeki küçük ve orta ölçekli sanayi kuruluşlarının faaliyette bulunduğu, sınırları belirli ve organize edilmiş bölgelerdir. Teknopark ve teknokentler de teknolojik gelişmelerin altyapısının kurulması ve geliştirilmesi, ayrıca da inovasyon, araştırma ve geliştirme çalışmalarına yönelik yatırımların teşvikini sağlamak üzere oluşturulan bölgelerdir. Bu teknopark ve teknokentler üniversite, bilimsel kurum ya da organize sanayi bölgesi kapsamında yer alabilmektedirler (Bayülken ve Kütükoğlu, 2012:1).

Benzer iş kollarında çalışan veya birbirlerini tamamlayıcı nitelikteki işletmelerin bir araya gelmesiyle oluşan bu yapılar genel anlamda ülkenin üretimine katkı sağlamakta, KOBİ'lerin daha fazla istihdam kullanmaya eğilimli olmalarından dolayı da bulundukları bölgelerdeki işsizlik sorunlarına belli ölçülerde çözüm olmaktadır.

1.4.3. Diğer Faktörler Üzerindeki Politikalar

Bölgesel kalkınmayı sağlamaya yönelik bölgesel ekonomi politikası dışında, genel ekonomi politikası ve dış politika gibi devletin farklı birçok hareketi ve aldığı kararları bölgelerin kalkınmasında doğrudan ya da dolaysız olarak etki edebilir. Bu geniş çerçeve göz ardı edilmese de bu bölümde bölgesel olarak uygulanabilen ve diğer faktörlerden daha önemli ve dolaysız görülen iki politika üzerinde ayrıca durulacaktır.

1.4.3.1. Turizm

Turizm, her ülke ve bölge için önemli bir gelir kaynağı oluşturmaya da deniz, tarih, kültür, doğa, spor gibi farklı açılardan değerlendirilebilecek potansiyele sahip ülkeler ve bölgeler için oldukça büyük öneme sahiptir. Hatta turizmin temel ekonomik faaliyet olduğu bölgeler için var olan turizm potansiyelinin ne kadar kullanılabildiği, bölgenin ekonomik gelişme düzeyini de belirleyebilmektedir.

Turistlere sağlanan hizmetler ev sahibi ülkenin milli gelirini artırır ve bu durum ulusal ekonomik büyüme hedefi için turizmi önemli bir konu haline getirir. Buna ek olarak, turizme yönelik hizmetler genel olarak emek-yoğun olduğundan, turizmde meydana gelen gelişme milli gelirden daha fazla oranda istihdam artışına yol açar (Fossati ve Panella, 2000: 4). Bu durum özellikle ülkenin istihdam hedefi söz konusu olduğunda daha fazla önem arz eder. Ayrıca, uluslararası turizm ile ilişkili olarak, ülkeye giren dövizler göz önüne alındığında turizm hizmeti sunan ülkelerin ödemeler dengesine yönelik faydalar elde ettikleri de belirtilmelidir.

Bölgesel kalkınmayı etkilemek için kullanılan araçların birçoğu birbiriyle ilişkili ya da birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Özellikle uzak bölgelerde turizm,

hizmet sektöründeki büyümenin artmasında kilit bir rol oynamaktadır ve bu nedenle de o bölgelere olan ulaşılabilirlik konuyla oldukça ilişkilidir. Günümüzde, turistler için turistik alana gidiş ve dönüş olanakları ve bu ulaşımın aldığı zaman da gittikçe önem kazanan olgulardır (OECD, 2002: 36). Dolayısıyla turizm potansiyelinin etkin bir şekilde kullanılabilmesi için ilk başta ulaşım altyapı yatırımlarının yapılması gereklidir. Elbette ulaşım dışında bir bölgedeki turizmin gelişmesini etkileyen farklı birçok faktör vardır ve bu faktörlerin hepsinin (Örneğin konaklama için gerekli olan otel gibi tesisler) kamu tarafından sağlanması beklenemez. Ancak, vize düzenlemeleri gibi daha esnek yasal düzenlemeler oluşturmak, temiz su gibi destekleyici hizmetleri sağlamak, turistik amaçla alan düzenlemeleri yapmak, finansal ve mali teşvikler vermek, turizm personeli eğitmek ve turist danışma büroları kurmak ya da pazarlama çabalarını koordine etmek gibi bölgesel ve ulusal otoritelerin etkili olabileceği alanlar vardır (Nijkamp, 2000: 37). Bunun yanında turistik doğal ve tarihi alanların korunmasında da devlete büyük görevler düşmektedir.

Turizmin gelişmesi amacıyla yapılan altyapı yatırımları, turizm altyapı yatırımları olarak da kimi zaman nitelendirilmektedir. Kara yolları, tren yolları, havalimanları gibi ulaşımaya yönelik yatırımlar dışında kongre merkezleri, müzeler, stadyumlar, spor arenaları ve olimpiyat kentleri kurulması da turizm sektörüne katkısı olan yatırımlardır. Kamunun bu yatırımları yapması yanında turizm faaliyetlerini etkileyebilecek yukarıda da dile getirilen diğer görevleri de ifa etmesi beklenir. Bu sayede hem ülkenin ödemeler bilançosu dengesi için olumlu bir etki elde edilirken bir yandan da bölgesel düzeyde turizm potansiyeline sahip bölgelerin gelişmesi sağlanacaktır.

1.4.3.2. İç Güvenlik ve Terör

Terörizm, bireyler veya yerel gruplar tarafından, mağdurların ötesinde geniş bir kitleyi yıldırarak politik ve sosyal amaçlar elde etmek için planlanarak yapılmış şiddet kullanımı veya şiddet kullanımı tehdididir. Terörizmin modern tanımını karakterize eden iki önemli etkenden biri şiddetin varlığı veya şiddet tehdidi, diğeri de

politik/sosyal güdüdür. Şiddet veya tehdit olmadan, teröristler taleplerine ilişkin siyasi karar alıcıların cevap vermesini sağlayamazlar. Ayrıca, siyasi veya sosyal nedenin olmadığı durumda da şiddet davranışı, terörizmden çok adli bir suçtur (Enders ve Sandler, 2006: 3). Küresel hipotezler, ekonomik yoksunluk, sosyo-ekonomik ve demografik değişiklik ve bunun sonucu ortaya çıkan gerginlik, siyasi düzen ve siyasi dönüşüm, etnik kimlik, iktisadi ve siyasi düzen ile geçici ve bölgesel etkilenmenin terörist aktiviteleri açıklamadaki rolüne vurgu yaparlar (Krieger ve Meierrieks 2011: 5-9).

Günümüzde her ülke terör eylemlerine maruz kalabiliyor olsa da terör sorunları her ülke ve her bölge için aynı düzeyde etkiye sahip değildir. Bu durum daha çok iç güvenliğin ne kadar sağlanabilmiş olduğu ve terör faaliyetlerinin ülkeye ya da bölgeye ne kadar yerleşmiş olduğu ile ilgilidir. Ayrıca, ülkenin uluslararası ya da iç teröre maruz kalıyor olması konusunda da terörün çıkış nedenleri ve dolayısıyla çözüm yolları konusunda farklılıklar yaşanacaktır. Çalışma kapsamı düşünülerek bu bölümde daha çok içsel terör sorunlarına değinilmektedir.

Güvenliğin sağlanamadığı hem can hem de mal kayıplarının sıklıkla yaşandığı bir bölgede, bölgesel kalkınmayı sağlamaya yönelik politikalar ne kadar kullanılıyor olursa olsun, bu politikalardan beklenen sonuçlar tam anlamıyla elde edilemez. Devletin temel işlevlerinden biri olan can ve mal güvenliğinin belli bölgelerde sağlanamaması, yerli ve yabancı sermayenin bu bölgelerde yatırım yapmasına engel olduğu gibi göç, sosyal ayrışma, devlet tarafından uygulanan politikalara olan güvenin azalması gibi farklı sorunları da beraberinde getirir. Güvenlik sorunlarının gözlendiği bölgeler, genelde ekonomik açıdan da en fazla sorunun yaşandığı bölgelerdir. Karşılıklı birbirini besleyen bir sorun döngüsü haline dönüşebilecek olan bu durum hem güvenlik hem ekonomik sorunların birlikte çözülmesini gerekli kılar.

Terörizm, ticareti azaltarak, doğrudan yabancı yatırımları etkileyerek, göçe neden olarak ve turizm gibi bazı belirli sektörlerde iktisadi aktiviteyi sınırlayarak ekonomiye zarar verebilir. Böyle negatif etkiler, ekonomik büyümede azalmaya yol

açabilir ve bu durum, politik istikrarsızlığın büyümeye zarar verdiği bulgularıyla da eşleşir. Ayrıca, terörizm, oy verenlerin davranışlarını etkileyerek politik maliyetler de çıkarabilir (Freytag vd, 2011: 5).

Her ülkede belli bazı bölgelerin sosyo-ekonomik açıdan geri kalmış olması terör sorunu yaratmıyor olsa da terörün olduğu bölgelerde geri kalmışlık vardır. Terörün olduğu bir bölgede ise geri kalmışlık terörü, terör de geri kalmışlığı yukarıda da belirtilen farklı kanallar aracılığıyla besler. Terörün ortadan kalkması sadece bölgesel kalkınma politikalarına ya da genel olarak ekonomi politikalarına bağlı olmasa da Choi (2015) çalışmasının da belirttiği üzere sağlıklı bir ekonomik yapı her şeye karşın teröre karşı verilen savaşta faydalı olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKALARI

Tanımların ve teorik çerçevenin sunulduğu birinci bölümde, bölgesel kalkınma politikasına hangi durumlarda ihtiyaç duyulduğu ve bir takım bölgelerini daha fazla kalkındırmak isteyen bir devletin ne gibi araçlar kullanılabileceği açıklanmıştı. İkinci bölümde, bölgesel sorunlar yaşayan Türkiye'nin bu sorunları çözmek için uyguladığı politikalar, tarihsel süreç içinde ele alınacaktır. AB adaylık süreci, Türk bölgesel politikalarını yoğun bir biçimde etkilediğinden bu bölümde AB bölgesel politikaları da aynı şekilde incelenecek, Türkiye ile AB arasındaki bölgesel politika ilişkisi ve kalkınma çabalarından elde edilen sonuçlar araştırılacaktır.

2.1. Türkiye’de İzlenen Bölgesel Kalkınma Politikaları

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu tarihten günümüze kadar, ülkede bölgesel eşitsizlikler hep mevcut olmuştur. Bu eşitsizliklerin temelinde birbirine benzemeyen bölgesel coğrafi yapı ile Osmanlı İmparatorluğu dönemine dayanan tarihsel süreç bulunur. Ancak, Cumhuriyet döneminde ekonominin bölgesel olarak dengesiz büyümesi, sosyo-ekonomik farklılıkları daha belirgin hale getirmiş ve yıllar içinde sorunların artmasına neden olmuştur. Bölgesel sorunlara çözüm üretme konusunda Türkiye Hükümetlerinin tamamen duyarsız kaldığını söylemek doğru olmasa da sistematik ve kapsamlı bölgesel politikaların uygulanmaya başlanmasında AB'ye üyelik süreci itici güç olmuştur.

Yukarıda çizilen çerçeve dâhilinde, bu bölümde öncelikle Türkiye'deki bölgesel farklılıkların ortaya çıkış nedenleri anlatılacak; takip eden kısımda Cumhuriyetin ilanından günümüze bölgelerarası gelişmişlik düzeylerindeki değişim ve bölgesel kalkınmayı sağlamaya yönelik uygulanan politikalar incelenecektir. Türkiye'nin uyguladığı bölgesel politikalarda özellikle son yıllarda bir dönüşüm yaşanmakta ve bu dönüşümde de AB uyum süreci en önemli etkeni oluşturmaktadır.

Bu nedenle, üçüncü kısımda Avrupa Birliği'nde izlenen bölgesel kalkınma politikalarına ve çeşitli uygulama örneklerine yer verilecektir.

2.1.1. Türkiye’de Bölgelerarası Gelişmişlik Farklılıklarının Ortaya Çıkış Nedenleri

Birinci bölümün kimi kısımlarında, Türkiye’deki bölgesel dengesizliklere ve genel olarak bölgesel farklılıkların ortaya çıkmasında etkili olan nedenlere ara ara değinilmişti. Bu bölümde ise bu konulara daha ayrıntılı girilecek ve Türkiye özelinde değerlendirmeler yapılacaktır. Türkiye’deki bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarının ortaya çıkış nedenleri, coğrafi, tarihi, kültürel ve sosyo-ekonomik nedenler olarak dört başlık altında incelenecektir. Bu nedenler, birbirlerinden keskin hatlarla ayrılmamakta ve birbirleriyle yoğun ilişkiler taşımaktadırlar.

2.1.1.1. Coğrafi Nedenler

Bölüm 1.3.1.’de de belirtildiği üzere bölgelerarası farklılıkların altında yatan ilk temel neden, bölgelerin coğrafi yapılarıdır. Coğrafi nedenler dediğimizde iklim, yer altı zenginlikleri, bitki örtüsü, doğal koşul ve oluşumlar, haberleşme ve ulaşım olanakları gibi bir takım öğeler akla gelir (Sarc, 1949: 2). Bu unsurlardaki farklılıklar yaşam şartlarını belirlediği gibi ekonomik faaliyetleri de oldukça etkiler. Coğrafi farklılıklar en başta tarımsal faaliyetlerin niteliğini ve bölgesel yoğunluğunu belirler. İnsanların özellikle gıda ihtiyaçlarının karşılanması büyük oranda tarıma bağlı olduğundan, coğrafi özellikler ekonomik hayatın şekillenmesinde önemli bir unsurdur (Ersungur, 2016: 169). Tarım sektörünün ülke ve bölge düzeyinde ekonominin lokomotif olma rolünü üstlendiği birçok dönem vardır.

Türkiye coğrafi olarak Marmara, Karadeniz, Akdeniz, Ege, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu olmak üzere yedi bölgeye ayrılmıştır ve bu bölgeler birbirinden ayrılan coğrafi özelliklere sahiptir. Benzer şekilde, İBBS Düzey-1 de coğrafi farklılıkları dikkate alarak ülkeyi 12 bölgeye ayırmıştır. İklim, bitki örtüsü, yüzey şekilleri, yükseklik ve benzeri coğrafi özellikler açısından karşılaştırıldığında

Doğu Anadolu Bölgesi'nin en dezavantajlı bölge olduğu görülür²⁹ (Kılıçbay, 1994: 11). Bu coğrafi dezavantaj, Doğu Anadolu Bölgesi'nin ekonomik anlamda geri kalmasında çok önemli bir faktörü oluşturmaktadır. Bu bölge, ülkemizin en yüksek ve dağlık bölgesi olmasının doğal bir sonucu olarak sert bir iklime, kısıtlı tarım alanlarına ve fakir denebilecek bir bitki örtüsüne sahiptir (Dinler, 2014: 190).

Türkiye'nin doğusunda yaşanan bu dezavantajın aksine batı bölgelerinde verimli topraklar yer almakta, ayrıca daha elverişli iklim ve ulaşım koşulları bulunmaktadır. İklim ve toprağın tarımsal faaliyetler için önem arz etmesi gibi ulaşım olanakları da tarım sektörü için gereklidir. Bununla beraber ulaşım, başka sektörleri de yoğun şekilde ilgilendirmekte ve ekonomik faaliyetlerin belli bölgelerde kümelenmesinin altında yatan faktörlerden biri olmaktadır. Örneğin, Türkiye'de ilk yabancı sermaye Batı Anadolu'ya gelmiştir ve bunun en önemli nedenlerinden biri deniz ulaşımının sağladığı kolaylıklardır (Yerasimos, 1976: 963).

2.1.1.2. Tarihi Nedenler

Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin yer almakta olduğu Anadolu, birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış bir bölgedir ve bu uygarlıklar Anadolu'nun batısında olduğu kadar doğusunda da hüküm sürmüşlerdir. Bu topraklarda fiziki olarak büyük farklılıklar söz konusudur; ama Anadolu'nun tamamına hükmedebilmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar çok yüksek düzeylerde bölgesel dengesizlikler bulunmadığını söylemek mümkündür. Osmanlı'da devletin ekonomik gücü, izlenilen yayılma politikası nedeniyle oldukça muntazam dağılmıştır. Ancak birçok bölgede tarımsal verimliliği arttıran tımar sistemi uygulanırken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kökleri Osmanlı öncesine dayanan yurtluk veya ocaklık³⁰ sisteminin uygulanması, günümüze kadar gelen bir ağalık sisteminin oluşmasına yol açmıştır (Ersungur, 2016: 170-171; Tekeli, 1972: 93-95; Kulaksız, 2008: 24).

²⁹ İBBS Düzey-1 sınıflandırmasına göre ise TRA ve TRB bölgeleri

³⁰ Osmanlı'daki toprak sistemi hakkında daha fazla bilgi edinmek için Halil CİN'in "Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması" kitabından daha fazla bilgiye ulaşılabilir.

19. yüzyılda, Anadolu’da belirgin bölgesel farklılıkların ortaya çıkması ile Osmanlı’nın ekonomik anlamda gelişmiş olan devletlerle, İngiltere başta olmak üzere, yaptığı ticari anlaşmalar arasında önemli bir ilişki vardır. Bu anlaşmalar sonucunda dışa bağımlı bir ekonomik yapı oluşurken bazı kentler önemini kaybetmiş, ülkenin Batı ile bağlantısını sağlayan liman kentleri ise hızlı şekilde gelişmişlerdir. Anadolu’nun batısındaki kentler göç alırken, doğusundaki illerde hem ekonomik faaliyetler sönmüş hem de dışa göç yaşanmıştır (Dinler, 2014: 193).

2.1.1.3. Kültürel Nedenler

Türkiye’nin en geri kalmış bölgeleri olarak dikkat çeken Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nin tarihsel geçmişindeki ve coğrafi yapısındaki farklılıkların bir benzeri kültürel yapıda karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde, Türkiye’nin birçok yerinde aşiret ve beylik geleneği büyük oranda kalmış olmasına rağmen, bu gelenekler Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da varlıklarını sürdürmektedirler. Bu bölgelerde iktisadi ve sosyal faaliyetlerin başlamasında ve sürdürülmesinde büyük ölçüde ağa, şeyh ve aşiret liderlerinin görüşleri belirleyicidir (Işıltan, 1960: 26).

Kültürün eğitim ile çok sıkı bağları vardır. Eğitimli insanlar, bir toplumu var eden kültürel değerlere sahip çıkarken, çeşitli sakıncaları olan kimi kültürel öğelerin³¹ azalmasına katkıda bulunurlar. İşgücünün eğitilmesi ve kültürel seviyenin yükseltilmesi kalkınma sorunları yaşayan bölgelerin gelişebilmesinde oldukça önemlidir. Bunun için üniversiteler, enstitüler, sanat akademileri, meslek kursları, kütüphaneler, müzeler, tiyatro ve sinema salonlarının kurulması ve mevcutların durumlarının iyileştirilmesi gereklidir. Türkiye’de bu saydığımız yapılar da dengeli dağılmamakta ve geri kalmışlık konusunda birbirini besleyen nedenler içinde bir başka boyut olarak karşımıza çıkmaktadır.

³¹ Erken yaşta evlenme, ağılık sistemi, kan davası vb.

2.1.1.4. Sosyo-Ekonomik Nedenler

Türkiye’deki bölgesel farklılıkların oluşması konusunda ele alacağımız son başlık sosyo-ekonomik nedenlerdir. Daha önceden de belirtildiği üzere, bir bölgedeki insan gücünün eğitim ve sağlık durumu, o bölgenin kalkınması için önemli bir faktördür. Aynı şekilde sermayenin bölgelerarasındaki dağılımı ve girişimci nüfusun belli bölgelerde yoğunlaşması da bölgeler arasında dengesizlikler oluşmasına neden olur. İşgücüne katılım oranı, nüfus, kamu yatırımlarının dağılımı, bölgesel planlamada kurumsal yetersizliklerin var olması gibi başka birçok sosyo-ekonomik neden bölgesel farklılıklarda etkilidir (Uzay, 2005: 95).

Türkiye’deki coğrafi yapı ve tarihi gelişmeler, aslında bölgesel farklılıkların daha artmasına yol açan sosyo-ekonomik nedenleri beslemektedir. Özellikle katma değeri düşük tarımsal faaliyetlerde bulunan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nde bu faaliyetlerden elde edilen gelir düşüktür. Bu gelir eksikliği, eğitim ve sağlık hizmetlerinden faydalanamayan bilinçli bir işgücünün oluşmasına da engel olur. Nitelikli eğitim ve sağlık hizmetlerinin Türkiye’nin büyük şehirlerinde yoğunlaşması ve diğer illere uzun yıllar boyunca bu açığı giderecek kamu yatırımlarının yapılmaması, belli bölgelerin sosyo-ekonomik yapı açısından büyük avantajlar taşımasına, diğer bölgelerde ise gelirin günden güne azalmasına ve o bölgenin kalkınmasına yardımcı olacak nitelikli işgücünün oluşmamasına neden olmuştur. Yeterli beşerî donanımına sahip olmayan tarımsal işgücü, katma değeri yüksek tarımsal faaliyetler için gerekli olan makineleri kullanmada ve finansal kaynaklara erişimde başarısız olurlar.

2.1.2. Türkiye’de Bölgelerarası Gelişmişlik Farklılıklarındaki Değişim ve Bölgesel Kalkınmayı Sağlamaya Yönelik Politikalar

Uzun yıllar süren savaşlarla kendini toparlama şansı bulamayan Osmanlı ekonomisi, özellikle 19. yüzyılda Avrupalı ülkelere tanınan ekonomik ayrıcalıklarla tamamen dışa bağımlı hale gelmiştir. Bu dönemde giderlerini vergilerle karşılayamayan Osmanlı Devleti, altından kalkılması zor borçlara sahip bir ülke

konumuna düşmüştür. Osmanlı ilk dış borcu Kırım Savaşı'ndan sonra almıştır ve ülke borçlarının oldukça yüksek tutarlara ulaşması ise kısa bir zaman sürmüştür. Bu durum, Osmanlının bir takım gelir kaynaklarının alacaklı devletlerin de yönetiminde yer aldığı bir idareye devretmesine yol açmıştır. Duyun-u Umumiye isimli bu idare, Osmanlı borçlarının düzenli bir şekilde ödenebilmesi için Sultan II. Abdülhamit döneminde kurulmuştur (Gürsoy, 1984: 17).

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması ile Osmanlı'nın ekonomik egemenliğini kaybetmiş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kendi gelirlerini toplama ve harcama konusunda özgür olamayan Osmanlı, bu idarenin kurulmasından önceki süreçte de gayrimüslim unsurlar üzerindeki vergi denetim kabiliyetini önemli ölçülerde kaybetmişti (Falay, 1989: 80). Kamunun yaşadığı zorluklar yanında Osmanlı'daki özel sektör de oldukça kötü bir durum içindeydi. Müslüman Türk nüfusun ekonomik faaliyetlerinin çok sınırlı olduğu ülkede temel sanayi kurulamadığı gibi, nispeten iyi konumdaki dokuma sanayi bile ülkenin ihtiyaçlarını karşılayamamakta, mevcut sanayi de ülkenin doğal zenginliklerini değerlendirememekteydi (Yıldırım, 2001: 314). Osmanlı'daki küçük ölçekli sanayi işletmeleri, Avrupa'daki yeniliklere ve modern işletme biçimlerine uyum sağlayamadığından Avrupalı firmalarla rekabet edememiştir (Sarc, 1999: 423-440).

Avrupa sermayesinin Türkiye ekonomisini saran işgali, 1. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin imzaladığı Sevr Anlaşması ile fiziki bir işgale dönüştü. İşgale karşı verilen Milli Mücadele sonucunda kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne ise Osmanlı vahim bir ekonomik miras bıraktı. Cumhuriyetin ilanından önce İzmir İktisat Kongresi'nin yapılmış olması, bir yerde o dönemdeki ekonomik durumun ne kadar önemsendiğini bizlere göstermektedir.

Bu bölümde, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı'dan aldığı ekonomik miras sonrası bölgesel eşitsizliklerin nasıl değiştiği ve bölgesel kalkınmayı sağlamak için uygulanan politikalardaki farklılıklar, üç ayrı dönem göz önüne alınarak anlatılacaktır.

Türkiye’de uygulanan bölgesel proje çalışmaları AB örnekleri ile kıyaslanacağı için bu projelere Bölüm 2.3’te yer verilecektir.

2.1.2.1. Devletçilik Dönemi (1923-1950)

Kurtuluş Savaşı’nın fiili olarak sürdüğü 1919 ve 1922 yılları, zaten kötü durumdaki ülke ekonomisinin daha kötüleşmesine yol açmıştır. Zor durumdaki Türk ekonomisini canlandırmak ve ulusal kalkınmayı sağlamak için atılan ilk adım ise 17 Şubat 1923’te yapılan İzmir İktisat Kongresi olmuştur. Ekonominin durma noktasına geldiği bir dönemde toplanan bu kongrede, Doğu ve Batı Anadolu arasındaki bölgesel farklılıklara hiç değinilmediği dikkat çekicidir (Dinler, 2014: 200). Genç Türkiye Devleti’nin ilk günlerinden 1960 yılına kadar geçen uzun bir dönem boyunca ulusal kalkınmanın temel öncelik olduğu, kalkınmanın bölgesel boyutunun bir ölçüde göz ardı edildiği görülmektedir (Özaslan, 2006: 179). Ancak, özellikle olağanüstü nitelikteki kuruluş yılları geride bırakıldıktan sonra bölgesel farklılıkların ara ara dile getirildiği, ileride daha ayrıntılı dile getirileceği üzere Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) parti programlarında ve sanayi planlarında KİT’lerin kurulması ile ulaşım ağının yaygınlaştırılmasında az gelişmiş bölgelerin göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır.

Bölgesel kalkınma farklılıkları sorununa değinilmese de İzmir İktisat Kongresi, Kurtuluş Savaşı’nın sonlandığı İzmir’de yapılması ve farklı bölgelerden ve sınıflardan delegelerin katılması gibi özellikleriyle önemli bir mesaj taşımaktadır. Ayrıca kongrede alınan kararlar ve iletilen mesajlar, yeni kurulan cumhuriyetin ve cumhuriyet devrimlerinin taslak metnini oluşturmaktadır (Hafızoğulları, 2000: 291-292). İlk oturumu daha çok istek ve dileklerden oluşan kongrenin ikinci oturumunda alınan temel kararlar:

“Sanayi Grubu

- *Koruyucu gümrük vergileri yoluyla sanayinin korunması ve bu sanayi için ithal olunacak mallara muafiyet tanınması*

- *Sanayinin ve sanayicinin teşvik edilmesi*
- *Ulaştırma ucuz tarifelerin uygulanması ve ulaşım imkânlarının geliştirilmesi*
- *Sanayi alanında kredi imkânlarının artırılması ve çeşitli kolaylıkların sağlanması*
- *Sanayinin ihtiyacı olan teknik elemanların yetiştirilmesi için gerekli eğitim kurumlarının oluşturulması, sanayi odalarının kurulması*

Tüccar Grubu

- *Borsaların millileştirilmesi*
- *Tekelciliğe karşı mücadele edilmesi*
- *İpotek karşılığında tüccara kredi verilmesinin temini*
- *İktisat eğitiminin yaygınlaştırılması*
- *Cuma günleri herkesin tatil yapması*
- *Bir ana ticaret bankasının kurulması*
- *Kömür üretiminin dış rekabetten korunması*
- *Haberleşme hizmetlerinde gelişmelerin sağlanması, gecikmelerin önüne geçilmesi*
- *Koruyucu gümrük sisteminin kurulması*

Çiftçi Grubu

- *Aşar vergisinin kaldırılması*
- *Tütün ekimi ve ticaretinin serbest bırakılması*
- *Reji'nin kaldırılması*
- *Tarımsal kredilerin düzene sokulması*
- *Yol vergisi gelirinin yol yapımına kullanılması*
- *Orman köyleri ile ilgilenilmesi*
- *Hayvan hastalıkları ile mücadelenin hızlandırılması*
- *Göllerde balık yetiştirilmesi*

- *Tamirat atölyelerinin kurulması*
- *Tarım alet ve makinalarında standartlaşmaya gidilmesi*
- *Pratik tarım derslerinin okul programlarına konulması*
- *Yükseköğrenim öğrencilerinin belirli süre için köylere gönderilmesi*

İşçi Grubu

- *Amele yerine işçi denilmesi*
- *Çalışma saatlerinin sekiz saate indirilmesi*
- *12 yaşından küçüklerin çalıştırılmaması*
- *Gece çalışmalarına çift ücret ödenmesi*
- *Asgari ücretlerin belediyelerce tespit edilmesi*
- *Ücretlerin para olarak ve gününde ödenmesi*
- *Kaza ve hayat sigortasının kurulması*
- *Milletvekili ve belediye seçimlerinde mesleki temsil ilkesinin uygulanması*
- *Hammaddelerin işlenmeden ihraç edilmemesi*
- *İşçi çocuklarının yatılı okullarda bedava okutulması, lojman yapımının sağlanması,” olarak maddeler halinde özetlenebilir (Yücel, 2015: 21-22).*

İzmir İktisat Kongresi’nden yaklaşık dört yıl sonra, Teşvik-i Sanayi Kanunu 28 Mayıs 1927 tarihinde çıkarılmıştır. Sanayi kesimine arazi tahsisi, nakliye masraflarında indirim, bazı vergi ve harçlarda istisna sağlanması, ayrıca sanayi kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu haberleşme olanakları ve enerjinin devletçe sağlanması gibi kimi kararlar bu kanunda yer almaktadır (Yücel, 2015: 26). İzmir İktisat Kongresi’nde alınan kararlar ve Teşvik-i Sanayi Kanunu göz önünde bulundurulduğunda, Cumhuriyetin ilk yıllarında özel sektöre önem veren ve özel sektör aracılığıyla kalkınmayı amaç edinen liberal bir ekonomik anlayışın benimsendiği söylenebilir. Ancak aşağıda daha ayrıntılı değinileceği üzere 1929 Büyük Ekonomik Krizi ile beraber kamu, bu dönemde ekonomide daha fazla yer alacak ve kalkınma daha çok devlet aracılığıyla sağlanmış olacaktır.

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından önce belirmeye başlayan Doğu ve Batı arasındaki farkın giderilmesi için atılmış olan ilk adım, bu amaçla yapılmamış olsa bile Ankara'nın 13 Ekim 1923 tarihinde başkent olarak seçilmesidir. O yıllarda İstanbul'un ancak 45'te biri büyüklüğüne sahip ve verimsiz topraklarla çevrili olan Ankara'nın başkent olarak ilan edilmesi, sonraki yıllarda ülkedeki bölgelerarası farklılıkların azaltılmasına ya da en azından daha da büyümemesine önemli katkılar sağlamıştır. Ankara yerine İstanbul'un başkent olarak seçilmesi durumunda Doğu Anadolu ile Batı Anadolu arasındaki gelişmişlik farkı, günümüzde çok daha vahim bir hal alabilirdi (Dinler, 2014: 200). Türkiye'nin tam ortasında yer alan Ankara'nın başkent seçilmesi ile öncelikle Ankara, sonra da etrafındaki kentler gelişmeye başlamıştır.

Cumhuriyetin ilk kuruluş yıllarında ulusal bütünlüğün sağlanması ve ulaşım ağının yaygınlaştırılmasına yönelik bir ekonomik ve politik anlayış vardır. Ülkenin başlıca yerleşim merkezlerinin birbirine bağlanmasının iç pazarda canlanma sağlayacağı ve bunun da ülke ekonomisi üzerinde olumlu etkileri olacağı öngörülmüştür (Ersungur, 2016: 176). Bölgesel kalkınma açısından bakıldığında da ilk hükümet programlarında bu döneme ait söylenebilecek tek şeyin demiryollarının doğu vilayetlerine kadar yayılması gereğinden bahsedilmesi olduğu görülmektedir. Bu dönem için ulaşımın büyük öneme sahip olması da batı illerinin daha fazla gelişmesi de normal bir durumdur. Bu yıllarda kurulan işletmeler, İstanbul başta olmak üzere ulaşım olanakları bulunan batı illerinde kurulmuştur. Zira bu dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yolu bile olmayan bölgeler bulunmaktadır ve buralarda kurulacak işletmelerin yaşaması mümkün değildir (Dinler, 2014: 200).

1929 Büyük Buhranı birçok ülkeyi etkilediği gibi o dönemde Türkiye'yi de etkilemiştir. Bu dönemde tarım ürünleri fiyatlarında büyük düşmeler yaşanmış, dolayısıyla tarım toplumu olan Türkiye'nin ihracat gelirleri azalmıştır. Bir yandan dış ticaret açığı artarken Türk Lirasının değeri de hızla düşmüştür. Ayrıca Lozan'da Türkiye'nin ödemeyi kabul ettiği Osmanlı borçlarının ilk taksiti bu döneme denk gelmiştir (Yücel, 2015: 31). 1929'a kadar geçen sürede arzulanan kalkınma, liberal

politikalarla sağlanamadığından ve Büyük Buhran içinde de kalkınmanın gittikçe zorlaşması nedeniyle Devletçilik ilkesi benimsenmiştir. Bu ilkenin benimsenip devletin ekonomide daha aktif roller üstlenmesinde, o yıllardaki başarılı Alman ve İtalyan devletçilik örnekleri, Türk-Sovyet yakınlaşması ve yaklaşan savaş tehlikesinin bazı sanayilerin kısa zamanda kurulmasını gerekli kılması gibi nedenler etkili olmuştur (Yaşa, 1966: 21).

Devletçilik ilkesinin benimsenmesi ile 1933-1939 yıllarını kapsayan beşer yıllık iki sanayi planı hazırlanmıştır. Bu sanayi planlarının hazırlanması, tarım ve sanayi ikilemi içindeki ülkede sanayiye ağırlık verilmesi yönünde karar verilmiş olduğunu göstermektedir. Ancak bu kararlar tarım tamamen terk edilmiş de değildir. Keza temel sanayilerin ve özellikle de makine sanayisinin kurulması ile tarımda makineleşmenin başlayacağı ve işgücü verimliliğinin de bu sayede arttırılabileceği düşünülmüştür. Zaten ülkenin hem tarım ürünleri ihtiyacını hem de sanayinin gerek duyduğu girdileri ithal edebilmesi döviz rezervleri ve kalkınma stratejisi açısından mümkün değildi. İngiltere gibi uzun yıllara yayılan bir kalkınmanın tersine, Türkiye’de hızlandırılmış bir kalkınma süreci söz konusu olduğundan bu dönemde sanayinin önceliği kaçınılmazdı (Tünay, 1985: 249-250).

Bu dönemde devlet aracılığıyla kurulması planlanan sanayi kuruluşlarının İstanbul ve İzmir dışındaki bölgelere yayılmasının amaçlandığını görmek mümkündür. CHP’nin 1935 programında yer alan ve endüstride plan konulu 15. Maddesi şu şekildedir: “*Endüstrinin memleketin bazı köşelerinde toplanması yerine –kurulumaları ekonomik de olma şartı- genişlikle yayılmasını göz önünde tutarız*” (CHP, 1935: 19). Bu madde I. ve II. Beş Yıllık Sanayi Planları döneminde bölgesel farklılıkların ve kurulacak sanayi tesislerinin kuruldukları bölgelerde yaratacağı dışsallıkların dikkate alındığını bize göstermektedir. Bu dönemdeki bazı meclis görüşmelerinde özel sektörün kuracağı işletmelerin de bu şekilde yönlendirilmesi ve hatta sınırlandırmaya tabi tutulması dahi tartışılmıştır (Boratav, 1974: 253-254).

I. Sanayi Planı uygulanabilse de II. Sanayi Planı dünyayı etkisi altına alan II. Dünya Savaşı nedeniyle tam olarak uygulanamamış, özel sektörün de dâhil olacağı az gelişmiş bölgelere dönük ekonomik yayılma büyük oranda devam ettirilememiştir. CHP iktidarının son yıllarına denk gelen 1949-1950 yıllarında Doğu Anadolu'yu kalkındırmak için özel bir bütçe hazırlanmış; ama ülkenin doğusu ve batısı arasında ayırım yapılamayacağı gerekçesiyle bu bütçenin uygulanmasından vazgeçilmiştir. 1950'ye kadar geçen süreçte demiryollarının Doğu Anadolu'ya kadar ulaşması için büyük çaba harcanmış ve bu bölgelerde bir takım KİT'ler kurulmuştur. Ama bu çabalar bölgesel farklılıkların artmasına engel olamamıştır. Bu dönemde, özel sektörün İstanbul başta olmak üzere diğer Batı illerinde yığıldığı görülmektedir (Dinler, 2014: 202-203).

2.1.2.2. Liberal Dönem (1950-1960)

30 yıla yakın bir süredir devam eden CHP iktidarından sonra 1950 yılındaki genel seçimleri liberal söylemlere sahip olan Demokrat Parti (DP) kazanmış ve iktidar olmuştur. DP, ekonomik hayata devletin müdahale etmesini eleştirmiş, özel sektör sayesinde ekonomik kalkınmanın sağlanacağını savunmuştur. DP iktidarının daha ilk yıllarında ithalat kısıtlamalarına son verilmiş, özel sektörün kredi kullanımını artırması teşvik edilmiştir (Takım, 2012: 159).

DP'nin söylemleri göz önünde bulundurulduğunda, ekonomiye olan devlet müdahalelerinin azaltılarak serbest piyasa mekanizmasına geçilmesi ve özel sektörün öne çıkacağı politikalar uygulanması beklenmektedir. Ancak, 10 yıllık DP iktidarında kamunun ekonomideki payında belirgin bir azalma olmamıştır. 1950 ile 1960 yılları arasında kamu gelirleri 3,79 kat artarken kamu harcamaları 4,18 kat artmıştır (DPT, 1963: 17). KİT'lerin özelleştirilmesine yönelik görüşler bu dönemde dile getirilmeye başlanmış olsa da hiç bir KİT özelleştirilmemiştir; aksine, PTT, Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri gibi yeni KİT'ler kurulmuştur (Yücel, 2015: 52). KİT'lerin yayılma politikası bu dönemde devam ederken KİT'lere ait fabrikaların yer seçiminde ekonomik ve sosyal nedenler yanında politik kaygılar da oldukça etkili olmuştur. 10

yıllık bu süreç içinde ortaya atılan “her ile bir fabrika” sloganı, verimlilik hesaplarına yeteri kadar önem verilmediğini ve politik tercihlerin etkisini gösteren bir söylemdir. Bu dönemdeki bazı kamu işletmelerinin yer tercihinde hatalar yapılmış olması, bu nitelikteki işletmelerin ekonomiye yük olması sonucunu beraberinde getirmiştir (Dinler, 2014: 203-204).

1951 yılındaki DP Kongresi’nde kabul edilmiş olan DP Tüzük ve Programı incelendiğinde iktisadi hayatta özel teşebbüs ve sermayenin faaliyetlerinin esas kabul edildiği görülmektedir. Ayrıca programda tarım sektörüne geniş yer verilmiş, nüfusun yüzde 80’inin tarımsal faaliyetlerle geçimini sağladığı belirtilerek ülke kalkınmasının temelini tarım üzerine kurulması gerektiği dile getirilmiştir. Ziraat sanayi başta olmak üzere, küçük sanayinin ve köylülerin boş zamanlarını değerlendiren el sanatlarının korunarak teşvik edilmesi de arzulanan hususlardan biri olarak programda yer almıştır (DP, 1952: 57-63).

Dönemin genel ekonomik göstergelerine bakıldığında 1950 ve 1960 yılları arasında çarpıcı değişiklikler görmek mümkündür. İTO (1989)’un yer verdiği istatistiklere göre ülkenin 1950 yılındaki dış borcu 776 milyon dolar iken bu değer 1956 yılında 1,2 milyar dolar, 1960 yılında da 5 milyar dolar olmuştur. Dönem içinde ithalatın bileşiminde de önemli değişiklikler gözlenmektedir. 1950-1954 yıllarında ithalat içinde tüketim mallarının payı % 23 iken bu pay 1958-1960 yıllarında ortalama % 9,7 olmuştur. Bununla beraber, 1950-1954 döneminde ithalat içinde makine-teçhizatın payı % 65,6 iken 1958-1960 döneminde bu pay % 81,1’e ulaşmıştır. 1950-1960 döneminin en çarpıcı özelliği, fiyat hareketlerinde özellikle dönemin ikinci yarısında görülen belirgin yükseliştir. 1950 fiyatları 100 alındığında, 1955’te fiyatlar düzeyi 137’ye 1960’da da 260’a yükselmiştir. Bunun bir nedeni yatırımların Merkez Bankası tarafından para basılarak finanse edilmesi, diğer nedeni de dönemin kredi politikalarıdır.

1950’li yıllara kadar geçen süreçte çeşitli ekonomik planlama girişimleri ve tecrübesi oluşmaya başlamış olsa da bu dönemde daha önceki sanayi planları

niteliğinde bir plan hazırlanmadığı görülmektedir. Ancak bu dönemin sonlarına doğru İmar ve İskân Bakanlığı kurulması ve bakanlık bünyesinde Planlama ve İmar Genel Müdürlüğü oluşturulması için yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bölgesel dengesizlikleri azaltmaya yönelik kalkınma planları yapmak öngörülmesi de daha çok nüfusun dengeli dağılımını amaç edinen çalışmalar yapılmış, ayrıca Marmara ve Zonguldak bölge planlarının hazırlanma kararı bu yıllarda alınmıştır (Dinler, 2014: 203-204). Bölgesel farkların giderilmesi adına bu dönemde bir başarı elde edilmemiştir. Ancak, DP iktidarı döneminde birçok altyapı yatırımı yapılmıştır ve bu dönemdeki altyapı yatırımlarının sonraki dönemlere yansıyan büyük faydaları olmuş, bu dönemde şeker ve dokuma sanayileri ülke ihtiyacını karşılar düzeye çıkarılmış, tüketim cihazları sanayinde ilerlemeler yaşanmış, Türkiye'nin ilk petrol rafinerisi olan Batman Rafinerisi kurulmuş ve bunu yeni rafinelerin kurulması takip etmiştir (Yücel, 2015: 52).

2.1.2.3. Planlı Dönem (1960 Sonrası)

1950 ve 1960 yılları arasında geçen 10 yıllık liberal dönemde, koordinasyonsuz ve plansız bir kalkınma çabası sürdürülürken ülke de dağınık bir şantiye görünümünü almıştır. Devletin iç ve dış kaynakları zorlayarak kısa zamanda birçok projeye girişmesi, bununla beraber kaynakların etkin kullanılamaması Türkiye'de ekonomik bir bunalım yaratmıştır. 1960 yılındaki askeri darbe sonucu hükümet değişikliği yaşanırken Türkiye ekonomisi için yeni bir dönem başlamıştır. Bu süreçte, ekonominin bir plana bağlanması birçok çevre tarafından desteklenmiş ve planlama bir kurum olarak 1961 Anayasası'na girmiştir (Şahin, 2007: 133-134). Bu dönemde sivil ve askeri bürokratlar, sanayiciler ve dış kredi çevreleri başta olmak üzere birçok kesim, planlamayı ülkenin birçok sorununu çözecek “sihirli bir değnek” olarak algılamıştır (Kepenek ve Yentürk, 2001: 141-142). Büyük oranda plansızlığa dayandırılan ekonomik sorunlara karşı oluşan tepkiler ile başlayan planlı dönemde, ekonomiye beş yıllık kalkınma planları ile yön verilmeye çalışılmıştır ve bu beş yıllık kalkınma planları ile devam eden dönem günümüze kadar gelmektedir.

1960 yılından günümüze kadar uzanan süreci tek başına planlı dönem olarak adlandırmak mümkün olmakla birlikte bu 60 yıla yakın dönemde Türkiye farklı ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmeler yaşamış, bu gelişmeler hem ülkenin genel ekonomi politikasını hem de bölgesel politikalarını değiştirmiştir. Bu nedenle 1960 sonrası planlı dönemin 1960-1979, 1980-1999 ve 2000 sonrası olmak üzere üç farklı alt başlık altında ele alınması uygun görülmüştür.

1960-1979 Dönemi

Planlı dönemin ilk evresi olarak ele alınabilecek olan 1960-1979 yılları, “ithal ikameci” kalkınma politikalarının yoğun şekilde uygulandığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu evreyi başlatan ilk gelişme 1960 Darbesi olmakla birlikte, planlı bir ekonomiye geçiş düşüncesi, 30 Eylül 1960 tarihinde Devlet Planlama Teşkilatı’nın kurulması ile vücut bulmuştur. Beş yıllık kalkınma planlarını hazırlamak ve yürütmekle görevli olan Kurumun hazırladığı birinci beş yıllık plan ise 1963 yılında yürürlüğe konmuştur.

Daha önceki planlama tecrübelerinden farklı olarak 1963 sonrasında hazırlanan kalkınma planları daha bütüncül niteliktedir ve hem ekonomik hem de toplumsal gelişmenin tüm yönlerini içermektedir. Bununla birlikte, 1980 yılına kadar geçen dönemde yapılan dört kalkınma planı, üretim yapısını veri alan, ekonominin her yıl belli bir oranda büyümesini amaç edinen, sanayiye önem veren ve uzun dönemli bir bakış açısına sahip planlardır (Kepenek ve Yentürk, 2001: 143-144).

1. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın (BYKP) bölge planlaması ve kalkınması başlıklı bölümünde bölge planlamasının hedefleri üç maddede özetlenmiştir:

“(1) Nüfusu, kaynaklar ve iktisadi çalışmalarla orantılı olarak dağıtarak daha dengeli bir gelir dağılışı sağlamak üzere yatırımların yapılmasında ve coğrafi dağılımında bölgelerarası dengeli bir kalkınmanın esaslarını göz önünde bulundurmak;

(2) En yüksek iktisadi ve sosyal üretkenliğin elde edileceği büyüme noktalarına kaynakların öncelikle ve geniş ölçüde ayrılması yoluyla genel verimlilik derecesini yükseltmek;

(3) ... Bölgelerarası dengesizlikleri gidermek ve geri kalmış bölgelerin daha hızla kalkınmalarını sağlamak” (DPT, 1963: 471).

DPT tarafından 1963 tarihinde yayınlanan 1.BYKP’de bölge planlamasının hedefleri belirlenirken bölgeler potansiyel gelişme bölgeleri, geri kalmış bölgeler ve büyük şehir bölgeleri olarak üçe ayrılmış ve belirlenen hedefler ışığında bu bölgelere yönelik uygulanacak politikaların esasları belirtilmiştir. Bu politikaların uygulanabilmesi için merkez teşkilatı tarafından illerin sıralanmasına yönelik bir endeks çalışmasının yapıldığı, bölge bazında çalışmaların da öncelikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan başlatıldığı belirtilirken Doğu ve Güneydoğu Anadolu dışında Antalya, Doğu Marmara ve Zonguldak bölgelerine yönelik bölge planlama çalışmaları yapılması düşüncesi de 1.BYKP’de yer almıştır (DPT, 1963: 473-476).

Bu ilk kalkınma planında, büyük şehir bölgelerinin sorunlarının yeni merkezler yaratılarak azaltılması, bu yeni potansiyel gelişme bölgelerinde ise kalkınmanın hızlanması için belli sektörlerin seçilerek yatırımların bu bölgelere ve ilgili sektörlerle yönlendirilmesi öngörülmüştür (DPT, 1963: 471-476). Geri kalmış bölgelere yönelik kamu hizmetlerinin dağılımında bu bölgelere öncelik verilmesi bu planın öne çıkan bir başka kararıdır. Öngörülen bölgesel planlama çalışmaları ve kararlar açısından bakıldığında, 1.BYKP’nin planlı dönemin ilk planı olmasına rağmen bölge planlamasına ve az gelişmiş bölgelerin kalkınmasına hatırı sayılır ölçüde yer verdiği ve ileriki dönemlerde konunun geliştirilmesi için önemli bir temel oluşturduğu söylenebilir. 1.BYKP’de ulusal kalkınma planından bağımsız olmaması kaidesiyle bölge planlarının yapılması benimsenmiştir. Ancak, ulusal planla bölgesel planların arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağı ve kalkınma planının mekân boyutunun nasıl sağlanacağı belirsizdir (Dinler, 2014: 206-208).

1968-1972 yıllarını kapsayan 2.BYKP, ilk kalkınma planı ile benzer vurgulara sahip olmakla birlikte özellikle şehirleşme konusuna daha fazla değinmektedir. 1.BYKP’de olduğu gibi ikinci beş yıllık planlı dönemde de yine kalkınma kutupları ve dışsal ekonomiler yaratılarak kalkınmanın sağlanması amaçlanmaktadır. Türkiye’de hızlı bir şehirleşme eğiliminin olduğu, ama bu şehirleşmenin sanayi ile desteklenmeyen demografik bir şehirleşme olduğunun tespit edildiği ve bu konunun üzerinde özellikle durulduğu görülmektedir. Ancak, bu sorun görülse de büyük şehirlerin büyümesinin önlenmeyeceğinin dile getirilmesi dikkat çekicidir. Sanayileşme, tarımda modernleşme ve şehirleşmenin kalkınmanın birbirinden ayrı düşünülmez üç unsuru olduğu belirtilen 2.BYKP’de bu unsurlardan herhangi birinin bağımsız bir şekilde geliştirilmesi için harcanan çabanın kaynak israfı olduğu vurgulanmakta ve böyle bir kalkınma stratejisinden kaçınılması gerektiği belirtilmektedir. Şehirleşme politikasında esas araç olarak hafif sanayinin seçildiği ikinci kalkınma planında, özel sektörün kalkınması istenen bölgelere girebilmesi için bu bölgelerde organize sanayi bölgeleri oluşturulması ve ihtiyaç duyulan altyapının tesis edilmesi istendiği görülmektedir (DPT, 1968: 263-272). Bunun dışında özel sektöre vergi indirimleri ve özel kredi olanakları sağlanması gerekliliği de dile getirilmiştir.

İlk iki kalkınma planı genel olarak karşılaştırıldığında, 1.BYKP temel altyapının sağlanmasına, istihdam sorunlarına ve ekonomik sistemin yeni baştan yapılandırılmasına öncelik verirken, 2.BYKP özellikle sanayi sektörünün ekonomik gelişmenin lokomotifi olduğuna vurgu yapar. 1973-1977 dönemini kapsayan 3.BYKP ise sanayinin yatırım ve ara malı da üreten bir yapıya kavuşturularak ithalata olan bağımlılığın azaltılmasını hedefler (Takım, 2011: 156). 1.BYKP’den başlayarak özel kesimin sanayileşme açısından hep risksiz ve daha kârlı ürünlerin üretiminde kalma tutumu nedeniyle, kalkınma planlarının kamu kesimin sanayileşmede lokomotif rolü üstlenmeye mecbur bıraktığı söylenebilir. 2.BYKP ve 3.BYKP dönemlerinde de özel sektörün bu tutumunun devam etmesi nedeniyle kamu kesimi, yatırım ve ara

mallarının ithal ikamesini sağlayarak dövize olan ihtiyacı azaltmak için yatırım ve ara mallarının üretilmesine ağırlık vermiştir (Şahin, 2007: 139).

3.BYKP ile yeni bir uzun dönem planlamasına geçilmiştir ve bunun en önemli nedenlerinden biri de Türkiye’yi AB’ye (o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu) üye olmaya ve bu topluluğun getireceği yeni rekabet ortamına hazırlamaktır. Sadece milli gelirin büyümesi ile Türkiye’nin gelişmiş ülkelerle olan ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmişlik farkını kapatamayacağı düşüncesinin hâkim olduğu bu kalkınma planında, daha niteliksel değişiklikleri hedef alan bir takım reformların yapılması gerektiği sıklıkla dile getirilmektedir (Kepenek ve Yentürk, 2001: 150-151).

3.BYKP’ye bölgesel kalkınma perspektifinden bakıldığında, homojen bölge ve homojen alan ayrımı üzerinde durulmuş olması ilk göze çarpan konulardan biridir. Bu kalkınma planında, homojen bir bölge saptanamayacağı belirtilerek bölge yerine “yöre” görüşü benimsenmiştir. Bu görüş, gelişmiş ya da geri kalmış bir bölgede olduğuna bakılmadan az gelişmiş her yörenin kalkındırılması gerektiğini ifade eder. Genelde bölgeleri arasında çok ciddi farkların olmadığı ülkelerin başvurduğu Kalkınmada Öncelikli Yöre (KÖY) politikası ile geri kalmış bölgelerin kalkınmasının diğer bölgelerden daha öncelikli olduğu ve daha etkin bir şekilde bu bölgelere yönelmek gerektiği fikri terk edilmiştir (Dinler, 2014: 209). Kısacası 3.BYKP ile yapılanların yıkıldığı ve bölge planlamasının daha önemsizleştiği bir planlama anlayışına geçilmiştir.

70’li yıllar hem Türkiye ekonomisi hem de dünya ekonomisi için zorlu bir dönemdir. 1973-1974 yıllarında ortaya çıkan Petrol Krizi ve takip eden yıllarda sürekli artan petrol fiyatları birçok ülkeyi etkilemiştir. Bu yıllarda Türkiye ekonomisini bunalıma sürükleyen başka dış etkenler de vardır. Türkiye’nin ticaret yaptığı ülkelerdeki stagflasyon doğal olarak Türkiye’nin ihracatını ve dış ödemeler bilançosunu olumsuz etkilemiştir. Bu tabloya yurtdışına işgücü gönderiminin durması eklenince, yurtdışından gelen işçi dövizlerinin dış açığın kapanmasında önemli yeri

olduğu Türkiye ekonomisi zor duruma düşmüştür. Ancak Türkiye'nin bu dönemde yaşadığı ekonomik bunalımın nedenlerini asıl üretim yapısında aramak gereklidir. Birçok açıdan belli başarılarla imza atılmış olursa da on beş yıllık planlı dönemde, istihdam başta olmak üzere temel sorunlarda çözüme ulaşamadığı görülmektedir. Sanayi üretiminin ithalata bağımlı olması ve ithalat yapabilmek için gerekli olan dövizin yetersizliği, bununla birlikte imalat sanayinin yapısının hem kalite hem fiyat açısından ihracatın sınırlı kalmasına yol açması ülkeyi bir çıkmaza sokmuştur (Kepenek ve Yentürk, 2001: 152-153).

Türkiye'deki sanayileşme büyük oranda iç pazara yönelmiş, geniş iç pazar yüksek sayılabilecek büyüme hızları ve sanayi sermayesi için hızlı birikim olanakları yaratmış, ancak bu iç pazara yönelme nedeniyle de ülke döviz bağımlılığından kurtulamamıştır (Pamuk, 1987: 38). Türkiye'de bu ağır ekonomik sorunlar yanında siyasal bunalımların yaşanması, 1974 yılındaki Kıbrıs Barış Harekâtı ve sonrasında ülkeye uygulanan Amerika Birleşik Devletleri ambargosu gibi diğer etkenler ülkedeki kriz ortamını beslemiştir. 4.BYKP'nın bir yıllık gecikmeyle ancak 1979 yılında yürürlüğe girebilmesinde ülkenin bu sorunlarla boğuşması etkilidir.

Planlı dönem içinde özellikle ilk üç kalkınma planı dönemi önemlidir. Bunun en önemli nedeni 1977 yılından sonra ekonominin içine düştüğü bunalımın gittikçe ağırlaşması ve bu yıldan sonra plan uygulamasının iyice etkisiz hale gelmesidir. İlk üç kalkınma planı döneminde niteliksel açıdan büyük kazanımlar yoktur; ama konulan büyüme hedeflerinin bir kısmına ulaşılmış, hatta sektörel bazı hedefler aşılrken 1963-1977 yılları arasında Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH) yılda ortalama % 6,7 oranında büyümüştür (Şahin, 2007: 141-142). Tarım sektörü için konulan büyüme hedeflerine üç dönemde de ulaşılammış olsa da sanayi sektöründe hedeflere yaklaşılmış, hizmetler sektöründe ise hedefler aşılmıştır. Ancak bu durum, üretken olmayan sektörlerin üretken olan sektörlerden daha hızlı büyüdüğünü göstermesi adına önemlidir.

1980-2000 Dönemi

İlk üç kalkınma planı döneminde büyüme açısından başarılı sonuçlar elde edilmiş olsa da bu büyümenin dengeli ve başarılı bir ekonomi politikasının sonucu olduğunu söylemek çok mümkün değildir. Özellikle 70’li yıllarda fiyat istikrarı ciddi derecede bozulmaya başlamış, bu dönemin sonuna doğru artan döviz ihtiyacının kısa vadeli dış borçlanmayla çözülmeye çalışılması ekonomik bunalımın daha da derinleşmesine yol açmıştır. 4.BYKP ile beraber planlamanın etkisini yitirdiği ve genel ekonomik sorunların çok daha öne çıkmasıyla bölgesel politikaların daha geri planda kaldığı görülmektedir. Bu ekonomik tablodan Türkiye ekonomisinin en önemli dönüm noktalarından biri olan “24 Ocak Kararları” ortaya çıkmıştır. Türkiye ekonomisinin daha farklı bir yapıya evrilmesi nedeniyle, çalışmada 1980 sonrasını ayrı bir alt başlıkta incelemek daha doğru bulunmuştur.

24 Ocak Kararları olarak bilinen 1980 tarihli istikrar programı, ortodoks politikalara dayanan neo-liberal bir programdır. Bu açıdan IMF gözetiminde Latin Amerika ülkelerinde uygulanan programlara benzemekte, fiyat istikrarsızlığına neden olan aşırı talebe, kamu harcamalarını ve yurtiçi talebi azaltarak çözüm aramaktadır (Parasız, 1998: 198). Bu program, fiyat istikrarının sağlanması yanında, özellikle serbest piyasa mekanizmasının ekonominin genelinde işlerlik kazanması, sanayi sektörü üretim yapısının başka ülkelerle rekabet edebilir konuma gelmesi ve bu sayede ihracatın artmasıyla dış ticaret dengesine ulaşılabilmesini hedeflemektedir (Ataç, 1999: 304).

Yukarıda sayılan hedeflere ulaşabilmek için 24 Ocak Kararları ve takip eden süreçte çeşitli tedbirler öngörülmüştür. Bunlardan ilki kamu kesimi tarafından üretilen mallara yüksek oranlı zamlar yapılması ve para arzının kontrol altına alınmasıdır. Devletin ekonomiye olan müdahalesinin mümkün olduğunca azaltılmasına yönelik birçok tedbir de bu istikrar programı içinde yer almaktadır. Sigara tekelinin kaldırılması, madenlerin kamulaştırılması kararının iptal edilmesi ve KİT’lerin özelleştirilmesi için gerekli çalışmaların başlatılması bu tedbirlerden bazılarıdır.

İstikrar programının getirdiği düzenlemelerden bir kısmı da dış ticaretin serbestleştirilmesi, döviz kurları ve yabancı sermayenin ülkeye girişini sağlamaya yöneliktir. Döviz alım satımının serbest bırakılması, Türk Lirasının devalüe edilmesi, yabancı sermaye üzerindeki denetimin azaltılması ve dolaysız yabancı sermayenin teşvik edilmesi bu tedbirler arasında sayılabilir. 24 Ocak 1980 ve bu istikrar programını takip eden 29 Aralık 1983 Kararları ile bu ekonomik liberalleşme sürecinde ithalat ve ihracat rejiminin serbestleştirilmesine yönelik bir kısım tedbirler de alınmıştır. Bunlardan bazıları ithalattan alınan damga resmi ve teminatların indirilmesi, kotaya tabi malların azaltılması, ithalat ve ihracatta devlet denetiminin büyük ölçüde kaldırılması ve gümrük vergilerinin azaltılmasıdır. 24 Ocak Kararlarının getirdiği bir diğer önemli değişiklik fiyat oluşumunun büyük oranda piyasa mekanizmasına bırakılmasıdır. Bu açıdan KİT'lerin ürettikleri ürünlerin fiyatlarını piyasa koşullarına uygun olarak saptaması ve tarımsal ürünlere yönelik taban fiyat ve destek alım uygulamalarının kapsamının daraltılması bu amaca yönelik düzenlemelerden bazılarıdır. Neo-liberal bir teorik yaklaşıma sahip olan bu istikrar programı ile her türlü sosyal harcama kısıtlanmıştır. Bu istikrar programının açıklanmasından kısa bir süre sonra meydana gelen “12 Eylül Darbesi” ile bu ekonomik dönüşüm değişikliğe uğramadan devam ederken, darbe sonrası sendikal faaliyetlerin yasaklanması ve işçi ve memur maaşlarının sürekli olarak enflasyondan daha az arttırılması nedeniyle bu süreçte ücretler seviyesi reel olarak azalmıştır (Şahin, 2007: 194-197).

24 Ocak Kararları doğrudan bölgesel politikalara yönelik kararlar içermese de Türkiye ekonomisi için büyük bir dönüşüme neden olmuştur ve bu açıdan yer verilmesi zorunlu bir dönüm noktasıdır. Zaten alınan tedbirler dolaylı olmasa da bölgesel politikaları ve bölgesel farklılıkları yoğun bir biçimde etkilemiştir. Sosyal harcamaların ve kamunun ekonomideki payının daraltılması ile bölgesel farklılıklara yönelik adımlar bir yandan azalırken KİT'ler gibi bazı bölgelerin kalkınmasında çok büyük katkısı olan araçların etkisi ilerleyen zamanlarda azalmıştır. Aynı şekilde tarım sektörüne yönelik kararlar, tarımın milli hâsıla içindeki payını bir yandan hatırı sayılır

düzeyde azaltırken bir yandan da tarım faaliyetlerinin yapıldığı bölgelerin gelişmesinde olumsuz etki yaratmıştır.

1980 öncesinde hazırlanan ama büyük oranda 1980 sonrası kapsayan 4.BYKP, içeriği açısından 1980 ekonomik dönüşümüyle hem uyumlu hem de uyumsuz önermeler barındırmaktadır. Örneğin, 3.BYKP'nin aksine AB'ye üyelik kaygısıyla hazırlanmayan, hatta AB ile ilişkilerin bir süre dondurulmasını öngören bu kalkınma planının daha ikinci yılında hükümet AB'ye üyelik başvurusu yapacağını açıklamıştır. Bu uyumsuzluğun yanında yılda yüzde 18'den fazla ihracat artışını hedefleyerek, 24 Ocak Kararları ile uyumlu bir dışa açılma özlemi de taşımaktadır (Kepenek ve Yentürk, 2001: 169). 4.BYKP'de önceki kalkınma planlarına yönelik eleştirilerin yer alması dikkat çekicidir. Planlı dönem içinde bölgesel planlamayı yapacak ve yatay koordinasyonu sağlayacak örgütlenme ve kurumlaşmanın oluşturulamadığı, bölgesel planlar içinde bütün bölgeleri ve sektörleri kapsayan çalışmaların mevcut olmamasından dolayı gerekli karşılaştırmaların yapılamadığı, bu nedenlerle de önceki planların başarısız olduğu bu kalkınma planında vurgulanmaktadır (DPT, 1979: 72). Bu haklı noktaları vurgulamasına rağmen 4.BYKP, yeni ve olumlu bir çözüm getirmekten uzaktır ve bölge planlamasına dönüşü de benimsememiştir. KÖY yaklaşımını devam ettirmekle birlikte bu plan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik bazı önlemleri barındırmaktadır (Dinler, 2014: 210). Örneğin, Kuzeydoğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin birbirleri ve ülkenin diğer bölgeleriyle bütünleşebilmesi için, bölgesel merkezler arası bir ulaşım ağının oluşturulması ve var olan yol bağlantılarının iyileştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Takım, 2010: 265).

1985-1989 yıllarını kapsayan 5.BYKP, KÖY'ler ile ilgili esasları korumakla birlikte on yıl önce terk edilen bölge planlaması fikrine dönüş yapan bir kalkınma planıdır ve önceki dört kalkınma planından ayrılan en önemli özelliği "Türkiye'de Yerleşme Merkezlerinin Kademeleşmesi" çalışmasına dayanan 16 bölge bir "fonksiyonel bölge" ayrımı benimsemiş olmasıdır. Ancak, böyle bir ayrım yapılmasına ve bölgesel planlama anlayışı benimsenmiş olmasına rağmen ne özel

sorunları olan bölgeler ne de ülke genelinde bir bölgesel planlama çalışması yapılmamıştır. Ayrıca 5.BYKP metninde yer almasına rağmen yapılması istenen “Bölge Gelişme Şemaları” da hazırlanmamıştır (Dinler, 2014: 210-211). Kısacası bölgesel planlamaya ağırlık veren ve bölgesel planların yapılmasının gerektiğini açık bir şekilde belirten bir kalkınma planı olmasına rağmen 5.BYKP’nin uygulandığı yıllarda bölgesel planlama açısından çok fazla yol kat edilememiştir.

6.BYKP, bölgesel politikalar açısından organize sanayi bölgeleri kurularak geri kalmış bölgelerin kalkındırılmasına ağırlık veren bir kalkınma planıdır. Bu planda organize sanayi bölgeleriyle ilgili esas alınan ilkeler şu şekildedir:

- *“Organize sanayi bölgelerinin çevrelerinde oluşabilecek konut, yan sanayi gibi unsurlar planlama ve kamulaştırma aşamalarında dikkate alınacaktır.*
- *Organize sanayi bölgesi bulunan yerlerde ihtiyaç halinde, tamamlayıcı faaliyetlerin yer alacağı küçük sanayi sitelerinin kurulması desteklenecektir.*
- *Organize sanayi bölgeleri içinde çalışanların hizmet içi eğitim ihtiyaçlarını karşılayacak eğitim merkezlerinin kurulması sağlanacaktır.*
- *Sanayinin bölgeler arasında dengeli dağılımının sağlanması ve sınai gelişmenin teşviki amacıyla organize sanayi bölgeleri yapımına devam edilecek, bu bölgelerin yer seçimi kararlarında bölge gelişme şemaları esas alınacaktır” (DPT, 1989: 315-318).*

6.BYKP’nin uygulandığı 1990-1994 yıllarında KÖY’ler yeniden tespit edilmiş ve yeni kurulan Ardahan ve Iğdır’ın ilavesiyle bu kapsamdaki il sayısı 35’e yükselmiştir. Şanlıurfa, Erzincan ve Artvin ikinci derece öncelikli yöre statüsünden birinci derecede öncelikli yöre statüsüne alınırken KÖY’lere yönelik kamu yatırımları artmıştır. Ancak, birçok teşvik uygulamasına rağmen KÖY’lere yönelik özel sektör yatırımlarında hatırı sayılır bir artış görülmemiştir (Gündüz, 2006: 122). Bölgesel

politikaların belirlenmesinde AB bölgesel politikalarının dikkate alınması ilkesi, ilk defa bu planda görülmektedir. Bunun yanında büyük şehirlerin sorunlarına da bu planda geri kalmış bölgelerin sorunları kadar yer verilmiştir. Buradan aşırı kalabalıklaşmış şehirlerin sorunlarının bu dönemde ön plana çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır (Dinler, 2014: 211).

1994 yılı Türkiye ekonomisinin tekrardan ciddi bir bunalıma sürüklendiği bir yıldır ve ekonomide yaşanan bu krizin en önemli nedeni o döneme kadarki Cumhuriyet tarihinin en büyük cari ve kamu açıklarına ulaşılması ve bu durumun artık sürdürülemez hale gelmesidir. 1993 yılının son aylarından itibaren başlayan kriz sürecinde, hükümet, krizin yönetiminde başarısız olmuş ve aldığı yanlış kararlar ile krizi daha da büyötmüştür. Kamunun faiz yükünün azaltılması için ekonomiye likidite enjekte edilmesi ve bunla bağlantılı olarak faiz oranlarının düşmesi beklentisi dövize olan talebin hızla artmasına yol açmıştır. Döviz talebin merkez bankası rezervleri kullanılarak düşürölmesi düşüncesi de başarılı olmamış yüksek oranda bir devalüasyon beklentisi içinde olan çevrelerce bu döviz artan fiyatlara rağmen alıcı bulmuştur. Birkaç ay içinde döviz kuru iki katına çıkarken Merkez Bankası rezervleri de 7 milyar dolardan 3 milyar dolara kadar düşmüştür (Kepenek ve Yentürk, 2001: 484-485). Bu durum, ülkeyi 5 Nisan 1994 tarihinde yeni bir istikrar programının açıklanmasına götürmüştür.

Birçok farklı tedbiri barındıran “5 Nisan 1994 Kararları”, uzun vadeli amaçlara ulaşmak için heterodoks aşamalı politikalara başvuran, kısa vadeli amaçlar için de ortodoks şok tedavisi uygulamayı tercih eden bir karma önlem paketidir. Bu paketle mal piyasalarıyla beraber mali piyasalarda da kısa sürede istikrarın sağlanabilmesi için kamu kesimi tarafından üretilen mallara yüksek oranda zamlar yapılmıştır. Kamu harcamaları % 30 oranında azaltılmış, Merkez Bankası’nın etkisini arttırmak amacıyla zorunlu karşılık ve genel disponibilibite oranları tekrar düzenlenmiş ve gecikmeli de olsa yeni vergi düzenlemeleri yapılmıştır (Şahin, 2007: 225-232). Kamu harcamalarını ve kamu kesimi ücretlerini çapa olarak kullanan bu istikrar programı, KİT zararlarının

önüne geçilmesi ve kısa sürede gelir elde edilmesi için KİT'lerin özelleştirilmesini, özelleştirilemeyecek olanların da kapatılmasını gündeme getirmiştir.

1994 Krizi'nden sonra uygulamaya konan 7.BYKP'de AB ile uyum sürecine daha fazla önem verilmiştir. Kalkınma planının giriş bölümünde bir yandan küreselleşmenin önemi vurgulanırken bir yandan da AB'ye üye olmanın küreselleşme akımına ayak uydurabilmek açısından önemli bir adım olduğu söylenmektedir. Bu açıdan 7.BYKP, ülkede yeni bir yapılanmaya ihtiyaç duyulduğunu vurgulayarak yönetsel değişiklikler yapılmasını arzulamaktadır. Bu dönemde AB ile gümrük birliği sürecine giren Türkiye'de ekonomik ve sosyal altyapıda, ekonomi içinde devletin üstlendiği rollerde ve devletin organizasyon yapısında çeşitli düzenlemelerin yapılması gerektiği kalkınma planında vurgulanmıştır (DPT, 1995: 2-3; Yavuz Tiftikçigil, 2010: 106). Bu kalkınma planındaki her bölümün sonunda uygulamaya ilişkin açıklamalar yerine hukuki ve kurumsal düzenlemeler yer almaktadır ve bu yönüyle önceki altı kalkınma planından ayrılır. Bölgesel planlamaya özel bir başlık ayrılmayan 7.BYKP'nin uygulandığı 1996-2000 yıllarında birinci ve ikinci plan dönemlerinde yapılan, ancak uygulanmayan bölgesel gelişme plan ve projelerinin hazırlanmasına tekrardan başlandığı gibi bu yönde bazı uygulamaların yapıldığı da görülmektedir (DPT, 1995: 174). *“Ekonomik, toplumsal, kültürel, siyasal yönleri ile bir bütün teşkil eden gelişmenin, ulusal birliği güçlendirecek nitelikte olması esas amaçtır”* ifadesinin yer aldığı bu kalkınma planında, bir yerde bölgesel gelişmişlik farklılıklarının ülkenin birliği açısından tehlike oluşturacak düzeye geldiğinin kabul edildiğini söylemek mümkündür (Dinler, 2014: 213-214). İlk defa bu kalkınma planında dile getirilen bir diğer konu da çevresel etkenler ve ekolojik dengedir.

1980-1999 yılları ülkenin ekonomik sorunlarının oldukça öne çıktığı ve çok ciddi ekonomik bunalımların yaşandığı bir dönemdir. Ülkenin bu mevcut durumuna 1999 yılında Gölcük merkezli yaşanan deprem de büyük bir darbe vurmuştur. Bu ekonomik tablo içinde yapılmış olan kalkınma planlarında, bölgesel sorunlara yönelik birçok tespit yapılmış olsa da bölgesel sorunlara bir yerde sıra gelmemiştir. Yapılan tespitlere karşın sorunların çözümüne yönelik nasıl bir plan yapılacağı, ne şekilde

bölgesel politikaların uygulanacağı hep belirsiz kalmıştır. Bölgesel plan yaklaşımı sürekli olarak değişmiş ve bunun da etkisiyle konulan hedeflere büyük oranda ulaşamadığı kalkınma planlarında yer alan değerlendirmelerde yer almıştır. Dağınık ve birbirinden kopuk olan bölgesel plan ve politikalar nedeniyle, hem gelişmiş bölgelerde hem de az gelişmiş bölgelerde sorunlar oldukça artmış, hatta bu durumun ulusal birliğe zarar verecek noktaya ulaştığı da gene kalkınma planlarında kabul edilmeye başlanmıştır.

2000 Sonrası

Türkiye için 2000 yılı ve sonrasını önceki yıllardan ayıran en önemli değişiklik, Türkiye'nin AB adaylığının resmiyet kazanması ve uyum sürecinin başlamasıdır. 1999 Aralık ayında Helsinki'de düzenlenen zirvede Türkiye'nin adaylığının onaylanmasıyla başlayan bu süreç, ülkenin daimi üye olma yolunda ilerleyebilmesi için bir takım hukuki, ekonomik ve siyasal değişiklik yapmasını gerekli kılmıştır. Bu süreç içinde Türkiye'nin bölgesel politikaları da değişmiş, AB müktesebatının dikta ettiği daha sistematik bir bölgesel planlama yapısına geçilmiştir.

AB'ye adaylık sürecinin resmiyet kazanmasının getirdiği olumlu havaya rağmen, Türkiye ekonomisi, 2000'li yılların hemen başında bir kere daha büyük bir ekonomik kriz ile çalkalanmıştır. Türkiye'nin kamu açıkları, iç ve dış borçları ve enflasyon gibi çözülemeyen kronik sorunları, ülkeyi sürekli olarak krize götürmekle birlikte, 2001 Krizi ile ilgili en çok tartışılan konu, 2000-2002 yıllarında uygulanması planlanan IMF destekli ve döviz kurunu çapa olarak kullanan "Enflasyonu Düşürme Programı"³² (EDP)' olmuştur.

1990'lı yıllarda Rusya, Meksika Brezilya, Tayland gibi ülkelerde döviz kuru çapasını kullanan programların bu ülkeleri finansal krizlere sürüklemiş olması, Türkiye'nin IMF ile anlaşarak yaptığı önceki istikrar programlarının başarısızlığı, enflasyonun EDP'nin öngördüğünden daha az düşüyor olması gibi nedenler, program

³² Bu program, bazı kaynaklarda "Enflasyonla Mücadele Programı" olarak da adlandırılmaktadır.

uygulamasının daha hemen başında EDP'ye yönelik bir şüphe doğurmuş ve özellikle yabancı çevrelerce bu program sürdürülemez olarak görülmüştür (Uygur, 2001: 10). Krizin patlak vermesiyle beraber aslında EDP'nin de bir süre sonra geçilmesini planladığı dalgalı kur rejimine geçilmiş ve “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” (GEGP) hazırlanarak devreye konmuştur.

GEGP oldukça kapsamlı tedbirler içeren ve bu tedbirlerin siyasi destek ve kararlılık içinde uygulanacağını altını özellikle çizen bir programdır. Bu programda, artık yeni bir kamu yönetiminin ve ekonomik yapının şart olduğu ve eski düzene dönmenin gerçekten mümkün olmadığı vurgulanarak yeni bir ekonomik altyapının kurulacağı söylenmektedir. Bu kapsamda, mali sektörün baştan düzenlenmesi, şeffaflığın kamuda yayılması ve güçlü bir kamu finansmanının sağlanması, ekonomide etkinliğin ve rekabetin artırılması gibi konulara yönelik çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştır (Hazine Müsteşarlığı, 2001). Bu program ile yapılan düzenlemelere yönelik bir takım eleştiriler olmakla beraber, Türkiye ekonomisinin bir süreliğine toparlanmasını sağlamış ve özellikle bankacılık sektörüne yönelik düzenlemeler, takip eden yıllarda yaşanan Küresel Kriz'den ülkenin daha az etkilenmesine yardımcı olmuştur.

2000'li yıllardaki ilk kalkınma planı olan 8.BYKP, AB'ye adaylık sürecinin hız kazandığı bir döneme denk gelmesinden kaynaklı birçok alanda AB politikalarına uyum üzerinde duran ve ayrıca AB ile ilişkilere özel bir bölümün ayrıldığı bir kalkınma planıdır. Bu bölümde Türk ve AB mevzuatlarının birbirlerine uyum durumu incelenmiş ve uyumun gerektirdiği uluslararası anlaşmalara gerekli katılımın sağlanacağı ve Anayasa hükümleri başta olmak üzere Türk mevzuatının gözden geçirileceği belirtilmiştir (DPT, 2000: 43-50). Bölgesel politikalar açısından da AB'ye uyumun sağlanması için gerekli çalışmalara hız verileceğini belirten 8.BYKP'de, bölgesel kalkınmanın sağlanması adına bunun dışında başlıca şu çalışmaların yapılması amaçlanmıştır (DPT, 2000: 63-64):

- Yerleşme Merkezlerinin Kademelendirilmesi Araştırması'nın güncelleştirilerek yeni plan bölgeleri oluşturulması,
- Akdeniz, Ege ve İç Anadolu Bölgeleri için plan çalışmaları yapılması,
- İl Gelişme Planları çalışmalarının başlatılması,
- İl Envanteri Modellemesi Projesi'nin tamamlanması,
- Yerel kamu kurum ve kuruluşları ile sivil toplum kuruluşlarının katılımıyla küçük ölçekli yöresel projelerin oluşturulması,
- Orta boy işletmelerin sayısının artması için Örnek Sanayi Siteleri kurulması,
- Yerel basında halkın eğitime yönelik programların yayınlanması, Doğu ve Güneydoğu Anadolu başta olmak üzere kadınlara yönelik kurslara hız verilmesi,
- İstanbul'un birçok alanda öne çıkan uluslararası bir metropol haline dönüştürülmesi.

8.BYKP'nin kapsadığı 2001-2005 döneminde, üzerinde durulan konuların başında sanayinin mekânsal dağılımı ve ülkenin geri kalmış yörelerinin daha hızlı geliştirilmesi için bu bölgelere yönelik altyapı yatırımları yapılması gelmektedir. Bu dönemde makroekonomik istikrar yanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde güven ve huzur ortamının sağlanmaya başlanması, geri kalmış bölgelerde kalkınmanın bir ivme kazanabileceği düşüncesini doğurmuştur. Ancak bu bölgelerde özellikle nitelikli işgücü ve girişimciliğin yetersiz kalması, beklenen kalkınmanın önünde engel oluşturmuştur (Gündüz, 2006: 135). Bu dönemde yürürlüğe giren 5084 Sayılı Kanun ile 36 ilde teşvik uygulaması başlatılırken, bir yıl sonra yapılan değişiklikle kapsam genişletilmiş ve teşvik uygulaması 49 ile yayılmıştır.

2007-2013 yılları arasında uygulanan 9. Kalkınma Planı'nın (KP) beş temel hedefinden biri bölgesel kalkınmanın sağlanmasıdır. Bu hedefin, birincisi bölgelerin verimliliğini artırarak ulusal kalkınma, rekabet gücüne ve istihdama katkıda bulunmak; ikincisi de bölgelerin arasında bulunan gelişmişlik farklarını azaltmak üzere iki ana amacı bulunmaktadır (DPT, 2007: 3). Bölgesel kalkınma politikaları ve

bu politikaların uygulanmasında AB'ye üyelik süreci nedeniyle köklü bir değişiklik gerekeceğini belirten 9.KP, yapısal fonların kullanımına hazırlık yapılabilmesi için hem merkezi hem yerel düzeyde gereken altyapının oluşturulmasını öngörmektedir. Bunun yanında bölgesel kalkınma politikasının uygulanmasında, yeterli finansman ve kurumsal yapı ile desteklenen, aşağıdan yukarıya ilerleyen, katılımcı bir uygulama mekanizmasının oluşturulması istenmekte ve bunun için gerekli ortamın hazırlanacağı belirtilmektedir (DPT, 2006: 46). 9.KP'de belirtilen yerel düzeydeki altyapının en önemli parçasını, 2006 tarihli 5449 sayılı Kanun ile kurulması öngörülmüş olan Bölgesel Kalkınma Ajansları (BKA'lar) oluşturmaktadır. BKA'lar 2002 yılında tespit edilen Türkiye'nin İBBS sistemine uyumlu olarak, 26 bölgenin her birinde kurulmuş ve faaliyete geçirilmişlerdir.

9.KP döneminde bölgesel kalkınma adına elde edilen başarılarından başlıcaları, 10.KP içinde şu şekilde özetlenmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2013b: 119-123) :

- 2008 yılından itibaren ülkenin iç ve doğu bölgelerindeki bir takım önemli kentlerin çekim merkezine dönüştürülmesini ve özellikle İstanbul'a yönelik yoğun göçün azaltılmasını hedefleyen “Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı”, Erzurum, Van Diyarbakır ve Şanlıurfa'da hayata geçirilmiştir. Bu programın yardımıyla göçün yönü daha çok bölgelerin kendi içindeki cazibe merkezlerine doğru olmuştur.
- 2011 yılı toplam ihracat rakamı, 2006 yılı ihracatına göre % 57,7 artış gösterirken, SEGE 2011 çalışmasında son sıralarda yer alan beş Düzey-2 bölgesinde ise % 268 oranında artış kaydedilmiştir. Ayrıca bu bölgelerde hastane yatak sayısı, üniversite öğrencisi ve bölünmüş yol gibi istatistiklerde ülke ortalamasının üstünde artışlar olmuştur.
- Bölgesel politika ve uygulamalarda birliği sağlamak ile mali ve kurumsal yönü güçlendirmek için “Bölgesel Gelişme Komitesi” ve “Bölgesel Gelişme Yüksek Kurulu” kurulmuş, İBBS düzey-2 bölgelerinin her birinde BKA faaliyetleri başlamış, ayrıca GAP dışındaki üç önemli kalkınma projesi için bölge kalkınma idareleri (BKİ'leri) oluşturulmuştur.

- BKA'ların koordinasyonunda bölge planları hazırlanmış ve başarılı bulunan 8.400 projeye mali ve teknik destek sağlanmıştır.
- GAP'ın hızlandırılması için GAP Eylem Planı hazırlanmış; DAP, DOKAP ve Konya Ovası Projesi (KOP) BKİ'leri, öncelikli kamu yatırımlarını da içerecek şekilde eylem planlarını hazırlamaya devam etmişlerdir.
- Bölgelerin rekabette avantajlı oldukları alanlarda daha fazla desteklenmeleri için 2009 ve 2012 yılında hem sektörel hem bölgesel öncelikleri daha açık ortaya kayan revizyonlar yapılmıştır. Mali destek oranları ve araçları ile teşvik kapsamının az gelişmiş bölgeler lehine iyileştirilmesiyle, teşvik kapsamına giren yatırımlar içinde az gelişmiş bölgelerin payı artış göstermiştir.
- 2007-2013 yılında “Katılım Öncesi Mali Yardım” kapsamında AB'den 2,2 milyar avro kaynak tahsis edilmiş, bu kaynak hazırlanan projeler aracılığıyla kullanılmaya başlanmıştır.

2014-2018 yıllarını kapsayan 10.BYKP'de, bölgesel politikalar ile ilgili konular ağırlıklı olarak “Bölgesel Gelişme ve Bölgesel Rekabet Edebilirlik” başlıklı bölüm altında incelenmiştir. Bu konu hakkında özel bir başlık açılması, bölgelerin rekabet edebilme güçlerinin artırılmasına önem verildiğini gösteren bir durumdur. Bu konuda ulusal öncelik ve hedefleri belirlemek, kalkınma politikaları arasındaki uyumu artırmak ve bölgesel strateji ve planların çerçevesini oluşturmak için Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisinin uygulamaya konulacağı bu kalkınma planında belirtilmektedir(Kalkınma Bakanlığı, 2013b: 123). Ayrıca, yerel kurum ve kuruluşların katılımıyla üretilen bölgesel kalkınma plan ve stratejilerinin bölgesel programlar ve eylem planları aracılığıyla hayata geçirileceği de vurgulanmaktadır.

2008 Küresel Krizi'nden ilk başta çok etkilenmeyen Türkiye ekonomisinin özellikle 2009 yılından sonra bir yavaşlama sürecine girdiği söylenebilir. Bununla beraber son yıllarda enflasyon hedeflerine bir türlü ulaşamayan, özel sektörün ciddi oranlarda borçlandığı ve TL'nin hızla değer kaybettiği olumsuz bir ekonomik tablo ortaya çıkmıştır. Gezi Protestolarının ve 15 Temmuz Darbe Girişimi'nin yaşanması, AB ile ilişkilerin zaman zaman gerilmesi, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'daki huzur

ve güven ortamının bozulması, Suriye'deki savaş ve terör nedeniyle yoğun bir dış göçün Türkiye'ye yönelmesi gibi birçok toplumsal ve siyasi sorun, ülke gündemini bu süreçte meşgul etmiştir. Bu yaşanan gelişmeler, genel ekonomik tabloyu etkilediği gibi bölgesel farklılıkların azaltılmasına yönelik politikaların başarılarını da olumsuz etkilemiştir.

2.2. Avrupa Birliği'nde İzlenen Bölgesel Kalkınma Politikaları

Türkiye'nin AB'ye üyelik süreci uzun yıllardır devam eden bir konu olmakla beraber bu süreçte aday ülke olmanın gerektirdiği hukuki, ekonomik ve siyasal birçok düzenleme Türkiye tarafından yapılmıştır. Bu düzenlemelerin en önemlilerinden biri de AB ile uyumlu bölgesel politikalar uygulanabilmesi için gerekli olan altyapının hazırlanmasıdır. Türkiye'de uygulanan bölgesel politikalar, bu altyapının yavaş yavaş oluşturulmasıyla beraber AB ekseninde bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu nedenle AB bölgesel politikalarını ve bu politikaları uygulayan çeşitli ülke örneklerini incelemek, Türkiye'nin yaşayacağı muhtemel sorunları ya da elde edeceği kazançları öngörmek adına önem arz eder.

Bu bölümde, Türkiye'de uygulanan günümüz bölgesel politikalarıyla yoğun ilişkileri olan AB bölgesel kalkınma politikaları ve bu politikaların gelişim süreci anlatılmakta, AB'de yaşanan bölgesel sorunlar açıklanarak bu sorunların giderilmesi için uygulanan AB bölgesel politikaları ve bu politikaların hedefleri ile ilgili bilgiler verilmektedir.

2.2.1. Avrupa Birliği'nde Ortaya Çıkan Bölgesel Sorunlar

Birçok ülkede olduğu gibi günümüzde AB'yi oluşturan ülkelerde de bölgesel kalkınma sorunları mevcuttur. Ancak AB'nin oluşmasından önce ülkelerin kendi iç sorunları olan bu durum Birlik ile daha farklı bir boyut kazanmıştır. AB'ye üye olan devletlerin kendi sınırları içinde ve bu devletlerin birbirleri arasında ciddi bölgesel eşitsizlikler mevcuttur ve farklı nitelikteki bu eşitsizlikler çeşitli sorunlar oluşturmaktadır. AB içinde yaşanan bu bölgesel sorunları, azgelişmiş kırsal alanlar,

temel sanayilerde gerileme, aşırı kalabalık alanlar ve sınır bölgeleri olmak üzere dört başlık altında toplamak mümkündür (Hitiris, 2003: 226-230).

2.2.1.1. Azgelişmiş Kırsal Alanlar

Tarım sektörü, Türkiye gibi kimi ülkelerde genelde katma değerin düşük olduğu bir sektör olarak görülse de dünyanın en gelişmiş ülkelerinde bile tarımsal faaliyetler yoğun biçimde yapılmaktadır. Hatta Hollanda gibi yüzölçümü olarak nispeten küçük bir ülke, tarım sektöründen büyük getiriler elde edebilmektedir.

OECD tanımlamalarına göre AB'nin büyük bir bölümü ağırlıklı olarak kırsal ya da orta düzeyde kırsal bölgelerden oluşmakta, hatta doğu Avrupa ülkelerinin büyük bir çoğunluğunda sadece başkent bölgesi kentsel olarak nitelenmektedir (European Commission, 2008: 5). Hollanda gibi başarı örneklerinden birini barındıran Avrupa'da, bu geniş kırsal bölgeler içinde yeteri kadar gelişmemiş kırsal alanlar da mevcuttur.

Üretimin ve istihdamın tarıma bağlı olduğu azgelişmiş kırsal alanlarda üretim genelde verimsiz topraklarda, ileri teknolojilerden yoksun ve aşırı emek yoğun şekilde yapılmaktadır. Genelde tarım üretiminde katma değerin düşük ve dolayısıyla elde edilen gelirin az olmasında teknoloji ve sermaye kullanımının yetersiz olması önemli bir etkidir. Ancak bazı bölgelerde fiziki şartlar da buna elverişli olmayabilir. Örneğin dağlık bölgelerde tarım üretimi için makine kullanımı büyük oranda mümkün olmadığı gibi İskandinav ülkelerinin kutuplara yakın bölgelerinde iklim ve toprak yapısı tarım faaliyetlerine elverişli değildir (Hitiris, 2003: 226-227).

2.2.1.2. Temel Sanayilerde Gerileme

Bazı sektörlerin tarihsel ve ekonomik nedenlerle belli bölgelerde kümelenmeleri sıklıkla gözlemlenen bir durumdur. Ancak zamanla bu bölgelerde sanayi kapasitesinde veya faaliyetlerindeki gerilemenin yarattığı ve “sanayisizleşme (deindustrialisation)” diye ifade edilen bir dönüşüm süreci yaşanabilmektedir (Skuflic

ve Druzic, 2016: 993). Bu sanayisizleşme olgusu iç ya da dış nedenlerle oluşabilmektedir.

Avrupa özelinde sanayi sektörlerinde görülen bu gerileme ele alındığında, demir-çelik, tekstil, gemi yapımı, kömür ve kimya sanayilerinin zaman içinde büyük oranda düşük işgücü maliyetine sahip Avrupa dışındaki bölgelere kaydığını söylemek mümkündür. Ayrıca bazı mallara olan talebin azalması, teknolojik gelişmeler sonrası makineleşmenin artması, maden rezervlerinin zamanla tükenme noktasına gelmesi gibi nedenlerle de bu emek yoğun üretim faaliyetlerinin yapıldığı bölgelerde işgücüne olan talep azalmaktadır (Hitiris, 2003: 228).

Temel sektörlerde yaşanan gelişmeler, Avrupa’da bu sektörlerin kümелendiği bölgelerde ciddi işsizlik sorunları yaşanmasına neden olmuştur. Gerileme gösteren sanayilerin yerleşmiş olduğu bölgelerdeki altyapı ve binalar alternatif faaliyetler için yetersiz ya da uygun olmayabilmekte, yeni endüstriler de geleneksel büyüme kutuplarından uzaklaşarak tüketiciye daha yakın alanlarda kurulabilmektedir. Bu da zamanında temel sektörlerin yoğunlaşmış olduğu bölgelerdeki işsizlik sorunlarının derinleşmesine ve alternatif iş olanaklarının oluşmasına engel olmaktadır. İngiltere’nin İskoçya ve Galler bölgelerindeki kimi alanlar, Fransa’nın kuzey ve doğusu, Belçika’nın güney ve doğusu ile Almanya’daki Ruhr ve Saar bölgelerinde yaşanan sorunlar genelde bu niteliktedir (Hitiris, 2003: 227-228).

2.2.1.3. Aşırı Kalabalık Alanlar

Gelişmemiş ve sürekli dışa göç vererek tenhalaşan bölgelerin sorun yaratması gibi sermaye birikiminin ve nüfusun belli bölgelerde yoğunlaşmasının da getirdiği sorunlar vardır. Ekonomik faaliyetlerin belli şehirlerde aşırı derecede yoğunlaşması trafik, çevre ve gürültü kirliliği, aşırı kalabalıklaşma ve benzeri kentsel sorunlar yaratır. Aşırı kalabalık kentler diğer bölgelerden kaynakları kendilerine çekip büyürken, bir yerden sonra bu büyüme plansız bir büyümeye dönüşmekte ve mevcut altyapının yetersiz kalmasına yol açmaktadır. Kümelenme belli bölgelerde pozitif

dışsallıklar yaratabiliyor olsa da bu durumun aşırı yoğunlaşmaya dönüşmesi sonucu olumsuz dışsallıklar görülmeye başlar.

Firmaların ve nüfusun belli bölgelerde yoğunlaşması sonucu yaşanan kentsel sorunlar dışında göz ardı edilmemesi gereken başka noktalar da vardır. Aşırı kalabalık bölgelerde konut, hastane, okul ve yol gibi projelerin yapımı daha az kalabalıklaşmanın olduğu bölgelere kıyasla daha maliyetlidir. Aşırı kalabalıklaşmış bölgeler kaynakları kendine çekerken bu projelerin daha maliyetli oluşu, ekonomi geneli düşünüldüğünde potansiyel refaha ulaşılmamasına neden olmaktadır (Holland, 1976: 3).

Nüfus açısından AB'ye üyelik süreci devam eden ülkemizden verilebilecek İstanbul örneği kadar aşırı düzeyde yoğunlaşmanın Avrupa genelinde olmadığı düşünülebilir. Ancak Avrupa'da da İstanbul'a yakın aşırı kalabalık bölgeler ve şehirler mevcuttur. BM Dünya Kentleşme Araştırmaları verilerine göre Londra ve Paris'in nüfusları günümüzde 10 milyonu aşmış durumdadır. Benzer bir şekilde nüfusları daha düşük olsa da ülke nüfusunun % 20'sinden fazlasını barındıran Yunanistan'da Atina, Portekiz'de Lizbon, İrlanda'da Dublin, Finlandiya'da Helsinki, Avusturya'da da Viyana gibi şehirler AB içinde yer almaktadır.³³

2.2.1.4. Sınır Bölgeleri

Sınır bölgesi, genelde bir ülkenin başka ülkelere komşu olan ve uluslararası sınırlarını çevreleyen bölgelerini ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. AB gibi farklı ülkelerin bir araya gelmesi ile oluşan topluluklarda ise bu sınır bölge kavramını iç ve dış sınır bölgeleri olarak ikiye ayırmak daha doğrudur. Birlik sınırlarını oluşturan bölgelerde ve üye ülkelerin kendi sınırlarındaki alanlarda birbirine benzer sorunlar olduğu gibi birbirinden farklı sorunlar da yaşanabilmektedir.

Üretim faktörlerinin komşu ülkeler arasında daha fazla hareket edeceği, üye ülkeler arasında daha fazla ekonomik ilişkiler kurulacağı ve daha fazla ticaret

³³ <https://esa.un.org/unpd/wup/> adresinden ilgili verilere ulaşılabilmektedir.

yapılacağı beklentisi, AB'nin oluşturulmasında etkili olan düşüncelerden biridir. Ancak tarihsel olarak birbirinden ayrılmış olan ulus devletleri birbirine bağlayan sınır ötesi altyapıların olmayışı, Birliğin iç sınır bölgelerinde arzulanan kalkınmanın görülememesine neden olmaktadır. Farklı bir sorun ise Birliği çevreleyen ve coğrafi olarak AB'nin sınırlarını oluşturan bölgelerdeki ticaret faaliyetlerinin ortak pazarın oluşmasıyla daha merkezde yer alan bölgelere kaymasıdır (Hitiris, 2003: 229-230). Birliğin en az gelişmiş ülkeleri ile diğer üye ülkelerin en az gelişmiş bölgelerinin AB'nin en dışında yer alıyor olması, dış sınır bölgelerinin ekonomik sorunlar yaşadığını açıkça göstermektedir.

Sınır bölgelerle ilgili ekonomik sorunlar kadar politik ve sosyal sorunlar da AB'nin karşılaştığı önemli zorluklar arasındadır. Özellikle AB'ye yönelen uluslararası göç, Suriye'de devam eden savaş ile daha hızlanmış ve bu insan hareketliliğiyle beraber sınır güvenliği konusu daha fazla gündeme gelmiştir. AB sınır ülkelerinden biri olan Macaristan'ın Suriyeli mülteci akınını durdurmak için önce sınırlarını kapamak, sonra da sınırda kamplar kurmak zorunda kalması uzun süre AB ve dünya gündemini meşgul etmiştir.

2.2.2. Avrupa Birliği Bölgesel Kalkınma Politikası

AB'ye üye olan devletlerin kendi sınırları içinde ve bu devletlerin birbirleri arasında ciddi bölgesel eşitsizliklerin mevcut olması, Birliğin bu eşitsizlikleri gidermeye yönelik kapsamlı politikalar oluşturmaya yol açmıştır. AB'nin genişleme stratejisine paralel olarak yeni bölgesel farklılık ve sorunların çıkma ihtimali, bölgesel politikaların önemini de gittikçe arttırmaktadır.

AB'nin 2014-2020 bütçesine bakıldığında en büyük payın bölgesel politikalara ayrıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Birlik sınırları içinde yeni iş olanakları yaratılması ve büyümenin sağlanması adına en temel yatırımların bölgesel politikalar aracılığıyla yapılmasının planlandığını söylemek mümkündür (European Commission, 2014: 3). 1950'li yıllara kadar götürülebilecek olan bölgesel

farklılıkların giderilmesi isteği yıllar içinde daha kapsamlı bir politikaya dönüşmüş ve günümüzde AB'nin en önem verdiği konulardan biri haline gelmiştir.

2.2.2.1. Avrupa Birliği Bölgesel Kalkınma Politikasının Gelişimi

AB içindeki devletlerin ve bölgelerin dengeli bir şekilde gelişmesi gerektiği düşüncesini, Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kurulmasını ve AB'nin temellerinin atılmasını sağlayan 1957 tarihli Roma Antlaşması'nda dahi görmek mümkündür. Bu antlaşmanın amaçları arasında az gelişmiş bölgelerin geliştirilmesi, ekonomik ve toplumsal gelişmenin sağlanması, yaşam ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi ile bölgeler arasındaki refah farklılıklarının giderilmesi gibi konular yer almıştır (Keleş ve Mengi, 2013: 54-56). Ancak, AB'nin kurulduğu dönemde belirgin bir ortak bölgesel politikanın varlığından söz etmek ise mümkün değildir. Ortak bölgesel politikalar oluşturma gereksinimi, zaman içinde yeni üyelerin katılması ve Birliğin büyümesi ile beraber ortaya çıkmış bir durumdur.

Roma Antlaşması'ndaki bölgesel kalkınma vurgusuna ve takip eden süreçte istihdamı ve iş olanaklarını arttırmak için "Avrupa Sosyal Fonu" (ASF) ve "Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu" kurulmasına rağmen, Birlik ölçeğinde bölgesel politikalar uzun bir süre uygulanmamıştır. 1975 yılında, önemli yapısal fonlardan biri olan AB Bölgesel Kalkınma Fonu (ABBKF) kurulana kadar bölgesel kalkınma politikası büyük oranda üye ülkelerin kendi ulusal çabaları ve kendi aralarında yaptıkları antlaşmalar ile sınırlı kalmıştır. Bu açıdan 1975 yılı, AB bölgesel kalkınma politikası için önemli bir dönüm noktasıdır. Bu yıldan önceki dönemde, az gelişmiş bölgelerin kalkındırılması için oluşturulan ulusal projeler Avrupa Yatırım Bankası (AYB) tarafından desteklenmiş; ama AB içinde belirgin gelişmişlik farklılıklarının ortaya çıkmasına engel olunamamıştır (Bozdoğan, 2008: 51-52). 1975 yılında ise ortak bölgesel kalkınma politikasının ve bu politikayı destekleyecek Birlik ölçeğindeki mali mekanizmaların temeli atılmış ve daha sistematik bir yapıya kavuşulmuştur.

1975-78 yıllarını kapsayan 3 yıllık dönem için ABBKF'ya aktarılan kaynağın Birliğin toplam bütçesinin yaklaşık yüzde beşini oluşturan 1 milyar 300 milyon Euro olması, bu yıllardaki bölgesel farklılıkların giderilmesinin önemsenmeye başlandığını gösteren bir ölçüttür (Manzella ve Mendez, 2009: 10). Bu yıllarda başarılı denebilecek bir bölgesel kalkınma politikası uygulandığı söylenebilir. Ancak, 1970'li yılların sonlarındaki petrol krizi başta olmak üzere bir takım konjonktürel ve yapısal krizlerin yaşanması, bununla beraber Birliğin diğer üyelerine göre geri kalmış olan İrlanda, Portekiz, İspanya, Yunanistan gibi ülkelerin AB'ye üye olması, uygulanan bölgesel politikaların tekrardan gözden geçirilmesini gerekli kılmıştır (Bozdoğan, 2008: 52).

70'li ve 80'li yıllardaki bu gelişmeler sonrası zorunlu hale gelen Birliğin bölgesel politikalarının tekrar oluşturulması süreci, birbirini takip eden yasal, finansal ve düzenleyici altyapının oluşturulmasını içeren üç aşamada gerçekleşmiştir. Bu aşamalardan ilki olan yasal zeminin oluşturulması AB'nin birincil hukuk kaynaklarından biri olan Avrupa Tek Senedi (ATS) ile olmuştur (Manzella ve Mendez, 2009:14). 1987 yılında yürürlüğe giren ATS ile Birliğe yeni dâhil olan ülkeler ve diğer kalkınma sorunları yaşayan bölgelerin "Ortak Pazara" uyum zorluklarını gidermek amacıyla yeni bir uyum politikasının temelleri atılmıştır. 1988 yılı içinde ise günümüzde "Yapısal Fonlar" olarak adlandırılan ve bölgesel kalkınmanın finansmanında önemli bir görev edinmiş olan Dayanışma Fonları oluşturulmuştur. (Keleş ve Mengi, 2013: 59). Yapısal fonlar ve bu fonların amaçlarının zaman içinde değişimi takip eden bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

AB bölgesel politikalarının gelişiminde 90'lı yıllardaki en önemli değişiklik 1992 yılında imzalanan ve 1993 yılında yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması ile olmuştur. Bu antlaşma ile bölgesel ve yerel temsilcilerden oluşan "Bölgeler Komitesi" (BK) kurulurken Birliğe yeni katılan üyelerin uyumu için "Uyum Fonu" (UF) isimli yeni bir fon da kurulmuştur. (Dudek, 2014: 9). Maastricht antlaşması, ekonomik ve sosyal uyumun AB'nin öncelikle hedeflerinden biri olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuş, ayrıca üye ülkeler için sıkı mali kurallar ve kamu açıklarının kontrol edilmesi gerekliliğini getirmiştir. Yunanistan, İrlanda, İspanya ve Portekiz gibi ciddi ekonomik

sorunları olan ülkelerin hem sıkı bütçe politikaları uygulayıp hem kalkınmayı başarabilmeleri AB desteği olmadan mümkün görülmeyerek, gelir seviyesi düşük ülkelerle Birliğin dayanışmasını gösteren UF oluşturulmuştur. (Reeves, 2006: 31).

Maastricht Antlaşması görüşmelerinde İspanya başta olmak üzere Portekiz, Yunanistan ve İrlanda'dan oluşan dört ülke, Avrupa Parasal Birliği'ne geçilmesini, UF'nin oluşturulması ve yapısal fonların miktarının iki katına çıkarılmasına karşılık kabul etmiştir. 1993 yılındaki yenilikler bu nedenle bu ülkelerin etkisini taşımaktadır (Morata ve Munoz, 1996: 195). 1987 ve 1993 yıllarında yeni fonların oluşması ve miktarlarının artırılmasında Birliğin fakir ülkeleri etkili olurken Avrupa Komisyonu (AK) da fonların kullanılmasında kendi takdir hakkını ve AB bölgesel politikalarında bölgesel ve yerel otoritelerin daha fazla rol almasını bastırmış ve bu konuda başarılı olmuştur (Ansell vd., 1997: 351).

Zaman içinde yapılan bu değişiklikler ile AB bölgesel politikalarının hem belirlenme şekli hem de mali yapısı büyük oranda 90'lı yıllarda netliğe kavuşmuştur. AB'de bölgesel politikanın belirlenmesi için önce Avrupa Parlamentosu (AP) ve AK'nin hazırladığı önerge taslağı AB Konseyi'ne sunulmaktadır. Komisyon ve üye ülkeler arasındaki pazarlık görüşmeleriyle bölge ihtiyaçları belirlenirken ihtiyaçları belirleyen belge, konuyla ilgili bir danışma birimi görevi gören BK'ye gönderilmektedir. Bölgesel politika taslağının nihai hali bu sürecin tamamlanmasıyla oluşur. Belirlenen projelerin uygulanmasında ise AYB gerekli olan kredileri sağlarken Avrupa Sayıştay'ı da AB tarafından kullanılan mali yardımların kontrolünü üstlenir (Çimen, 2012: 54).

80'li ve 90'lı yıllarda yapısal fonlarda yapılan reformlar ve şekillendirilen bölgesel politikalar, 2000'li yıllardaki iki bütçe dönemi (2000-2006 ve 2007-2013) uygulamalarının temel karakterini oluşturmaktadır. 1989'dan beri yapısal fonlar belirlenen öncelikli hedeflere göre dağıtılmaktadır ve bu iki bütçe döneminde de ilk sıradaki hedef, AB'nin en dezavantajlı bölgelerine odaklanmıştır. Bu öncelikli hedef, geri kalmış bölgelerin AB'nin gelişmiş bölgelerini yakalayabilmeleri için yardım

etmek üzere tasarlanmış ve bu hedefe ulaşmak için öngörülen uygulamalara diğer hedeflere kıyasla çok daha cömert şekilde kaynak sağlanmıştır (Armstrong, 2007: 431).

AB bölgesel kalkınma politikalarının tarihsel seyri incelendiğinde, politikadaki değişimlerin Birliğin genişleme süreçleriyle oldukça yakından ilişki içinde olduğu görülmektedir. Önemli değişiklikler ve bölgesel farklılıkların azaltılmasına yönelik yeni fonların kurulması, hep AB genişlemelerini takip etmiştir. Bunun en başlıca nedeni, genel anlamda daha az gelişmiş ya da belirgin bölgesel gelişmişlik farklılıkları bulunan ülkelerin Birliğe katılmasıyla, bölgesel farklılıkların her seferinde daha da büyük bir sorun haline gelmesidir. Genişleme dalgalarıyla Birliğe sonradan katılmış ülkelerin mevcut ya da yeni kurulacak fonlardan daha fazla pay almak için oluşturdukları baskıların da AB bölgesel politikalarında etkileri olduğu söylenebilir.

2.2.2.2. Avrupa Birliği Bölgesel Kalkınma Politikasının Mali Araçları ve Amaçları

AB Genişleme politikası ile ilişkili bir seyir izleyen bölgesel politikalar, bir takım üye ülkelerin özellikle bölge bütçeleri yerine genel bütçelerine daha fazla kaynak almak için yaptıkları baskılar ile değişikliklere uğrasa da, çoğunlukla belli amaçlara yönelik ve sıkı ölçütlere bağlı politikalardır. Bölüm 2.2.1’de özetlendiği üzere AB’nin farklı bölgelerinde farklı bölgesel sorunlar görülmekte ve bu sorunların giderilmesi için Birlik bütçesinden oldukça büyük kaynaklar ayrılmaktadır.

1988 Brüksel Zirvesinde, yapısal fonların harcanmasına ilişkin beş öncelik belirlenmiştir ve bu öncelikler Birliğin farklı bölgesel sorunlarına çözüm üretmeye odaklanmıştır. Bu Zirvede belirlenmiş olan öncelikler şu şekildedir (Marks 1992: 207-209):

- Hedef 1: Gayri safi yurtiçi hasılası (GSYİH) AB ortalamasının % 75’i düzeyinden daha düşük olan bölgelerdeki ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesi,

- Hedef 2: Sanayileşmede gerilemelerin görüldüğü ve bu durumdan ciddi şekilde etkilenmiş olan bölgelerin yeniden yapılandırılması,
- Hedef 3: Uzun süreli işsizlikle mücadele,
- Hedef 4: Gençlerin mesleki entegrasyonuna olanak sağlamak,
- Hedef 5a: Birlik genelinde tarım sektöründe yapılan düzenlemelere uyumun hızlandırılması,
- Hedef 5b: Kırsal kalkınmanın sağlanması.

1993 yılındaki Kopenhag Zirvesi'nde, Kuzey Kutbuna yakın bölgelerinde oldukça düşük nüfus yoğunluğuna sahip olan İsveç ve Finlandiya'nın AB'ye katılacağı kesinleşince, yapısal fonlara bir hedef daha eklenmiştir. Bu altıncı hedef, çok düşük nüfus yoğunluğuna sahip bölgelerde kalkınmanın desteklenmesidir (Can ve Akdenizli Kocagül, 2008: 30). 2000-2006 ve 2007-2013 program dönemlerinde ise istenen sonuçlara ulaşabilmek için hedef sayısı üçe indirilmiştir. Bu iki dönemin ilk sıradaki hedefleri arasında küçük farklar olsa da az gelişmiş bölgelerin kalkındırılması yine en öncelikli hedef olmuştur. İkinci hedefler daha önceki dönemlerle de uyumlu olarak yapısal sorunlarla uğraşan ve sanayileşmenin gerilediği bölgelere yoğunlaşmıştır. Ancak, 2007-2013 dönemi ikinci hedefinde daha fazla yenilik ve beşerî sermaye yatırımları yapılarak bu bölgelerin rekabet edebilirliğini artırma vurgusu vardır. Üçüncü hedefler ise bu iki dönem içinde farklılaşmaktadır. 2000-2006 döneminde eğitim ve istihdam politikalarıyla sistemlerinin modernleştirilerek birbiri ile uyumlu hale getirilmesi üçüncü hedef olmuşken; 2007-2013 döneminde, yerel ve bölgesel girişimler aracılığıyla sınır ötesi işbirliği ve koordinasyonun sağlanması bu hedefin yerini almıştır (Armstrong, 2007: 431-432).

Birlikte bölgesel farklılıkların azaltılması ve bölgesel kalkınmanın sağlanması çabaları üç ayrı temel fon aracılığıyla desteklenmektedir. Tarihsel olarak bu fonlardan ilki 1958 yılında kurulan ASF, ikincisi ve aynı zamanda en büyüğü olan ise 1975 yılında kurulan ABBKF'dir. 1994 yılında üye ülkelerin ekonomik, sosyal ve bölgesel yakınsamasını hızlandırmak için oluşturulan UF ise üçüncü fondur (Kesner-Skreb, 2009: 104). Bu üç fonun da parçası olduğu mali araçların beş ilkeyi taşıması gereklidir.

Bu ilkeler: yoğunlaşma, programlama, ulusal fonlarla birlikte kullanılma, ortak yürütülme ve etkinliktir (Hitiris, 2003: 231-232). Bu ilkeler ile bir yandan yapısal fonların sadece belli bölgeler ve ihtiyacı olan gruplara yönelik harcanması, bir yandan da bölgesel yönetimlerin ve yerel kurumların katılım sağladığı programlarla hedeflenen sonuçlara ulaşılması arzulanmaktadır.

AB yapısal fonları, zamanla ülkeler arasında fonların transfer edildiği basit bir mekanizmadan ülkelerüstü, ulusal ve yerel otoritelerin pazarlığını içeren karmaşık bir yapıya dönüşmüştür. Bu karmaşık mekanizma içinde AB fonlarına bölgelerin uygun olup olmadığı AK'nin belirlediği teknik kriterlere³⁴ göre belirlenmektedir (Ansell vd., 1997: 351-352). Birliğin genişlemesine bağlı olarak ilgili kriterlerin limitleri değişebilmekte ve bir program döneminde yardımla ilgili kriterleri sağlayan ülke ya da bölgeler, takip eden dönemlerde bu fonlardan mahrum kalabilmektedir. Bunun yanında, ülke ve bölgelerin farklı sosyo-ekonomik yapıları nedeniyle kriterlerin uygulanmasında küçük değişiklikler de görülebilmektedir.

İlk kurulan yapısal fon olan ASF, istihdam ve eğitim konuları üzerinde duran bir fondur. İstihdam olanaklarını artırmak ve Birlik içinde oluşacak işgücü hareketliliğine katkıda bulunmak için kurulan bu fon, ayrıca belli dezavantajları nedeniyle işgücü piyasasından çıkan kişilerin ve işsizlerin tekrar işgücüne katılmasını hedefler (Reeves, 2006: 30). AB üyesi ülkelerin istihdam politikaları için büyük öneme sahip olan ASF, bazı ülkelerin işgücü piyasasına yönelik harcamalarının % 90 gibi yüksek bir oranını finanse eder (European Commission, 2016: 3).

Altyapı yatırımlarını, istihdam yaratan yatırımları, küçük ve orta ölçekli işletmelere yönelik destekleri ve bölgesel kalkınma projelerini finanse eden ABBKF, ilk kurulduğunda İngiltere'deki gerileyen sanayi bölgelerinin yeniden yapılandırılması için kullanılmıştır. Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in AB'ye katılmasından sonra, ABBKF geri kalmış bütün bölgeleri kapsamı içine alarak genişlemiştir (Reeves, 2006: 30). Kurulduğu 1975 yılından günümüze kadar ABBKF'nin bölgesel kalkınmayı

³⁴ Kişi başına düşen yurtiçi hasıla, işsizlik oranı vb.

sağlama amacı değişmese de bu süreçte öncelikler, salt altyapı yatırımlarımdan yenilik, araştırma geliştirme ve KOBİ'lerin rekabet edebilme güçlerinin sağlanması gibi konulara kaymıştır. ABBKF ödeneklerinin yaklaşık % 95'i büyüme ve istihdam amacına yönelik harcanırken % 5'lik kısmı da bölgesel işbirliğinin sağlanması için harcanır. Bölgesel kalkınma ve işbirliğini sağlamak amacıyla oluşturulan projelerin finansmanı tamamen bu fon tarafından finanse edilmez ve ülkelerin de ulusal bütçelerinden bu programlara katkıda bulunmaları gerekir. Büyüme, istihdam ve bölgesel işbirliği kapsamı altındaki yatırımlara ABBKF'nin katkısı % 85 oranında sınırlandırılırken bazı bütçe zorluğu yaşayan ülkeler için bu oran geçici olarak % 10 oranında artırılabilir (European Parliament, 2016: 2-5).

AB üyesi ülkelerin ekonomik ve sosyal farklılıklarını azaltmak için kullandıkları yapısal araçlardan üçüncüsü olan UF, Birlik içinde fon gereksinimlerine uygun çevre ve ulaşım altyapısı yatırımlarını finanse etmekte ve bu mali kaynaktan GSMH'si AB ortalamasının % 90'ı düzeyinden daha aşağıda yer alan ülkeler yararlanabilmektedir. 2000 yılında Yunanistan, İrlanda, İspanya ve Portekiz bu fonu kullanabilirken, AB genişlemesiyle beraber Birliğe dâhil olan yeni üyelerin hepsi (Kıbrıs, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya) 2004 yılında bu fondan yararlanmaya hak kazanmışlardır. Ancak, bu ülkelerin AB ortalamasını etkilemesi nedeniyle İrlanda 2004'ten itibaren fon şartlarını sağlayamaz hale gelmiş ve bu kaynaktan mahrum kalmıştır (European Commission, 2004: 3-5).

ASF, ABBKF ve UF dışında AB tarafından sağlanan çeşitli fonlar bulunur. Birliğe katılmaya aday ülkelerin yararlanabildiği ve yapısal fonların kullanımına hazırlık niteliği taşıyan Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı (KÖMYA) bu fonlar içinde en önemlilerinden biridir. KÖMYA, aday ve aday olma potansiyeline sahip ülkeler için daha önce uygulanmış bir takım program veya finansal araçların 2007 yılında bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur. Bu finansal araç, aday ülkelerin üyeliğe geçiş döneminde kurumsal yapılanmaları için yardım ederken, üye ülkeler ve KÖMYA'dan yararlanan diğer ülkeler arasında sınır ötesi işbirliği, ayrımcılıkla mücadele, kırsal ve

bölgesel kalkınma, beşerî sermayenin artırılması, ulaşım, çevre gibi alanlarda bir takım finansal kaynaklar sağlar (Can ve Akdenizli Kocagül, 2008: 96-97).

2.3. Bölgesel Kalkınma Açısından Avrupa Birliği ve Türkiye

Türkiye'nin AB'ye üye olma isteği 1950'li yıllara dayanmasına rağmen adaylık sürecinin başlaması ve üyelik için gerekli çalışmaların yapılması ancak 2000'li yıllarda olmuştur. Bu dönemde, AB bölgesel politikalarına uyumun sağlanması ve KÖMYA'dan yararlanılabilmesi için BKA'lar kurulmuş ve bölgesel politikalarda daha katılımcı ve daha az merkezîyetçi bir yaklaşıma geçilmiştir. AB'nin sınır komşusu ve Birliğin potansiyel üyesi olan Türkiye'de, adaylığın resmiyet kazandığı dönemin öncesinde ve sonrasında AB destekli bir takım bölgesel projeler de hayata geçirilmiştir.

Birden çok ülkenin bir araya gelmesiyle oluşan AB, hem çok uluslu hem de sürekli genişleyen bir yapıya sahip olmasından kaynaklı Türkiye'den daha kapsamlı sorunlara sahiptir. Türkiye'nin de AB'den ayrılan kendine has bölgesel sorunları vardır ve bu sorunların başında da terör gelmektedir. Ancak, AB'nin sınır ötesi işbirliği yaratma gereksinimleri Türkiye'nin de terör sorunu bir yana bırakıldığında, aslında AB'nin yaşadığı birçok bölgesel sorunu Türkiye içinde görmek mümkündür.

1950'li yıllarda temelleri atılan AB, sistematik bir bölgesel kalkınma politikasını uzun süre oluşturamasa da 70'li yılların sonlarından itibaren yasal, kurumsal ve finansal bir altyapı oluşturarak 90'lı yıllardan itibaren bölgesel kalkınma politikalarını sistematik bir şekilde çeşitli projeler ve programlar altında uygulamaya başlamıştır. 1920'li yıllarda kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ise bölgesel sorunlara kuruluş yıllarında eğilememesi o dönemki ağır ekonomik şartlar düşünüldüğünde beklenmedik bir durum değildir. 1960'lı yıllara gelindiğinde, Türkiye'de planlı döneme geçilmesi ile bölgesel farklar daha fazla dile getirilir olmuş; ama sistematik bir yaklaşım bir türlü oluşturulamadığından bölgesel sorunlar giderek artmıştır. Ekonomide sık sık tekrarlanan bunalımların ülkenin bölgesel sorunlara yeteri kadar eğilememesinde etkili olduğu söylenebilir. Ancak bu durum, ülkenin etkili bölgesel

politikalar uygulanmasında birçok ülkeye göre geç kaldığı gerçeğini değiştirmemektedir.

AB her genişleme ile çözmesi gereken sorunlarına bir yenisini ekliyor olmakla birlikte, siyasi birliği oluşturma yolundaki kararlılığıyla bu sorunlara yaklaşmakta ve sorunların çözümü için yoğun kaynaklar aktarmaktadır. Türkiye, AB gibi genişleyen bir yapıya sahip olmamakla birlikte kendi içinde ciddi bölgesel farklılıkları barındıran bir ülkedir. Bu bölgesel farklara tarihsel süreç içinde kararlılıkla yaklaşılmadığı, yerel potansiyelin harekete geçirilemediği, geri kalmış bölgelerin ihtiyaç duyduğu yatırımların zamanında yapılmadığı ve uygulanan politikaların değişkenliği nedeniyle birçok proje ve planın tamamlanamadığı görülmektedir. Bu sebeplerden dolayı Türkiye, uyguladığı bölgesel kalkınma çabalarının hedeflerine büyük oranda ulaşamamıştır.

Bu bölümde, AB ve Türkiye’de oluşturulan kurumsal yapılar ve uygulanan projeler önceden verilen bilgilerin ışığında genel olarak karşılaştırılacak, istatistiki olarak AB bölgesel verilerinin seyri de bu bölüm içinde incelenecektir.

2.3.1. Avrupa Birliği ve Türkiye’deki Bölgesel Kalkınma Çabaları

Türkiye’nin bölgesel sorunlara çözüm olması kadar ulusal ekonomiyi de canlandıracağı düşüncesiyle oluşturduğu en büyük proje GAP’tır. 1970’li yıllarda Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde başlatılan sulama ve hidroelektrik amaçlı projeler ile GAP’ın ilk adımları atılmış ve 1989 yılında çok sektörlü, sosyo-ekonomik bir kalkınma projesine dönüşmüştür. GAP kapsadığı coğrafi alan, fiziki büyüklüğü ve hedefleri açısından dünyadaki diğer örnekleriyle kıyaslandığında iddialı bir proje olarak öne çıkmaktadır (Ersungur, 2016: 322-323). Ancak bu projenin çok uzun yıllar boyunca faaliyete geçecek düzeye gelmemesi, daha önceden de belirtildiği üzere beklentilerin karşılanamamasına ve istenen sonuçların elde edilememesine yol açmıştır.

Güneydoğu Anadolu'nun kalkınmasını sağlamak için oluşturulan GAP gibi Türkiye'nin gelişmişlik açısından son sıralarda yer alan diğer bölgeleri için de bir takım projeler oluşturulmuştur. Bunlardan en önemlileri DAP ve DOKAP'tır. GAP, DAP ve DOKAP'ın ele aldığı üç bölge³⁵ coğrafi olarak farklı dinamiklere sahip olsa da Samsun gibi istisnalar dışında bu bölgelerde ekonomik olarak tarımsal faaliyetler ve hayvancılık ön plandadır.

DAP'ın gelişim senaryoları oluşturarak ileriye dönük bölgesel gelir tahminleri yapması, DOKAP'ın da Japonya Uluslararası İşbirliği Ajansı kaynakları kullanılarak Japon ve Çinli uzmanların katılımıyla yürütülmesi, bu iki projenin öne çıkan özelliklerindendir (Ersungur, 2016: 321-322). AB adaylık süreci ve Türkiye'nin bölgesel politikalarında başlayan değişim BKA'ların kurulmasını beraberinde getirerek bölgesel kurumların oluşturulması adına önemli bir gelişme olmuştu. Bu kurumsallaşmanın bir devamı olarak 2011 yılında KOP, DOKAP ve DAP BKİ'leri kalkınma uygulamalarını yerinde koordine etmek, yatırımların yapılması için gereken plan, program ve araştırma gibi hizmetleri sağlayarak proje bölgelerindeki gelişim sürecini hızlandırmak için kurulmuşlardır (Kalkınma Bakanlığı, 2016: 19). BKİ ve BKA'ların kurulması, Türkiye'de bölgesel kalkınmanın sağlanamamasında etkili olduğu düşünülen, planlarda öngörülen yatırımları finanse edecek müstakil bütçelerin ve yerel düzeydeki yapılanmanın eksikliği gibi sorunları gidermeye başlamıştır. Yukarıda sayılan projeler dışında Yeşilirmak Havza Gelişim ve Zonguldak-Bartın-Karabük Projeleri NUTS düzey-2 bölgeleri ile ilişkilendirilerek bir yerde bu projeler altındaki çalışmalar BKA koordinasyonuna bırakılmış ve faaliyete geçirilmesinde zorluklar yaşanan bu projelerin daha etkili sonuçlar doğurması istenmiştir.

Türkiye'nin kendi çabaları ile yürüttüğü kalkınma projelerinin yanında, ülkemizde AB ve Türkiye arasındaki mali işbirliği kapsamında yürütülen başka

³⁵ GAP kapsamındaki iller: Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Şanlıurfa, Siirt, Şırnak; DAP kapsamındaki iller: Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Sivas, Tunceli, Van; DOKAP kapsamındaki iller: Artvin, Bayburt, Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize, Samsun, Tokat, Trabzon

bölgesel kalkınma ve sınır ötesi işbirliği programları da mevcuttur. Bu projeler şu şekildedir (Kılınç Savrul, 2012: 356-368; Dinler, 2014: 243-244):

- Bitlis, Muş, Hakkâri ve Van illerinde yürütülen Doğu Anadolu Kalkınma Programı,
- TR82, TR83 ve TRA1 Düzey-2 Bölgeleri Kalkınma Programı,
- TRA2, TR72, TR52 ve TRB1 Düzey-2 Bölgeleri Kalkınma Programı,
- TR90 Düzey-2 Bölgeleri Kalkınma Programı,
- GAP Bölgesel Kalkınma Programı,
- Karadeniz Havzasında Sınır Ötesi İşbirliği Programı,
- Türkiye-Bulgaristan Sınır Ötesi İşbirliği Programı.

AB koordinasyonu ve mali işbirliği ile yürütülen yukarıdaki programların oluşturulması ve uygulanmasında yol gösterici kılavuz, AB'nin bölgesel politikalar için belirlediği kriterler olmuştur. Örneğin, AB'nin bölgesel kalkınmanın bileşenlerinden biri olarak gördüğü bölgesel rekabet edebilirlik konusunda Türkiye'nin hazırladığı Bölgesel Rekabet Edebilirlik Operasyonel Programı, kişi başına düşen milli gelire göre ülke ortalamasının % 75'inin altında bulunan 12 düzey-2 bölgesini coğrafi hedef olarak belirlemiştir (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2007: 13). AB - Türkiye mali işbirliği kapsamındaki kalkınma programlarının da bu bölgeleri ele aldığı görülmektedir.

Yukarıda özetlendiği üzere Türkiye'nin AB adaylığı, 2000 sonrası bölgesel politikaların daha önceki dönemlerden ayrılmasına neden olacak bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm, özellikle kurumsal yapılaşmanın sağlanması, politikaların ve kullanılan kaynakların belli kıstaslara bağlanması ve yerel aktörlerin bölgesel kalkınma projelerine daha fazla katılım göstermeleri gibi alanlarda kendini göstermiştir. Bu dönüşümün bir parçası olan BKA'lar, altyapı oluşturulması ve sanayileşmenin ana hedef olduğu eski bölgesel kalkınma politikalarının yerini alan, bilgi teknolojilerini, yenilikçiliği, beşerî sermaye oluşumunu ve rekabet edebilirliği

artırmayı amaç edinen yeni tip bölgesel kalkınma politikalarının uygulanmasında önemli rollere sahip anahtar kuruluşlardır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası baştan inşa edilen Avrupa'daki ilk BKA'lar 1950'li yıllarda Avusturya, Belçika, Fransa ve İrlanda'da kurulmuş; Almanya, Hollanda, İtalya ve İngiltere'de bu oluşumlar 1960'lar sonrasında görülmüş; Danimarka, Finlandiya, Yunanistan ve İspanya ise bu kurumsal yapılarla 1980'li yıllarda tanışmıştır. Bu BKA'lar benzer amaçlara sahip olsalar da farklı yapılara sahiptirler. Örneğin, 1960'lı yıllardan beri faaliyet gösteren İngiliz BKA'lar bölgesel kalkınmayı kamu özel ortaklıkları aracılığıyla sağlamaya çalışırken, Fransız BKA'lar az gelişmiş bölgelerin sorunlarına çözüm üretmek için oluşturulan uzun dönemli GAP benzeri programlardan sorumlu kuruluşlardır. Dünya Bankası ve AB gibi kuruluşların kalkınma ajansları gibi oluşumlara yoğun kaynak ayırmasıyla 1990'lı yıllardan itibaren BKA'lar birçok ülkede yaygınlaşmış ve bölgesel kalkınma politikasının en önemli aktörlerinden biri haline gelmiştir (Özen, 2005: 4).

Ülkemizde ve AB üyesi ülkelerde BKA'ların yaygın ve önem verilir kurumlar olmasının en büyük nedeni, AB fonlarının kullanımının BKA'ların oluşturdukları programlar aracılığıyla yapılmasıdır. İsveç, Portekiz, Polonya ve Slovakya gibi 1990'lı yıllarda BKA'ları oluşturmaya başlayan ülkelerde bu ajansların kuruluşlarında AB mali ve teknik yardımlarından da faydalanılmıştır (Meriç ve Can, 2011: 188). Türkiye'de Düzey-2 bölgelerinin hepsinde BKA'ların kurulması ise ancak 2009 yılında tamamlanmış ve bu yapılanmaları en geç kuran ülkelerden biri olmuştur.

5449 sayılı Kanun ile Türkiye'de kurulan BKA'lardan beklenen çalışmalar yasada şu şekilde belirtilmiştir:

- “Yerel yönetimlerin planlama çalışmalarına teknik destek sağlamak.
- Bölge plan ve programlarının uygulanmasını sağlayıcı faaliyet ve projelere destek olmak; bu kapsamda desteklenen faaliyet ve projelerin uygulama sürecini izlemek, değerlendirmek ve sonuçlarını Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığına bildirmek.

- Bölge plan ve programlarına uygun olarak bölgenin kırsal ve yerel kalkınma ile ilgili kapasitesinin geliştirilmesine katkıda bulunmak ve bu kapsamdaki projelere destek sağlamak.
- Bölgede kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülen ve bölge plan ve programları açısından önemli görülen diğer projeleri izlemek.
- Bölgesel gelişme hedeflerini gerçekleştirmeye yönelik olarak; kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğini geliştirmek.
- ... Ajansa tahsis edilen kaynakları, bölge plan ve programlarına uygun olarak kullanmak veya kullandırmak.
- Bölgenin kaynak ve olanaklarını tespit etmeye, ekonomik ve sosyal gelişmeyi hızlandırmaya ve rekabet gücünü artırmaya yönelik araştırmalar yapmak, yaptırmak, başka kişi, kurum ve kuruluşların yaptığı araştırmaları desteklemek.
- Bölgenin iş ve yatırım imkânlarının, ilgili kuruluşlarla işbirliği halinde ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtımını yapmak veya yaptırmak.
- Bölge illerinde yatırımcıların, kamu kurum ve kuruluşlarının görev ve yetki alanına giren izin ve ruhsat işlemleri ile diğer idarî iş ve işlemlerini, ilgili mevzuatta belirtilen süre içinde sonuçlandırmak üzere tek elden takip ve koordine etmek.
- Yönetim, üretim, tanıtım, pazarlama, teknoloji, finansman, örgütlenme ve işgücü eğitimi gibi konularda, ilgili kuruluşlarla işbirliği sağlayarak küçük ve orta ölçekli işletmelerle yeni girişimcileri desteklemek.
- Türkiye'nin katıldığı ikili veya çok taraflı uluslararası programlara ilişkin faaliyetlerin bölgede tanıtımını yapmak ve bu programlar kapsamında proje geliştirilmesine katkı sağlamak.”
- Ajansın faaliyetleri, malî yapısı ve ajansla ilgili diğer hususların güncel olarak yayınlanacağı bir internet sitesi oluşturmak.

AB'nin günümüze kadar BKA'lar aracılığıyla yürüttüğü ve bölgesel kalkınma programları kapsamında desteklediği proje sayısı yüz binlerle ifade edilen sayılara ulaşmaktadır. Bunları saymak mümkün olmasa da 2014-2020 döneminde 28 üye ülkenin 209 bölgesinde, yapısal fonlar aracılığıyla finanse edilen program sayısı 380'dir. AB içinde 77,5 milyar Euro ile en fazla fon ve yatırımlardan faydalanan ülke ise Polonya'dır. Polonya'yı sırasıyla İtalya, İspanya, Romanya ve Çekya takip etmektedir. Bölge düzeyinde en fazla yardımı alan on bölge ise sırasıyla şöyledir: Slaskie (Polonya), Hrvatska (Hırvatistan'ın bütünü tek bölgedir), Norte (Portekiz), Mazowieckie (Polonya), Lietuva (Litvanya'nın bütünü tek bölgedir), Malopolskie (Polonya), Andalucia (İspanya), Wielkopolskie (Polonya), Sicilia (İtalya), Campania (İtalya).³⁶

AB programlarının önemli özelliklerinden biri önceliklerin ve beklenen sonuçların net bir şekilde ortaya konmasıdır. Örneğin, 2014-2020 dönemi içinde yürütülen en büyük program olan Polonya'daki "Altyapı ve Çevre Programı", tahsis edilen kaynakların yaklaşık % 64'ünü ulaşım altyapısına, % 15'ini düşük karbon ekonomisine, % 12'den fazlasını da iklim değişikliği, riskten kaçınma ve yönetim ile çevre koruması konularına yoğunlaştırmaktadır. Bu fon aktarımlarının karşılığı olarak da yenilenebilir enerjinin toplam enerji tüketimi içindeki payının % 15'e yükseltilmesi, 1990 düzeyine göre sera gazı emisyonunun % 20,6 oranında azaltılması, ana şehirler arasındaki tren ve kara yolu ulaşım süresinin 3,7 saate indirilmesi gibi etkilerin elde edilmesi beklenmektedir.³⁷ AB içinde günümüzde devam eden diğer büyük projelere Romanya'daki "Geniş Altyapı Programı", Polonya'daki "Akıllı Büyüme Programı" ve Macaristan'daki Ekonomik Gelişme ve Yenilik Programı" örnek verilebilir.³⁸

³⁶ Bu rakam ve bilgiler, <http://s3platform.jrc.ec.europa.eu/esif-viewer> (Erişim tarihi: 20.03.2018) adresinde SFC2014 veri tabanından alınarak derlenmiş istatistiklerden elde edilmiştir.

³⁷ http://ec.europa.eu/regional_policy/en/atlas/programmes/2014-2020/poland/2014pl16m1op001 (Erişim tarihi: 20.03.2018)

³⁸ http://ec.europa.eu/regional_policy/en/atlas/programmes/ (Erişim tarihi: 20.03.2018)

2.3.2. Avrupa Birliği ve Türkiye Bölgesel Kalkınma Politikalarının Sonuçları

Bölüm 2.3.1.'de kısaca bilgiler verilen AB ve Türkiye'deki kalkınma çabaları, farklı alanlarda destekler sunarak temelde az gelişmiş bölgelerin kalkınmasını ve bölgeler arasındaki farkların azalmasını hedefler. Bu amaç için AB, hem ye ülkelere hem de üyelik potansiyeline sahip aday ülkelere yönelik yüksek tutarlı destekler sağlamaktadır. Türkiye ise AB fonlarından yararlandığı gibi kendi ulusal bütçesinden kaynaklar da ayırarak özellikle 2000 sonrası dönemde bu hedefin daha fazla üzerinde durmuştur. Ancak, AB ve Türkiye içinde elde edilen olumlu sonuçlarla beraber istenilenin aksi sonuçlar da görülmektedir.

Ek 2'de AB yesi olan beş ülkenin NUTS Düzey-2 bölgelerindeki kişi başına düşen GSYİH değerleri ve değişim oranları özetlenmektedir. Türkiye ile kıyaslanabilir ölçek ve sosyo-ekonomik yapıya sahip görülen ve uzun denebilecek srelerdir AB bölgesel politikalarını uygulayan İspanya ve İtalya yanında, 2004 yılı AB genişlemesi ile AB'ye katılan Macaristan, Polonya ve Çekya bu tabloda yer alan ülkelerdir. 2007 ve 2016 yılı değerleri karşılaştırıldığında İtalya ve İspanya'da kişi başına düşen hasılanın çok küçük oranlarda arttığı, buna karşılık Birliğin yeni sayılabilecek 3 üyesinin üyelik sonrası 10 yıllık bir süreçte hatırı sayılır artışılar gösterdiği görülmektedir. Özellikle AB fonlarından en fazla yararlanan ülke konumundaki Polonya'da, kişi başına düşen GSYİH'nin % 35,4 gibi oldukça yüksek bir oranda artış göstermesi dikkat çekicidir. Polonya ile aynı yıl AB'ye katılan ve ölçek olarak daha küçük olan Çekya ve Macaristan'da ise bu artış sırasıyla % 24,6 ve % 13,7'dir.

Beş ülkenin bölge performanslarına bakıldığında, İtalya ve İspanya'da hem gelişme gösteren hem gerileme kaydeden bölgeler olduğu görülmektedir. Üstelik İtalya'da Güney Tirol (Provincia Autonoma di Bolzano) bölgesi % 16,1 gibi bir gelir artışına sahipken % 7'den daha fazla gerileyen  bölge aynı ülkede yer almaktadır. İspanyol bölgelerinde yüzde 5 üzerinde bir gelişme kaydedilmezken % 5'ten fazla kişi başına geliri azalan  bölge bulunmaktadır. Macaristan'ın en gelişmiş bölgesi haricinde, Macaristan, Çekya ve Polonya'nın NUTS Düzey-2 bölgelerinin hepsi çift

basamaklı artış göstermiştir. Macaristan’da daha az kişi başı gelire sahip bölgelerin daha fazla büyümesi, aynı zamanda ülke içinde en gelişmiş ve en gelişmemiş bölge arasındaki gelir farkının da azalması sonucunu doğurmuştur. Diğer 4 ülkede ise 10 yıllık süreçte gelir açısından en düşük ve en yüksek gelire sahip bölgeler arasındaki farkın arttığı tespit edilmektedir.

Beş ülkenin istatistiklerine bakıldığında, AB’ye sonradan üye olan ülkelerde genel ve bölgesel ekonomik büyüme açısından olumlu çıkarımlar yapmak mümkündür. AB fonlarından daha uzun süredir yararlanan İspanya ve İtalya’nın ise ele alınan dönem içinde yaşadıkları ekonomik bunalım istatistiklerde açıkça görülmektedir. Bu iki ülkenin bölgelerinde ilerleme bir yana gerileme gözükmesi AB bölgesel politikaları için harcanan rakamlar göz önünde bulundurulunca düşündürücüdür. Bazı durumlarda bir bölgenin kalkındırılması için yürütülen çalışmalar, başka bölgelerin kaynaklarının o bölgeye yoğun biçimde çekilmesine ve literatürde “geri bırakma” etkisi olarak adlandırılan olgunun oluşmasına yol açarak diğer bölgelerin kalkınmasına engel olur.

AB ve Türkiye üzerine yapılmış ve bölgesel politikaların sonuçlarını ele alan birçok akademik çalışma mevcuttur. Bu çalışmalar genelde uygulanan politikalar sonucunda ülkeler ya da bölgeler arasında bir yakınsama olup olmadığına yoğunlaşmıştır. Bir takım çalışmalar da beşerî sermaye, teşvik ve kamu harcamaları gibi faktörlerin ekonomik büyümede yarattıkları sonuçları bulmayı amaçlamıştır. Bu çalışmalarda birbiriyle uyuşmayan hatta tamamen farklı sonuçlar da elde edilmiştir. Bu durumun en önemli nedeni ele alınan dönemin ve ülke/bölge örneklerinin sonuç üzerinde büyük değişimlere yol açmasıdır.

AB’nin kurucu üyelerinden Fransa 1991 yılına göre daha fakirleşmiş durumdadır, İtalya’da ise bu durum daha dramatik bir hal almıştır. Birliğe sonradan katılan İspanya 2008 Krizi’ne kadar hızlı bir yakınsama göstermeyi becerse de bu dönemden sonra kendini toparlamakta zorlanmıştır. Tek Pazar’a geçilmesinden en büyük faydayı görenler ise küçük ama hâlihazırda zengin olan Danimarka, Avusturya,

Hollanda gibi ülkeler olmuş, bunun yanında İsveç, Finlandiya, Belçika da AB-15³⁹ ortalamasına göre daha zenginleşmişlerdir. Bu süreçte İtalya'dan sonra en fazla kaybedenler ise Portekiz ve Yunanistan olmuştur. Önümüzdeki süreçte AB'nin en büyük ekonomilerinden olan İtalya ve Fransa'daki refah seviyesinde azalmanın devam etmesi Almanya'nın ise diğer zengin ekonomilerle arasındaki farkın açılacağı tahmin edilmektedir. Ek-2'de verilen istatistiklerde de görmenin mümkün olduğu Doğu Avrupa ülkelerinin diğer ekonomilere olan yakınsama eğiliminin devam etmesi beklenmektedir (Tilford, 2017). Dolayısıyla AB içinde her bölgeyi ve dönemi kapsayan bir yakınsama ya da uzaklaşmadan bahsedebilmek zordur.

Kutan ve Yiğit (2007), genel olarak AB'ye üçüncü ve dördüncü genişleme ile dâhil olan beş ülkenin⁴⁰, Cappelen vd. (2003) de özellikle Portekiz ve İspanya'nın AB fonlarından yararlanmaları sonucu diğer AB ülkelerini yakalamakta olduklarını bulmuşlardır. Başka bir çalışma Pehlivan ve Utkulu (2015) ise AB üyesi ve aday ülkeleri birlikte ele aldıkları analizde 1990-2011 yılları arasında yakınsamanın varlığını tespit etmiştir. Ancak, Goecke ve Hüther (2016), ele alınan dönemin elde edilen sonucu ne kadar değiştirdiğini göstermektedir. 2012 yılına kadar AB-15 ülkeleri arasında bir beta yakınsaması⁴¹ olduğunu bu yıldan sonra ise tersi yönde bir hareket olduğunu belirten yazarlar, NUTS Düzey-3 sınıflandırmasını ele alarak yaptıkları analizde ise 2000 yılından sonra bir yakınsama eğilimi bulunduğunu, ama bölgeler arasındaki farkın da oldukça fazla olduğunu belirtmişlerdir. Bölgelerin yakınsamasında bölge sanayilerinin büyüklüğü ve AB fonlarının hangi alanlarda ne kadar verimli kullanıldığının önemli olduğu da bu çalışmada vurgulanmaktadır.

Paas ve Schlitte (2006), 1995 – 2003 yılları arasında 861 bölgenin verisini kullanarak yaptıkları analizde AB'ye yeni üye olan ülkelerin yavaş bir şekilde diğer üyelere yaklaştığını, ama kendi içlerinde ise bölgesel farklılıkların artmakta olduğunu

³⁹ Almanya, Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, Lüksemburg, Portekiz ve Yunanistan

⁴⁰ İspanya, Portekiz, Avusturya, Finlandiya, İsveç

⁴¹ Beta yakınsaması, başlangıçta daha fakir olan ülke ya da bölgelerin daha hızlı büyüme olanağı bularak zengin ülke ya da bölgeleri yakalamasını ifade eder.

bulmuşlardır. Dall’erba ve Le Gallo (2007), 1989-1999 dönemi için 145 bölgeyi ele aldıkları çalışmalarında AB fonlarının bölgelerin yakınsamasında yok denecek kadar az bir etkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

AB’nin çok büyük fonlar ayırarak bölgesel kalkınmayı sağlamaya çalışmasına rağmen ülkeler arasında farklı sonuçlar ortaya çıkması, fonların etkin kullanımı konusunu gündeme getirmiştir. 2000’li yıllara kadar genel olarak olumlu görünen duruma rağmen Portekiz ve Yunanistan gibi ülkelerin yaşadıkları krizler ve bazı bölgelerde yaşanan gerilemeler, AB’yi 2014-2020 döneminde fonlardan yararlanmak isteyen bölgelerden belli başarılar elde etmelerini şart koşturmuş ve itmiştir (Goecke ve Hüther (2016: 171). Belli koşulların sağlanması şartıyla verilmeye başlanan fonların nasıl sonuçlar yaratacağı ilerideki dönemlerde daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır.

Rodríguez-Pose, Psycharis ve Tselios (2012), 1978–2007 döneminde Yunanistan’ın her bölgesine yapılan kamu harcamalarını ele alarak yaptıkları analizde, kamu harcamalarının direkt etkilerinden daha çok bu harcamaların yarattığı dışsallıkların Yunanistan’daki bölgelerin büyümesi ile ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Rodríguez-Pose ve Fratesi (2002) ise altyapı yatırımlarına ve özel sektörü desteklemeye yönelik AB fonlarının anlamlı sonuçlar vermediğini, beşeri sermayeye yönelik yatırımlarda ise orta vadede anlamlı geri dönüşler elde edildiğini tespit etmişlerdir.

Türkiye, bölgeleri arasında belirgin sosyo-ekonomik dengesizliklerin olduğu bir ülke olarak GAP gibi oldukça büyük bir kalkınma programını hayata geçirmiş, AB adaylığı ve bölgesel politikalarının getirdiği dönüşümle beraber geri kalmış bölgelerine sistematik bir yaklaşımla yoğun kaynaklar aktarmıştır. Ancak, daha önceden de belirtildiği üzere bu bölgelere yapılan yatırımlara rağmen özel sektörde bir “yer açma etkisi” görülmemiş, Batı ve Doğu arasındaki gelir ve yaşam standartları farkı her geçen gün artma eğilimi göstermiştir. Türkiye’deki bölgelerin sosyo-ekonomik dengesizlikleri üçüncü bölümde çok boyutlu bir yaklaşımla daha ayrıntılı inceleneceğinden bu bölümde Türkiye istatistiklerine yer verilmemiştir.

Türkiye’deki bölgeler üzerine yapılan ampirik çalışmalarda, AB üzerine yapılan çalışmalarda olduğu gibi farklı sonuçlar bulunmuştur. Karaca (2004) 1975-2000 dönemi için beta ve sigma⁴² yakınsama ölçütlerini kullanarak yaptıkları analizde gelir farklılıklarının azalması bir yana tam tersi arttığı sonucuna ulaşmıştır. Zeren ve Yılancı (2011), 1991-2000 yılları arasındaki dönemi ele alan panel veri analizlerinde ise ortalama olarak bölgelerde hem mutlak hem de koşullu yakınsama olduğunu, bölgelere tek tek baktıklarında ise 17 bölgede mutlak 25 bölgede de koşullu yakınsamanın varlığını tespit etmişlerdir. Gündem (2017), Türkiye’nin NUTS düzey-2 bölgelerinin verilerini kullanarak klasik yakınsama analizleri ile mekânsal yakınsama analizlerini kıyaslamıştır. Bu çalışmaya göre klasik analizler yüksek hızda bir gelir yakınsaması gösterirken mekânsal analizler ya çok yavaş bir yakınsama ya da hiç yakınsama olmadığı sonucunu vermiştir.

Karaalp ve Erdal (2012), sanayilerin belli bölgelerde yığılmasının ve komşu illerin gelişmesinin Türkiye içinde nasıl bir etki yarattığını incelemiş, il düzeyinde yapılan analizde geri bırakma etkisinin, her bir coğrafi bölge içinde yapılan analizde ise yayılma etkisinin ağır bastığını bulmuşlardır. Karaçay Çakmak ve Erden (2004), bölgesel veriler kullanarak yaptıkları panel veri analizinde, kamu yatırımlarının daha gelişmiş bölgelerde özel sektörü dışlayıcı, az gelişmiş bölgelerde ise tamamlayıcı nitelikte olduğunu saptamıştır. Çelik (2017) mekânsal bağımlılıkları dikkate alan bir panel veri modeli ile Türkiye’deki 26 bölgeye yapılan teşvik politikalarını incelemiştir. Teşviklerin bölgelerin kalkınmasına olumlu etkileri olduğu bulunsa da bir bölgeye verilen teşvikin diğer komşu bölgelerde olumsuz sonuçlar çıkardığı da bu çalışmada vurgulanmıştır.

⁴² Sigma yakınsaması, ülkeler veya bölgeler arasındaki kişi başına gelir farklılıklarının varyans ya da standart sapmalarında zamanla bir küçülme görülmesini ifade eder.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE UYGULANAN BÖLGESEL POLİTİKALARIN ETKİNLİK ANALİZİ

Türkiye ve AB içinde uygulanan bölgesel kalkınma politikaları ele alınırken, bu politikaların bölgelerde değişen sonuçlar yarattığı ve dönemden döneme gelişmişlik farklarının azalıp artabildiği belirtilmiştir. Üçüncü bölümde, özellikle AB üyeliğinin resmiyet kazandığı ve Türkiye bölgesel politikalarında köklü bir değişimin gözlemlendiği 2000’li yıllarda oluşan durum, çok boyutlu bir endeks hesaplanarak incelenecektir. Ayrıca, devletin bölgesel kalkınmayı sağlamak için kullandığı harcama araçlarının bölgesel kalkınmayı nasıl etkilediğini araştıran ampirik bir analiz de bu bölümde yer almaktadır. İlk önce, gelişmişlik endeksi ve ekonometrik analizde kullanılan veriler hakkında bilgiler verilecek, daha sonra da oluşturulan bölgesel gelişmişlik endeksi (BGE), ampirik model ve test sonuçları sunulacaktır.

3.1. Kullanılan Veri ve Hesaplama Yöntemleri

Bölüm 3.1’de, ekonometrik analizde ve gelişmişlik endeksi hesaplamasında kullanılan değişkenlerin nasıl hesaplandığı belirtilerek veri kaynakları ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Gelişmişlik endeksinin oluşturulmasında hesaplamalarda kullanılması düşünülen bazı mevcut veri setlerinin analize dâhil edilmeme gerekçeleri de bu bölüm içinde yer almaktadır. Bu belirtilen veriler dışında gelişmişlik endeksinde yer alabilecek konut değerleri, farklı meslek mensuplarının sayısı gibi birçok etken akla gelebilir. Ancak, bu etkenler için her yıl düzenli şekilde açıklanan veri bulunmaması, endeks hesaplaması için önemli bir kısıt oluşturmaktadır.

3.1.1. Gelişmişlik Endeksinin Hesaplanması

Bölgelerin ve illerin gelişmişlik düzeylerinin çok boyutlu bir bakış açısıyla tespit edilmesi için, öncelikle bir gelişmişlik endeksinin tasarlanmasına ihtiyaç duyulur. Bu endeksin oluşturulabilmesi için de gelişmişliği, nasıl tanımladığımız ve hangi farklı yönleri ile ele aldığımız önem kazanır.

Çalışmada gelişmişlik, dört farklı alt başlıkla ele alınmakta ve gelişmişlik endeksinin hesaplanmasında kullanılan değişkenler, bu başlıklar altında sıralanmaktadır. Gelişmişlik endeksinin alt başlıkları ve kullanılan değişkenler şu şekildedir:

Ekonomik Faaliyetler ve Gelir Grubu Değişkenleri

- Tarım Üretim Değeri
- Sanayi Üretim Değeri
- Hizmetler Üretim Değeri
- İhracat
- Turizm (Geceleme Sayısı)

Servet Grubu Değişkenleri

- Otomobil Sayısı
- Daire (Konut) Sayısı
- Tasarruf Mevduatı
- Döviz Tevdiatı

Beşerî Sermaye ve Kültür Grubu Değişkenleri

- İlk ve Orta Öğretim Öğretmen-Öğrenci Oranı
- Yükseköğretim Elemanı Sayısı
- Dış Hekimi Sayısı
- Hekim Sayısı
- Tiyatro-Sinema Seyirci Sayısı

Teknoloji Kullanımı ve Yenilik Grubu Değişkenleri

- Patent-Faydalı Model Sayısı
- Endüstriyel Tasarım Sayısı
- Mesken Elektrik Tüketimi

Ekonomik Faaliyetler ve Gelir Grubu beş adet, Servet Grubu dört adet, Beşerî Sermaye ve Kültür Grubu beş adet, Teknoloji Kullanımı ve Yenilik Grubu ise üç adet değişkenden oluşmaktadır. Hem il hem bölge bazında hesaplanan gelişmişlik endeksleri için kullanılan bu değişkenlerin hangi kaynaklardan elde edilmiş olduğu

Tablo 3.1’de özetlenmektedir. Türkiye üzerinde yapılan Türkiye İş Bankası (2012), Türkiye İş Bankası (2014), Kalkınma Bakanlığı (2013a) ve DPT (2003) endeks çalışmalarında da bu ve benzeri değişkenler endeks hesaplamalarında kullanılmıştır.

Eğer bir veri, birden fazla kaynak tarafından yayınlanıyor ise, mümkün olduğu kadar tek bir kurum tarafından yayınlanan verilerin kullanılmasına özen gösterilmiştir. Bununla birlikte araştırmaya konu olan dönemde bir verinin her yıl için mevcut olmaması gibi durumlarda ise, daha geniş zaman aralığında veri yayınlamış olan kurum, veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Örneğin ithalat ve ihracat rakamları, TÜİK tarafından da yayınlanıyor olmasına rağmen 2001 yılına ait veri, bu çalışma yapıldığı sırada bahsi geçen kurum tarafından yayınlanmamıştır. Bu nedenle ihracat rakamları için veri kaynağı olarak Ekonomi Bakanlığının veri tabanı kullanılmıştır. İki kurum tarafından yayınlanan 2002-2015 yılları verilerinin aynı olmasından dolayı her hangi bir farklılık yaşanmayacağı da düşünülmektedir.

Gelişmişlik Kriteri	Veri Kaynağı
Tarım Üretim Değeri	TÜİK
Sanayi Üretim Değeri	TÜİK
Hizmetler Ürün Değeri	TÜİK
İhracat	Ekonomi Bakanlığı
Turizm (Geceleme Sayısı)	TÜİK
Otomobil Sayısı	TÜİK
Konut sayısı	TÜİK
Tasarruf Mevduatı	Türkiye Bankalar Birliği
Döviz Tevdiatı	Türkiye Bankalar Birliği
İlk ve Orta Öğretim Öğretmen-Öğrenci Oranı	TÜİK
Yükseköğretim Elemanı Sayısı	TÜİK
Dış Hekimi Sayısı	TÜİK
Hekim Sayısı	TÜİK
Tiyatro-Sinema Seyirci Sayısı	TÜİK
Patent ve Faydalı Model Sayısı	Türk Patent Enstitüsü
Endüstriyel Tasarım Sayısı	Türk Patent Enstitüsü
Mesken Elektrik Tüketimi	TÜİK

Tablo 3.1. Gelişmişlik kriterleri ve verilerin elde edildiği kaynaklar.

Tablo 3.1’de özetlenen 17 adet gelişmişlik kriteri, farklı verilerin birleştirilmesi ve/veya orantılanması ile oluşturulmuştur. Bu nedenle ilgili değişkenler, listelenen kaynaklarda belirtilen isimlerle yer almamaktadır. Kuşkusuz bölgelerin nüfus başta olmak üzere birçok farklılıkları söz konusudur. Bu farklılıklardan dolayı, toplanan verilerin anlam ifade edebilen değişkenler haline dönüşebilmesi için orantılanması gerekir. Çalışmada gelişmişlik kriterlerinin bölgelerin nüfusuna göre orantılanması tercih edilmiştir.

3.1.1.1. Gelişmişlik Endeksinde Kullanılmayan Değişkenler ve Kullanılmama Nedenleri

Türkiye üzerine uygulamalı çalışmalar yapılması konusunda sıklıkla karşılaşılan sorunlar, genellikle verilerle ilgilidir. Türkiye verilerinin niteliklerinde yaşanan sorunlar, verilerin belli tarihler öncesi için yayınlanmaması ya da yayınlanmasının durdurulması araştırmacıları sınırlandıran en büyük etkenlerdendir. Gelişmişlik endeksinin oluşturulmasında yararlanılabilecek farklı değişkenler, bu çalışmanın hazırlanması sürecinde göz önüne alınmış, ancak farklı nedenler ile çalışma kapsamının dışında bırakılmıştır. Bu değişkenler çok sayıda olmakla birlikte, başlıcaları aşağıda listelenmektedir.

Net Göç

Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine (ADNKS) geçilmesi ile birlikte yıllık olarak ulaşılabilen bir veri olan net göç rakamları, hem illerin hem de bölgelerin diğer il ve bölgelerle olan görece gelişmişlik durumlarını inceleyebilmek için önemli bir göstergedir. Kuşkusuz, gelişmiş il ve bölgeler, diğer il ve bölgelerden kendilerine göç çekerken, daha az gelişmiş bölgeler ise göç veren konumunda kalacaklardır. Bu veri, sadece 2008 yılı sonrasındaki dönem için mevcut olduğundan çalışmaya dâhil edilememiştir. 15 yıllık bir dönemi kapsayan çalışmada 7 yıl türetmenin doğru olmayacağı açık olduğu gibi, hem illerin hem de bölgelerin net göç rakamlarının türetmeye uygun düzenli bir trende sahip olmadığı görülmektedir.

Çocuk Damat ve Gelinler

Birçok gelişmiş Batı ülkesi için büyük bir sorun olarak görülmesi de Türkiye'nin başta gelen sosyo-kültürel sorunlarından biri, çocuk yaştaki evliliklerdir. TÜİK tarafından MERNİS veri tabanından alınarak yayınlanan bu veri setinde hem damat hem de gelinler için 16 yaşından küçük olanların istatistiği yer almamaktadır. Araştırmaya konu olan dönem için yıllık veride bir noksanlık olmasa da 16 yaş altındakilerin istatistiklerde yer almamasının yanıltıcı olabileceği düşünülmektedir. TÜİK'in bu istatistiklerle ilgili meta verisinde belirtilmemekle birlikte "bilinmeyen" adıyla yapılan sınıflandırmanın 16 yaş altındaki grubu kapsayabileceği düşünülmüştür. Hem çocuk damat hem de çocuk gelin değişkenleri, yaş gruplarına göre 16-19 ve bilinmeyen kategorilerinin toplanması ile temel bileşenler analizine (TBA) dâhil edilmiştir. Ancak iki değişkenin TBA dışında bırakılmaları durumunda, birinci temel bileşenin varyansı açıklama oranı hem il hem de bölge düzeyinde yükseldiği ve verideki belirsizlik de söz konusu olduğu için bu değişkenlerin endeks hesaplamalarına dâhil edilmemesine karar verilmiştir.

Kütüphane Yararlanma Sayısı

Toplumların kültürel açıdan ne kadar geliştiklerinin göstergelerinden biri de kitap okuma alışkanlığının yaygınlığıdır. Bu açıdan, kütüphane kaynaklarından ne kadar yararlanıldığı, gelişmişlik kriteri olarak kullanılabilecek bir değişken konumundadır. Ancak, e-kitap okuyucu ve akıllı telefonlar gibi teknolojik aletler ile internetin son yıllarda artan kullanımı, insanların daha fazla dijital kaynaklara yöneldiği gerçeğini de ortaya koymaktadır. Bundan dolayı, kütüphaneden yararlanma sayılarının ilk başta düşünülen yönde bir ilişki ortaya koyamaması doğaldır. Bu değişken, TBA'ya dâhil edilmesi durumunda gelişmişlik ile zayıf negatif yönde bir ilişki ortaya koymaktadır. Değişkenin TBA dışında bırakılması durumunda, birinci temel bileşenin varyansı açıklama oranı hem il hem de bölge düzeyinde yükseldiği için bu değişkenin kullanılmasından vazgeçilmiştir.

İşgücü Göstergeleri

İşgücünün gerek üretimdeki rolü, gerek işsizliğin yol açtığı sosyal ve ekonomik sorunların varlığı, işgücüne dair istatistikleri oldukça önemli kılmaktadır. Ancak, çalışmanın ele aldığı 15 yıllık dönemde farklı işgücü istatistiklerinin hepsindeki mevcut noksanlıklar, bu değişkenleri gelişmişlik kriteri olarak analize dâhil etmeyi imkânsız kılmaktadır. Örneğin, il bazında işsizlik oranları TÜİK veri tabanında sadece 2008-2013 yılları arasında yer almaktadır.

Ulaştırma Olanakları

Küreselleşen bir dünyada, bir ilin veya bölgenin gelişmesinde, o ilin veya bölgenin dış dünyaya ne kadar kolay ulaşabildiği önem arz etmektedir. Bu nedenle, bölgesel birimlerin sahip olduğu ulaşım olanakları, o birimlerin gelişimini incelerken ele alınması düşünülebilecek bir konudur. TÜİK'in yayınlamakta olduğu demiryolu ve karayolu uzunlukları ile havayolu taşımacılığı istatistiklerinin kullanılabilirliği bu açıdan incelenmiştir. Özellikle il bazında, havaalanı bulunmayan illerin mevcudiyeti ve birçok havaalanının birden fazla ile hizmet verecek şekilde konumlanmış olması, objektif bir değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Bununla beraber demiryolu ve karayolları uzunluklarının yıllar içinde çok fazla değişken olmaması sebebiyle bu değişkenlerin inceleme dışında bırakılmasının daha doğru olduğu kanaatine varılmıştır.

Bebek Ölümleri

Bebek ölümlerinin sayısı, sağlık sisteminin ne kadar gelişmiş olduğunu gösteren bir veri olmakla birlikte, ailelerin bilinç, eğitim ve ekonomi düzeyleriyle de oldukça ilişkilidir. Bu açıdan, bir toplumun gelişmişlik düzeyini gösteren önemli değişkenlerden birinin bebek ölüm oranı olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye'de bebek ölüm istatistikleri, TÜİK'in veri tabanındaki açıklamaya göre, 2009 yılından itibaren MERNİS ölüm bildirim formuna, 2009 yılından önce ise sağlık müdürlükleri ve sağlık ocaklarındaki kayıtlara dayanmaktadır. Verinin derlendiği kaynaktaki bu

farklılığın, 2009 öncesi ve sonrası için özellikle Doğu ve Güneydoğu illerinde çok ciddi farklar gösterdiği görülmektedir. Bu durumun giderilmesi ve bebek ölümlerinin çalışmaya dâhil edilebilmesi için, veri türetme, verisi daha güvenilir benzer bir bölgeye benzetme gibi farklı yollar denenmiştir. Ancak, bu denemeler sonucunda, sağlıklı ve gerçekçi sonuçlar elde edilemediğine kanaat getirilerek, önemli bir değişken olmasına rağmen bebek ölüm oranının çalışma dışında bırakılmasına karar verilmiştir.

Girdi Niteliğine Sahip Değişkenler

Verilerdeki eksiklikler ve mevcut sorunlar yanında çalışmanın niteliği gereği de endeks hesaplamasına dâhil etmenin uygun görülmediği bazı değişkenler vardır. Oluşturulan BGE değerleri, panel veri analizinde kullanılacağı için regresyonda yer alacak olan diğer değişkenlerle olan ilişkisi de önemlidir. BGE, ampirik modelde bağımlı değişken olarak kullanılmaktadır. Bu endeksin hesaplanmasında kullanılacak olan kriterlerin analizde yer alan bağımsız değişkenlerle yoğun ve direk bir ilişkiye sahip olmaması, daha çok “çıktı” niteliği taşıması gerekir. Aksi durumda, yanlış sonuçlar elde edilecektir. Endeks hesaplamasında kullanılacak bütün değişkenler “çıktı” niteliğine sahip olamasa da bağımsız değişkenlerle birbirlerini içermemeleri oldukça önemlidir. Örneğin, özel sektör yatırımları ve onların üretim girdileri ile doğrudan ilişkili olan ticari mevduatlar, kamyon ve otobüs gibi taşıtlar, sanayi elektrik tüketimi, ithal edilen ürünler gibi değişkenler endeks hesaplamasına katılmamıştır. Bu değişkenler gerek bölgelerin ekonomik faaliyet zenginlikleri gerek de elde edilmiş olan serveti gösterme gücüne sahip olsalar da endeks içinde yer almaları, sapmalı sonuçlar elde edilmesine yol açabileceğinden tercih edilmemiştir. Devletin verdiği teşviklere konu olan özel sektör sabit yatırımları dışında, örneğin kamunun yaptığı sağlık yatırımları ile benzer ilişkilere sahip olan hastane yatak sayısı gibi bazı değişkenler de gene hesaplama dışında bırakılmıştır.

Dengeli Bir Endeks Hesaplaması Gerekliliği Nedeniyle Göz Ardı Edilen Değişkenler

Endeks hesaplamasının bir regresyonda kullanılacak olması, yukarıda da belirtildiği üzere yanlı sonuçlar elde edilmemesi için oldukça dikkatli hazırlanmasını gerektirmektedir. Dört ana başlık altında toplanmış olan farklı veri setlerinin düzenlenmesi ve ağırlıklandırılması ile elde edilen BGE’de yer alan kıstasların dengeli dağılması da bu açıdan önem arz eder. Örneğin, ekonomik faaliyetler ve gelir grubu değişkenlerinin çok ağırlıklı olduğu bir endeks hesaplaması, regresyon sonuçlarında özel sektör sabit yatırımlarının katsayısının olduğundan daha büyük, diğer değişkenlerin ise daha düşük çıkmasına yol açabilir. Benzer bir şekilde, beşerî gelişmişlik ve kültür grubu değişkenlerinin fazla sayıda olması da beşerî sermaye yatırımlarının katsayısının olduğundan büyük çıkmasına yol açacağı ileri sürülebilir. Bu nedenle endeks hesaplamasında kullanılan kıstasların mümkün olduğunca dengeli dağılmasına çalışılmıştır.

Çalışma sırasında birçok farklı kıstasın kullanıldığı endeks hesaplamaları denenmiştir. Kıstasların değişmesi ile doğal olarak sonuçlarda farklılıklar yaşanıyor olsa da büyük farkların olmadığı görülmüş ve gelişmişlik düzeyini göstermesi adına daha öncelikli görülen değişkenler endeks içerisinde tutulurken eczacı sayısı, sağlık personeli sayısı gibi bazı kriterler değişken grupları arasındaki denge gözetilerek endeks dışarısına çıkarılmıştır. Tiyatro ve sinema seyirci sayıları değişkenleri ile ilkokul ve ortaokul öğretmen-öğrenci oranı değişkenlerinde de konsolide edilerek tek bir değişken oluşturulması yoluna gidilmiştir.

3.1.1.2. Gelişmişlik Endeksi Değişkenleri ve Hesaplama Yöntemleri

Hem il hem de bölge bazındaki gelişmişlik endekslerinin hesaplamasında kullanılan 17 değişkenin üçünde (tarım, sanayi ve hizmetler üretim değerleri) 2001,

2002 ve 2003 yılları verileri yayımlanmamıştır⁴³. Bu eksiklikler nedeniyle çalışmanın daha dar bir zaman aralığında yapılması yerine eksikliklerin tahmin edilerek tamamlanması tercih edilmiştir. Mevcut eksikliklerin giderilmesi için, nüfus projeksiyonlarında da kullanılan üstel fonksiyon yönteminden yararlanılmış ve bu yöntemle veri türetme yoluna gidilmiştir.

Ortalama artış hızının (r) hesaplanmasında kullanılan üstel fonksiyon yöntemi yukarıda görülmektedir. Burada (X_{t+n}) türetilen veri setindeki mevcut son yıl değerini, (X_t) mevcut ilk yıl değerini, (n) serideki mevcut iki değer arasındaki yıl sayısını nitelemektedir. Mevcut yıllardan eksik yıllar türetilirken, formül aracılığıyla elde edilen ortalama artış hızının e tabanında anti-logaritması alınmaktadır.

$$\begin{aligned}
 X_{t+n} &= X_t * e^{rn} \\
 \frac{X_{t+n}}{X_t} &= e^{rn} \\
 \ln\left(\frac{X_{t+n}}{X_t}\right) &= rn \\
 r &= \frac{\ln\left(\frac{X_{t+n}}{X_t}\right)}{n}
 \end{aligned} \tag{1}$$

Bu üstel fonksiyon yöntemi, aşağıda sıralanan endeks değişkenlerinde gözlenen eksik yılların hesaplanmasında kullanıldığı gibi, birçok değişkende kişi başına düşen değerlerin bulunması gerektiğinden, il ve bölgelerin nüfus rakamları için de kullanılmıştır. ADNKS'ye geçilmeden önceki 2001-2006 yılları için nüfus rakamları, ortalama nüfus artış hızı dikkate alınarak oluşturulmuştur.

⁴³ Tarım, sanayi ve hizmetler üretim değerleri dışında bazı istisnai eksikliklerde de aynı türetme kullanılmıştır. Bu tarz bir türetmenin yapıldığı durumlar ilgili değişkenin hesaplanmasını anlatan bölümlerde anlatılmaktadır.

Tarım Üretim Değeri

Tarım üretim değeri için TÜİK veri tabanındaki ulusal hesaplar başlığı altında yer alan tarım sektörü GSYİH rakamlarından yararlanılmaktadır. Her il ve her bölge için ayrı ayrı elde edilen bu değerler, nüfusa göre orantılanarak kişi başına düşen tarım üretimi hesaplanmış, ayrıca GSYİH deflatörü kullanılarak bu değerler reelleştirilmiştir. Çalışmanın ele aldığı 2001-2015 döneminde, bu değişken için üç yıl TÜİK tarafından yayımlanmamıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere 2004 öncesindeki 3 yılın verisi, üstel fonksiyon kullanılarak türetilmiştir.

Sanayi Üretim Değeri

Sanayi üretimi için imalat sanayi ciro rakamlarının kullanılma seçeneği de göz önünde bulundurulmuş olsa da diğer sektör üretim değerleri ile uyumlu olması adına ulusal hesaplar altında yer alan sanayi sektörü GSYH verisinin kullanılmasına karar verilmiştir. Bu veri seti 2004-2015 yılları arasında mevcut olup eksik yıllar verinin niteliği de göz önünde bulundurularak tarım üretim değerinde olduğu gibi üstel fonksiyon yöntemiyle türetilmiştir. Mevcut ve türetilen veriler, nüfusa orantılanarak kişi başına üretim değerleri bulunmuş ve ayrıca deflatör kullanılarak reelleştirilmiştir.

Hizmetler Ürün Değeri

Hizmetler ürün değeri, tarım ve sanayi üretim değerlerinde olduğu gibi ulusal hesaplar başlığı altında yer alan ilgili veri seti kullanılarak oluşturulmuştur. Gerek eksik yılların türetilmesi gerek de endeks hesaplanmasında kullanılan orantılanmış ve reelleştirilmiş nihai rakamlar, tarım ve sanayi üretim değeri hesaplanmasında anlatılan yöntemlerin aynı şekilde uygulanmasıyla elde edilmiştir.

İhracat

Ekonomi Bakanlığı'nın yayınladığı ihracat rakamları, nüfusa orantılanarak il ve bölge bazında kişi başına düşen ihracat rakamları öncelikle elde edilmiştir. Amerikan doları olarak ifade edilen bu değerlerin Amerika Birleşik Devletleri GSYH

deflatörü kullanılarak reelleştirilmesi yoluna gidilmiştir. TÜİK veri tabanında 2001 yılı değeri bulunmamasına rağmen Ekonomi bakanlığının yayınladığı istatistiklerde, çalışmanın ele aldığı dönem için herhangi bir eksik bulunmamaktadır.

Turizm (Geceleme Sayısı)

Turizm sektörü, günümüzde birçok ülkenin en önemli gelir kaynaklarından olduğu gibi Türkiye'deki bazı bölgeler için de hayatı öneme sahip bir sektör konumundadır. Bu açıdan, illerin ve bölgelerin gelişmişlik düzeyine önemli katkıları bulunan turizm faaliyetlerinin bir göstergesi olarak, yerli ve yabancı turistlerin geceleme sayıları çalışmada kullanılmıştır. Toplam geceleme sayısı, turizm işletmeli ve belediye belgeli konaklama tesislerindeki geceleme sayılarının toplanması ile elde edilmiştir. Turizm işletme belgeli tesisler için bir eksiklik bulunmamakla birlikte belediye belgeli tesisler için 2001 yılı verisi bulunmadığından üstel fonksiyon yöntemi ile bu eksik yılın türetilmesi yoluna gidilmiştir. Daha sonra elde edilen bütün geceleme sayıları il ve bölgelerin nüfuslarına orantılanmıştır.

Otomobil Sayısı

Servet göstergelerinden biri olan otomobil sahipliğini endekse dâhil etmek için il ve bölge düzeyindeki otomobil sayıları nüfusa orantılanmış ve kişi başına düşen otomobil sayısı bulunmuştur. 2001-2015 yılları arasında otomobil sayısı verisinde herhangi bir eksiklik bulunmamaktadır.

Konut (Daire) Sayısı

Türkiye'de servetin değerlendirilmesi için en çok kullanılan yöntemlerden birisinin konut alımı olduğu bilinmektedir. Önemli bir servet değişkeni olan konut sayısının bu açıdan gelişmişlik endeksine dâhil edilmesi de gerekmektedir. TÜİK'in ne yazık ki her yıl için yayınladığı konut sayısı istatistiği bulunmasa da 2000 yılında yapılmış bir konut sayımı ve 2002-2015 yılları için de yeni yapılacak daire sayısı istatistiği bulunmaktadır. Bu iki veri setinin birleştirilmesi ile gerçeğe yakın ve her yıl için de süreklilik arz edecek bir değişken oluşturulabileceği düşünülmüştür. 2000 yılı

daire sayısı, 2001 yılı daire sayısına eşit kabul edilerek her yıl yapılan daire sayısı bu rakama eklenmiştir.

Tasarruf Mevduatı

Tasarruf mevduatı rakamları, nüfusa orantılanarak kişi başına düşen tasarruf mevduatı miktarı bulunmuş, ayrıca GSYH deflatörü kullanılarak da bu değerler reelleştirilmiştir. 2001-2015 yılları arasında tasarruf mevduatı verisinde herhangi bir eksiklik bulunmamaktadır.

Döviz Tevdiatı

Türk lirası karşılığı olarak yayınlanan döviz tevdiat rakamları da tasarruf mevduatı değişkeninde olduğu gibi reelleştirilmiş ve kişi başına düşen değerler hesaplanmıştır. 2001-2015 yılları arasında döviz tevdiatı verisinde herhangi bir eksiklik bulunmamaktadır.

İlk ve Orta Öğretim Öğretmen-Öğrenci Oranı

Eğitim sistemindeki değişiklik nedeniyle 2012 yılından sonra ilkokul ve ortaokul olarak ayrı yayınlanan öğrenci ve öğretmen verileri, 2012 yılı öncesindeki mevcut rakamlara uyum sağlayabilmesi için kendi içlerinde toplanmıştır. Beşerî gelişme ve kültür grubu değişkenlerinin sayısının diğer grup değişkenlerinden fazla olmamasını sağlamak adına ilköğretim ve ortaöğretim öğrenci ve öğretmen sayıları da konsolide edilmiştir. Daha sonra da öğretmen sayısı öğrenci sayısına orantılanmıştır. Bu orantının artması, öğrenci başına düşen öğretmen sayısının artmasını ifade etmektedir. 2001-2015 yılları arasında gerek ilköğretim gerek de ortaöğretim öğrenci ve öğretmen sayılarında herhangi bir eksiklik bulunmamaktadır.

Yükseköğretim Elemanı Sayısı

Yükseköğrenim görmüş kalifiye elemanların üretimde daha fazla yer alması, katma değeri daha yüksek üretim yapılabilmesi için önem arz etmektedir. Bu açıdan

beşerî sermaye göstergesi olarak ilk akla gelen değişkenlerden biri de üniversite mezunu oranıdır. Ancak, üniversite öğrenimi için şehir değiştirme çok yaygın olduğundan illere ve bölgelere göre her yıl verilen mezun sayılarının ele alınması yanıltıcı olacaktır. ADNKS içinde yer alan illerdeki ve bölgelerdeki üniversite mezunu istatistiği bu açıdan anlamlı olsa da bu istatistik de sadece 2008 yılı sonrası için mevcut olduğundan yetersiz kalmaktadır. İlköğretim ve ortaöğretim için yapılan öğretim üyesinin öğrenci sayısına orantılanması da uzaktan eğitim ve açıköğretim programları bulunan üniversitelerin olduğu illerde oldukça yanıltıcı sonuçlar verebilmektedir. Bu nedenle yükseköğretim eleman sayısı öğrenci sayısı yerine nüfusa orantılanmış, bu şekilde il ve bölgelerin geneline ne kadar yükseköğrenim alma olanağı sağlandığını gösteren bir değişken elde edilmiştir. Çalışmanın kapsadığı dönemde bu veri seti için bir eksiklik bulunmamaktadır.

Diş Hekimi Sayısı

Diş hekimi sayısı ilk bakışta gelişmişlik ile çok ilişkili görülmeyebilecek bir değişken olsa da ağız ve diş sağlığına verilen önemin gelişmiş ülkelerde daha fazla olduğu ve kişilerin gelir seviyesi arttıkça da aynı şekilde diş bakımına verdikleri önemin arttığı bilinmektedir. Örneğin, Timiş ve Danila (2005), sosyo-ekonomik statü ve gelir düzeyi ile ağız sağlığı arasındaki ilişkiye vurgu yaparken, Laloo, Myburg ve Hobdell (1999) ise sosyo-ekonomik gelişmişlik ile diş bakımına verilen önem arasında ilişki olduğunu ve hatta diş bakımına verilen önemin gelişmişlik düzeyi yerine tek başına temsili değişken olarak kullanılabileceğini söylemektedir.

Diş hekimi sayısı, diş ve ağız sağlığına verilen önemi gösterecek bir değişken olduğu düşünülerek BGE hesaplamalarına dâhil edilmiştir. Diş hekimi sayısının nüfusa orantılanmasıyla elde edilen bu değişkende 2001-2015 yılları arasında bir eksiklik bulunmamaktadır.

Hekim Sayısı

TÜİK'in yayımladığı sağlık istatistiklerinde, pratisyen, uzman ve asistan hekim sayıları yayınlanmaktadır. Bu veriler incelendiğinde bazı illerde pratisyen, bazı illerde de uzman hekimlerin ağırlıkta hizmet verdiği görülmüştür. Bu nedenle çalışmada, ikisinden birinin tek başına ele alınması yerine, pratisyen ve uzman hekim sayılarının toplanmasına karar verilmiştir. Asistan hekimler ise tek başına sağlık hizmeti sunmadıklarından dışarıda bırakılmıştır. Diğer değişkenlerde olduğu gibi pratisyen ve uzman hekim sayıları toplamı nüfusa orantılanmıştır. Çalışmanın kapsadığı dönemde bu veri seti için bir eksiklik bulunmamaktadır.

Tiyatro-Sinema Seyirci Sayısı

Kültürel açıdan gelişmişliğin göstergelerinden biri olarak ele alınan bu değişkende, tiyatro ve sinema seyirci sayısı toplanarak nüfusa orantılanmıştır. Bazı illerde, belli dönemlerde ya da çalışmanın ele alındığı 2001-2015 döneminin tamamında hiç tiyatro ve/veya sinema bulunmadığı görülmektedir. Bu iki değişkenin toplanarak tek değişken haline getirilmesi veri setindeki 0 değerlerini azaltmakla beraber il bazında gene de bazı yıllar için “0” değerleri karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın kapsadığı dönemde bu veri seti için bir eksiklik bulunmamaktadır.

Patent-Faydalı Model Sayısı

Bu değişken, gelişmenin önemli bir yönü olan yenilik ortaya koyabilmenin ölçülebilmesi adına endeks hesaplamasına dâhil edilmektedir. Patent ve faydalı model⁴⁴ sayılarının toplamıyla elde edilen değerlerin neye orantılanacağı konusunda en mantıklı seçenek şirket sayıları olsa da her yıl için mevcut şirket sayılarının bulunmadığı görülmektedir. Bu nedenle, patent ve faydalı model toplamaları diğer değişkenlerde olduğu gibi nüfusa orantılanmıştır. Bazı illerde hem patent hem de faydalı model tescil edilmediği görülmektedir. Bu nedenle özellikle il bazında “0”

⁴⁴ Patent ve faydalı model tanımları, aralarındaki farklar ve konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için Türk Patent Enstitüsü Patent / Faydalı Model Kılavuzu (2014) kaynağına bakılabilir.

değerleri karşımıza sıklıkla çıkmaktadır. Çalışmanın ele alındığı dönem için veri eksikliği bulunmayan bu değişkende türetme yapılmamıştır.

Endüstriyel Tasarım Sayısı

Patent-faydalı model değişkeninde olduğu gibi bu değişkende de nüfusa orantılama yoluna gidilmiş ve veri noksanlığı söz konusu olmadığı için de türetmeye ihtiyaç duyulmamıştır.

Mesken Elektrik Tüketimi

Meskenlerde teknolojik aletlerin ne kadar kullanıldığına yönelik, bize belli ölçüde bilgi verebilen bu değişkende, mesken elektrik tüketim rakamları nüfusa orantılanmıştır. Çalışmanın kapsadığı dönemde bu veri seti için bir eksiklik bulunmamaktadır.

3.1.1.3. Temel Bileşenler Analizi ve Gelişmişlik Endeksinin Oluşturulması

Çok değişkenli istatistik yöntemlerinden biri olan temel bileşenler analizi, gözlemlerle ilişkilendirilen ve çoğunlukla da birbiriyle ilişkili olan özelliklerin (değişken) bir birleriyle olan bağımlılığını ortadan kaldırıp birbirinden bağımsız daha az sayıda değişkene (temel bileşen) indirilmesini sağlayan bir yöntemdir. Temel bileşenler analizi ile değişkenlerin daha az boyuta indirgenmesi, yapılacak çalışmaların yorumlanmasını kolaylaştırmaktadır. Ayrıca, temel bileşenler analizi ile elde edilen m tane temel bileşen, toplam varyansın büyük kısmını açıklayabiliyorsa geriye kalan temel bileşenleri ihmal etmek de mümkündür (Tatlídil, 2002: 144).

İl ve bölge bazındaki gelişmişlik endekslerinin oluşturulmasında kullanılan değişkenlerin ölçü birimlerinin ve varyanslarının farklı olması nedeniyle, verilerin bir standartlaştırma işlemine tutulması gerekmektedir. Çalışmada kullanılan standartlaştırma işlemi formülü aşağıda görülmektedir. Burada (A_t) ilgili değişkenin hesaplanacak yıldaki ham değerini, (A_{min}) ilgili değişkenin en küçük değerini, (A_{max}) ilgili değişkenin en yüksek değerini simgelemektedir. Bu standartlaştırma sonucu

değişkenler, 0 ile 100 arasında değişen değerler almaktadır. Bu standartlaştırma sayesinde değişkenlerin hem ölçü birimleri hem de varyanslarındaki farklılık ortadan kaldırılmış ve kovaryans matrisine göre temel bileşenler hesaplanabilmektedir.

$$\text{Standartlaştırma: } \frac{A_t - A_{\min}}{A_{\max} - A_{\min}} * 100 \quad (2)$$

Temel bileşenler analizinin ana amacı olan boyut indirgenmesi için, tek bir boyutun ele alınması ya da değişkenlerin eşit ağırlıklandırılması gibi daha basit yöntemler düşünülebilir. Ancak, ne diğer özelliklerin göz ardı edilmesi ne de her özelliğin eşit ağırlığa sahip olduğunu kabul etmek tercih edilir yöntemler değildir. Bu durum bizi, aşağıdaki denklemde de ifade edilen bir tartılı ortalama arayışına götürmektedir. $\delta = (\delta_1, \dots, \delta_p)^T$ ağırlıklandırma vektörünün optimize edilmesi ile eldeki değişkenlerle daha anlamlı analizler yapmak mümkündür. Temel bileşenler analizinin aşağıda yer alan teorik açıklaması için Hardle ve Simar (2007) çalışmasından faydalanılmıştır.

$$\delta^T X = \sum_{j=1}^p \delta_j X_j, \quad \sum_{j=1}^p \delta_j^2 = 1 \quad (3)$$

$\delta^T X$ 'in varyansını maksimum kılan en yüksek varyanslı standartlaştırılmış doğrusal kombinasyon ilk temel bileşeni ($y_1 = \gamma_1^T X$), ikinci en yüksek varyanslı ise ikinci temel bileşeni ($y_2 = \gamma_2^T X$) oluşturacaktır.

$$Y = \Gamma^T (X - \mu) \quad (4)$$

Daha yüksek boyutlar için genelleştirmek gerekirse, $\Sigma = \text{Var}(X) = \Gamma \Lambda \Gamma^T$ ve $\mu = EX$ olduğu durumda, yukarıdaki denklemle temel bileşenleri ifade etmek mümkündür.

$$EY_j = 0, \quad j = 1, \dots, p \quad (5)$$

$$\text{Var}(Y_j) = \lambda_j, \quad j = 1, \dots, p \quad (6)$$

$$Cov(Y_i, Y_j) = 0, \quad i \neq j \quad (7)$$

Temel bileşenler sıfır ortalamalara ve sıfır kovaryanslara sahiptir, ayrıca temel bileşenlerin varyansları özdeğerlere (λ_j) eşittir. $\lambda_1 \geq \dots \geq \lambda_p$ olduğu için temel bileşenlerin varyansları da aynı şekilde sıralanmaktadır ve ayrıca denklem (9) ile denklem (10)'daki eşitlikler de sağlanmaktadır.

$$Var(Y_1) \geq Var(Y_2) \geq \dots \geq Var(Y_p) \geq 0 \quad (8)$$

$$\sum_{j=1}^p Var(Y_j)X_j = tr(\Sigma) \quad (9)$$

$$Var(Y_j) = |\Sigma| \quad (10)$$

Temel Bileşen	Özdeğerler	Açıklanan Varyans Oranı	Kümülatif Oran
1	16735,9	0,571	0,571
2	3945,1	0,135	0,706
3	2355,2	0,080	0,786
4	1615,5	0,055	0,841
5	973,5	0,033	0,875
6	715,4	0,024	0,899
7	675,0	0,023	0,922
8	455,7	0,016	0,938
9	430,5	0,015	0,952
10	356,3	0,012	0,965
11	255,0	0,009	0,973
12	214,7	0,007	0,981
13	171,5	0,006	0,986
14	113,4	0,004	0,990
15	107,2	0,004	0,994
16	100,2	0,003	0,997
17	75,8	0,003	1,000

Tablo 3.2. NUTS düzey-3 bölgeleri için özdeğerler ve toplam varyansı açıklama oranları.

Çalışmada, tek bir yıl yerine 2001-2015 arasındaki 15 yılı kapsayan bir analiz yapılacağı için verilerin ağırlıklarının hesaplanacağı bir veri seti seçilmesi gerekmektedir. Başlangıç, orta ya da son yıl gibi 15 yıldan herhangi birisinin seçilmesi mümkündür. Ancak bu çalışmada, herhangi bir yıl seçmek yerine daha doğru bir yol olacağı düşünülerek, 15 yıl verilerinin ortalama değerlerinden oluşturulan veri seti, temel bileşenler analizine tabi tutulmuş ve ağırlıklar bu veri setinden elde edilmiştir. NUTS düzey-3 bölgeleri için özdeğerler ve toplam varyansı açıklama oranları Tablo 3.2’de, NUTS düzey-2 için ise bu değerler Tablo 3.3’de özetlenmiştir.

Temel Bileşen	Özdeğerler	Açıklanan Varyans Oranı	Kümülatif Oran
1	3114,7	0,617	0,617
2	850,8	0,169	0,786
3	349,7	0,069	0,855
4	262,5	0,052	0,907
5	136,4	0,027	0,934
6	95,8	0,019	0,953
7	74,3	0,015	0,968
8	50,0	0,010	0,978
9	32,5	0,006	0,984
10	27,9	0,006	0,990
11	22,2	0,004	0,994
12	12,6	0,002	0,996
13	6,8	0,001	0,998
14	4,9	0,001	0,999
15	3,4	0,001	0,999
16	2,0	0,000	1,000
17	1,0	0,000	1,000

Tablo 3.3. NUTS düzey-2 bölgeleri için özdeğerler ve toplam varyansı açıklama oranları.

Temelde illerin gelişmişlik düzeylerine göre sıralanmasını amaçlayan literatürdeki diğer çalışmaların birbirleriyle kıyaslanmalarının mümkün olmaması ve bu çalışmaların her yıl için ayrı ayrı hesaplanmaması, illerin gelişme düzeylerinin nasıl bir seyir izlediğini gözlemleyip yorumlanmasına olanak vermemektedir. Bu çalışma

15 yıllık bir dönemde, her yıl için aynı değişkenleri ve ağırlıkları kullanarak hesapladığı değerlerle bu eksiği ortadan kaldırmakta ve hem illerin hem de bölgelerin gelişmişlik düzeylerinin seyrinin izlenmesine olanak sağlamaktadır.

Tamamen matematiksel bir yöntem olan temel bileşenler analizi sonucunda elde edilen ağırlıklar, her zaman araştırmacıların önceden öngördüğü sonuçları vermeyebilir. İktisadi bir çalışmada, temel bileşenler analizinin verdiği ağırlıkları ve bu ağırlıkların özellikle yönlerinin anlamlılığını kontrol etmekte fayda vardır. Pozitif işaretli bir kriterdeki artışın o bölgenin gelişmesini artırdığı, negatif işaretli bir kriterdeki artışın ise o bölgenin gelişmesini azalttığı sonucu elde edilmektedir.

Gelişmişlik Kriteri	Ağırlığı
Tarım Üretim Değeri	-0,000
Sanayi Üretim Değeri	0,236
Hizmetler Ürün Değeri	0,274
İhracat	0,128
Turizm (Geceleme Sayısı)	0,086
Otomobil Sayısı	0,362
Konut sayısı	0,347
Tasarruf Mevduatı	0,299
Döviz Tevdiatı	0,160
İlkve Orta Öğretim Öğretmen-Öğrenci Oranı	0,116
Yükseköğretim Elemanı Sayısı	0,211
Diş Hekimi Sayısı	0,389
Hekim Sayısı	0,209
Tiyatro-Sinema Seyirci Sayısı	0,300
Patent ve Faydalı Model Sayısı	0,136
Endüstriyel Tasarım Sayısı	0,100
Mesken Elektrik Tüketimi	0,328

Tablo 3.4. NUTS düzey-3 bölgeleri için gelişmişlik kriterlerinin ağırlıkları.

Uygulanan temel bileşenler analizinin sonucunda, her iki düzey için de toplam varyansın yarısından fazlasını tek başına açıklayabilen 1. temel bileşenin ön gördüğü ağırlıklar, iller için Tablo 3.4’te, bölgeler için ise Tablo 3.5’te yer almaktadır. İl ve bölge bazında yapılan temel bileşenler analizi sonuçlarında, sadece tarım üretim değeri

değişkeninin negatif değer aldığı bulunmuştur. Ancak bu değişkenin ağırlığının il düzeyinde neredeyse sıfır, bölge düzeyinde ise sıfıra yakın olduğu görülmektedir. Tarımsal üretimin ülkemizde daha çok sosyo-ekonomik açıdan geri kalmış illerde yoğunlaştığı düşünüldüğünde, analiz sonucu olarak tarım üretim değerinin negatif işaret çıkması bir yandan da şaşırtıcı değildir. Ülkemizde tarım faaliyetleri büyük oranda gerekli teknolojiden mahrum ve bilinçsiz şekilde yapılmaktadır. Bu nedenle de tarım faaliyetlerinden elde edilen katma değer düşük kalmaktadır. Katma değeri düşük bir sektörün daha üretken sektörlerden işgücü çekmesi durumunda toplam üretimin azalması mümkündür. Bu değişken dışındaki değişkenlerin işaretleri ise beklenildiği üzere pozitiftir.

Gelişmişlik Kriteri	Ağırlığı
Tarım Üretim Değeri	-0,083
Sanayi Üretim Değeri	0,283
Hizmetler Ürün Değeri	0,303
İhracat	0,197
Turizm (Geceleme Sayısı)	0,071
Otomobil Sayısı	0,299
Konut sayısı	0,360
Tasarruf Mevduatı	0,292
Döviz Tevdiatı	0,196
İlk ve Orta Öğretim Öğretmen-Öğrenci Oranı	0,078
Yükseköğretim Elemanı Sayısı	0,203
Diş Hekimi Sayısı	0,357
Hekim Sayısı	0,193
Tiyatro-Sinema Seyirci Sayısı	0,274
Patent ve Faydalı Model Sayısı	0,219
Endüstriyel Tasarım Sayısı	0,149
Mesken Elektrik Tüketimi	0,278

Tablo 3.5. NUTS düzey-2 bölgeleri için gelişmişlik kriterlerinin ağırlıkları.

Temel bileşenler analizinin yapılabilmesi için uygulanan standartlaştırma işlemi, değişkenlerin ölçü birimlerinin ve varyanslarındaki farklılıkları giderebilmek için aynı şekilde belirlenen 15 yıllık zaman dilimindeki veriye de uygulanmıştır. Bir yılın sabit yıl kabul edilip minumum ve maksimum değerlerine sırasıyla 0 ve 100

vermek, sonrasında da artış/azalış oranlarına göre diğer yılları türetmek mümkündür. Ancak 15 yıllık dönem içinden sabit bir yıl seçmek yerine, hangi yılda olduğuna bakılmaksızın her değişken için en küçük değer 0, en büyük değer de 100 olacak şekilde bir standartlaştırmaya gidilmesi tercih edilmiştir. Bu standartlaştırma ve temel bileşenler analizinden elde edilen ağırlıklar kullanılarak 81 adet NUTS düzey-3 ve 26 adet NUTS düzey-2 bölgesinin gelişmişlik düzeyi 15 yıl için hesaplanmıştır. NUTS düzey-3 için hesaplanan gelişmişlik endeksi değerleri Ek-4'te, NUTS düzey-2 için hesaplanan gelişmişlik endeksi değerleri ise Ek-5'te yer almaktadır. Ayrıca NUTS düzey-2 bölgelerinin kapsadığı illerdeki gelişmişlik seyirleri grafikler halinde Ek-6'da özetlenmiştir.

3.1.2. Devletin Bölgesel Kalkınmada Kullandığı Araçların Hesaplanması

Devletin bölgesel kalkınmayı sağlamak için kullandığı araçlar daha önce bölüm 1.4.'de açıklanmıştı. Bu incelemeler sonucunda ampirik modelde yer verilmesi uygun görülen değişkenler kamunun altyapı yatırımları, beşerî sermaye (eğitim ve sağlık) yatırımları, turizm yatırımları ve teşviklere konu olan özel sabit sermaye yatırımları olmuştur.

3.1.2.1. Yatırımlar

Kamu yatırımlarının illere göre dağılımı verisi, kalkınma bakanlığının sitesinde yayınlanan yıllık özet istatistiklerden derlenmiştir. Her il için tarım, madencilik, imalat, enerji, ulaştırma-haberleşme, turizm, konut, eğitim, sağlık ve diğer kamu hizmetleri olarak sektörlerle ayrılan kamu yatırımlarına yatırım programları dışında tutulan yatırımlar da dâhildir. Ancak toplam yatırımların hatırı sayılır oranlarda birden fazla ili kapsayan şekilde yapıldığı ve istatistiklerde muhtelif iller olarak yer aldığı görülmektedir. Bu yatırım miktarını belli varsayımlara dayanarak dağıtmak göz önünde bulundurulmuş olsa da varsayımların ayağı yere basan temelleri olması gerektiğinden bu yatırımların bölgelere dağıtılması yerine çalışma dışında tutulması daha doğru bulunmuştur.

Ampirik modelde bağımsız değişken olarak belirlenen temelde üç kamu yatırım aracı bulunmaktadır. Bunlar altyapı, beşerî sermaye ve turizm yatırımlarıdır. Bahse konu değişkenlerin hesaplanması aşağıda kısaca özetlenmektedir.

Altyapı Yatırımları

Altyapı yatırımları değişkeni, kamunun yaptığı enerji ve ulaştırma-haberleşme yatırımlarının toplamı olarak kabul edilmiş ve illere yapılmış olan yatırımlar 2001-2015 yılları için Kalkınma Bakanlığı istatistiklerinden alınmıştır. Bu değerler her ilin nüfusuna göre orantılanmış ve GSYH deflatörü ile reelleştirilmiştir. Çalışmanın ele alındığı dönem için veri eksikliği bulunmayan bu değişkenden türetme yapılmamıştır.

Beşerî Sermaye Yatırımları

Çalışmada beşerî sermaye yatırımları, kamunun yaptığı eğitim ve sağlık yatırımlarının toplamı olarak belirlenmiş ve illerin aldığı bu yatırımlar, diğer yatırım araçlarında olduğu gibi Kalkınma Bakanlığı istatistiklerinden derlenmiştir. Altyapı yatırımlarında olduğu gibi beşerî sermaye yatırımlarının da nüfusa orantılanması yoluna gidilmiş ve değerler reelleştirilmiştir. 2001-2015 dönem için bu veride bir eksiklik söz konusu değildir.

Turizm Yatırımları

Kalkınma Bakanlığının yayımladığı kamu yatırımlarının illere göre sektörel dağılımı istatistiklerinde turizm sektörü mevcut olduğundan herhangi bir konsolide ya da ayırıştırma işlemine gerek kalmamaktadır. Kamunun yaptığı turizm yatırımı değerleri diğer yatırım araçlarında olduğu gibi nüfusa orantılanmış ve reelleştirilmiştir. Çalışmanın ele aldığı 2001-2015 döneminde bu veri için bir eksiklik yoktur.

3.1.2.2. Teşviklerle Uyarılmış Özel Sektör Sabit Sermaye Yatırımları

Kamu, bölgesel kalkınmayı sağlamak için doğrudan kullanabileceği politika araçları yanında bazı dolaylı araçları da kullanmaktadır. Bu araçlardan en çok dile

getirilen ve kullanılan özel sektöre verilen teşviklerdir. Türkiye’de verilen teşviklerin tutarının ne olduğu konusunda bir veri olmadığı için literatürde verilen teşvik belgelerinin sıklıkla temsili değişken olarak kullanıldığı görülmektedir. Ancak, bu belgeler ile yapılan yatırımlar ve dolayısıyla alınan teşviklerin tutarının oldukça farklı olduğu görülmektedir. Bir teşvik belgesi ile onlarca teşvik belgesine sahip firmanın aldığından daha fazla teşvik alınması mümkün olduğundan verilen teşvik belgelerinin verilen teşvik tutarını temsil ettiği varsayımı sorunlu bir varsayım olarak görülmektedir.

Ekonomi Bakanlığı, verilen teşvik belgelerinin adeti dışında teşvike konu olan özel sektör sabit sermaye yatırımlarını da yayımlamaktadır. Ancak bölgelere göre, sektörlere göre ve yatırım miktarının büyüklüğüne göre verilen teşvik oranlarının değişiyor olması teşvik tutarının belirlenmesini mümkün kılmamaktadır. Bu nedenle, kamunun verdiği teşvik tutarı olarak ampirik modele bir değişken eklenemese de teşviklerle uyarılmış olan özel sektör yatırımları regresyonlarda yer almıştır. Bu sabit sermaye yatırım değerleri diğer değişkenlerde de olduğu gibi nüfusa orantılanmış ve GSYH deflatörü ile reelleştirilmiştir. Çalışmanın ele alındığı dönem için veri eksikliği bulunmayan bu değişkende türetme yapılmamıştır.

3.2. Gelişmişlik Endekslerinin Değerlendirilmesi

Gelişmişlik düzeyinin belirlenmesi ve panel veri analizinde bağımlı değişken olarak kullanılması için oluşturulan NUTS düzey-2 ve düzey-3 BGE değerleri, Türkiye’deki bölgelerin kalkınma performansı adına önemli bilgiler vermektedir. Bu nedenle endeks değerlerinin yorumlanması Türkiye’deki bölgesel eşitsizliklerin 2000’li yıllarda nasıl değiştiğini görmek adına faydalı olacaktır.

3.2.1. NUTS Düzey-3 Bölgesel Gelişmişlik Endeksi

Ek-4’te yer alan NUTS düzey-3 endeks değerlerine göre Türkiye’nin en gelişmiş ilk iki ili İstanbul ve Ankara’dır. Bu iki ilin yıllar arasında sıraları değişmekle beraber ilk iki sıra on beş yıl boyunca değişmemiştir. 2001 yılı haricinde üçüncü sırada

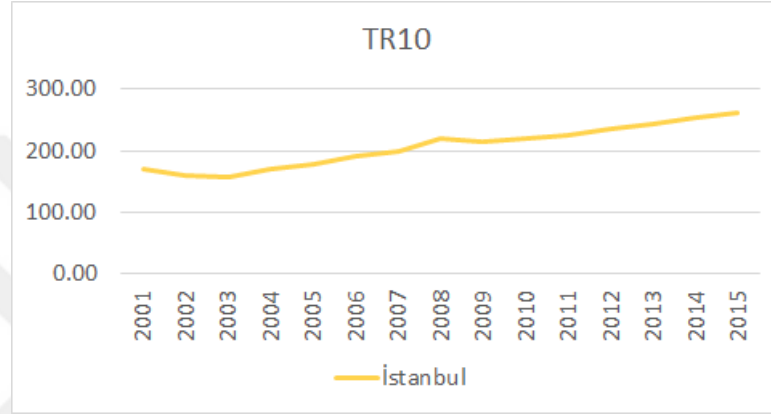
İzmir yer almaktadır ve 2001 yılında az bir farkla İzmir'in önünde yer alan Antalya, diğer yıllarda da İzmir'i yakından takip etmektedir. En geri kalmış illere bakıldığında ise 2001 yılı BGE değerlerine göre son beş sırada Muş, Hakkâri, Ağrı, Şırnak ve Mardin bulunmaktadır. 2015 yılında ise bu sıralama Şırnak, Ağrı, Hakkâri, Muş ve Van olarak değişmiştir. Görüldüğü üzere Mardin, analiz döneminde daha fazla gelişerek son beş içinden çıkmış ve yerini Van'a bırakmıştır.

2001 yılında 100 endeks skorunun üzerinde olan on bir il bulunmaktadır. Bu iller: Ankara, İstanbul, Antalya, İzmir, Eskişehir, Yalova, Muğla, Tekirdağ, Bursa, Kocaeli ve Denizli'dir. 2015 yılına gelindiğinde ise İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya, Eskişehir ve Muğla 200 eşliğini aşmayı başaran altı ilimiz olmuştur. Toplam altmış dört il de 2015 BGE değerlerine göre 100 endeks skorunun üzerindedir.

Endeks sıralamalarından da gözlenebildiği üzere en gelişmiş ve en geri kalmış iller kendi aralarında yer değiştirse de en geri kalmış ve en gelişmiş iller değişmemiştir. En gelişmiş ve en geri kalmış illerin on beş yıl içinde gösterdikleri kalkınma performansına bakıldığında ise çarpıcı bir sonuç ortaya çıkmaktadır. 2015 yılında en gelişmiş il olan İstanbul 2001 yılına göre 91,05 puanlık bir gelişme göstermiştir. Bu dönem içinde ise Şırnak'ın gelişmişlik düzeyi sadece 19,35 puanlık bir artış göstermiştir. Bu durum, zaten büyük sosyo-ekonomik farklar bulunan iller arasındaki uçurumun gittikçe arttığını ortaya koymaktadır. Şırnak dışındaki diğer geri kalmış illerde de tespit edilen kalkınma iç açıcı değildir. Analiz döneminde, Ağrı 29,54; Van 30,88; Hakkâri 34,34; Şanlıurfa 34,64; Batman 35,26; Iğdır 37,12; Diyarbakır 37,76; Bitlis 39,69 ve Muş 40,11 puanlık bir yükseliş yaşamıştır. Fark edileceği üzere en az performans gösteren iller ülkenin Doğu ve Güneydoğusunda yer almaktadır. Ayrıca bu iller analize konu olan 2001-2015 yıllarında ve öncesinde kalkındırılma gereklilikleri sıklıkla dile getirilen ve bu amaca yönelik kalkınma programlarının hazırlandığı illerdir.

On beş yıllık dönem içinde, en büyük gelişme 97,97 puan ile Trabzon'a aittir ve bu performans, Trabzon'un 2015 yılında en gelişmiş dokuzuncu il olmasını

sağlamıştır. 2015 ve 2001 yılları gelişmişlik farklarına göre Trabzon'u sırasıyla İstanbul ve Kırıkkale takip etmektedir. Endeks değerlerinden çıkan bir diğer dikkat çekici nokta ise kaydedilen sosyo-ekonomik gelişmişlik artışı açısından İzmir ve Ankara'nın ilk on içinde yer almamasıdır. Bu durum daha iyi performans gösteren Kırıkkale, Kırklareli, Isparta ve Karabük gibi bir takım illerin İstanbul'a olmasa da İzmir ve Ankara gibi illere yaklaşımda olduğunu göstermektedir.

Şekil 3.1. İstanbul ilinin gelişmişlik seyri.

Türkiye’de yaşanan 2001 Krizi ve küresel çapta hissedilen 2008 Krizini takip eden 2002 ve 2009 yılları endeks skorlarına bakıldığında, İstanbul’un bu krizlerden belirgin bir şekilde etkilendiği ortaya çıkmaktadır. 2002 yılında bir önceki yıla göre on iki, 2009 yılında ise yedi puanlık bir gerileme yaşayan İstanbul, buna rağmen Ankara’yı yakalayıp geçmiştir. En kalabalık şehrimiz olan İstanbul, Şekil 3.1’de de görüldüğü üzere artan bir gelişme eğilimi göstermekte ve birçok ille arasındaki gelişme farkını her geçen gün açmaktadır.

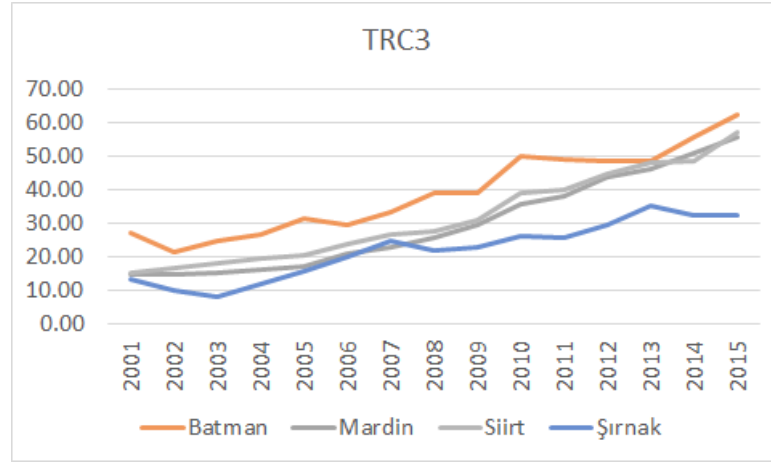
Bu sonuçlar bir arada değerlendirildiğinde en gelişmiş illerle en geri kalmış iller arasında açık bir uzaklaşma, Batıdaki bazı iller arasında ise yaklaşma eğilimi olduğunu söylemek mümkündür. Bölüm 3.2.2.’de özetlenen düzey-2 endeks sonuçları da bölgesel olarak yaşanan bu farklılığı teyit etmektedir.

3.2.2. NUTS Düzey-2 Bölgesel Gelişmişlik Endeksi

Türkiye’deki illerin yani NUTS düzey-3 bölgelerinin gruplandırılmasıyla oluşturulan NUTS düzey-2 bölgeleri ve içerdikleri iller Ek-1’de yer almaktadır. Görülebileceği üzere en büyük üç kent, İstanbul (TR10), Ankara (TR51) ve İzmir (TR31) tek başlarına hem düzey-3 hem de düzey-2 bölgesi statüsüne sahiptir. Bu nedenle bu üç bölgeye ait iki farklı indeks sonuçlarının karşılaştırılması bu endekslerin tutarlılığı adına önemlidir. Düzey-3 BGE’sinde olduğu gibi 2001-2015 dönemi boyunca ilk iki sırada gene İstanbul ve Ankara yer almaktadır. İki endekste de Ankara, analiz döneminin başlarında birinci sıradayken zamanla yerini İstanbul’a bırakmaktadır. Bu iki bölgeyi düzey-3 BGE sonuçlarına göre İzmir takip etmekte ve on beş yıl içinde hep üçüncü sırada bulunmaktadır.

2001 yılı BGE değerlerine göre son beş sırasıyla TRA2, TRB2, TRC3, TRC2 ve TRC1 şeklindedir. 2015 yılında ise bu sıralama TRB2, TRC3, TRA2, TRC2 ve TRA1 olarak değişmiştir. Görüldüğü üzere son sırada yer alan TRA2, analiz döneminde daha fazla gelişerek TRB2 ve TRC3 bölgelerinin önüne geçmiştir. Ancak, son dört sıradaki bölgeler on beş yıl içinde aynı kalmıştır. Gaziantep’in içinde yer aldığı TRC1 bölgesi ise TRA1, TR63 ve TRB1 bölgelerini geçerek son sıralardan bir miktar uzaklaşmıştır. Son sıralarda yer alan bölgelerin en büyük ortak özelliği, ülkenin Doğu ve Güneydoğusunda yer alan bölgeleri olmasıdır.

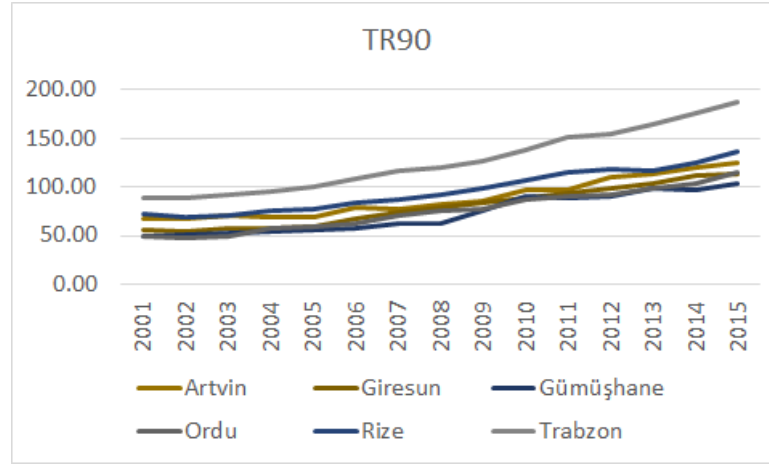
2001 yılında 100 indeks skorunun üzerinde olan yedi düzey-2 bölgesi vardır. Bu bölgeler: TR51, TR10, TR31, TR61, TR41, TR32 ve TR21’dir. 2015 yılına gelindiğinde ise TR10, TR51, TR31, TR61 ve TR41 bölgeleri 200 eşliğini aşmayı başarmıştır. 2015 BGE değerlerine göre ise sadece dört bölge, TRB2, TRC3, TRA2 ve TRC2 bölgeleri 100 eşliğini aşamamıştır. Çarpıcı olan sonuç ise bu bölgelerin çok belirgin olarak negatif ayrıştığının tespit edilmiş olmasıdır. Sondan dördüncü sıradaki TRC2 ile sondan beşinci sıradaki TRA1 arasında 51 indeks puanını aşan bir fark bulunmaktadır.

Şekil 3.2. TRC3 bölgesinde yer alan illerin gelişmişlik seyri.

Düzyey-3 endeks sonuçlarına göre en az gelişme kaydeden Şırnak ilinin de yer aldığı TRC3 bölgesindeki durum, Şekil 3.2’de özetlenmektedir. Şekilde görülebildiği üzere Batman dışındaki üç il, 2001 yılında benzer gelişmişlik düzeylerine sahiptir. Ancak, Mardin ve Siirt bu on beş yıllık dönem içinde belirgin şekilde kalkınırken, Şırnak bu illeri takip edememiş ve aynı bölgede yer aldığı illerden ayrılmıştır.

İstanbul, on beş yıl içinde 110,16 puan gelişme göstererek diğer düzey-2 bölgelerinin hepsinden daha fazla gelişmiştir. İl düzeyindeki BGE değerlerine göre ise en iyi performans Trabzon iline ait idi. Trabzon’un da içinde bulunduğu TR90 bölgesi ise 80,13 puanlık artış ile on beş yılda gösterilen gelişme açısından dokuzuncu sırada yer alabilmiştir. Bu durum, Trabzon haricinde TR90 bölgesinde yer alan Ordu, Giresun, Rize, Artvin ve Gümüşhane’nin Trabzon’a göre daha düşük performansa sahip olduğuna işaret etmektedir. Düzey-3 BGE değerleri bu çıkarımı destekler niteliktedir. Performans açısından bu iller ilk kırk içinde bile yer alamamış, 2015 yılı sıralamaları açısından da bir tek Rize ilk kırk içinde yer bulabilmiştir. Şekil 3.3’te görsel olarak da sunulan bu durum, 2001-2015 yılları arasında il bazında yaşanan bazı uzaklaşmaların, birbirine yakın sosyo-ekonomik düzeye sahip olduğu düşünülerek gruplanan düzey-2 bölgeleri içinde de gözlemlendiğini gösteren bir başka örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 3.3. TR90 bölgesinde yer alan illerin gelişmişlik seyri.

TR10 bölgesinden sonra 2001-2015 dönemi içinde en büyük gelişmeler 93,54 puanlık artışla TR72; 91,11 puanlık artışla TR42 ve 90,07 puanlık artışla TR52 bölgelerinde gözlenmiştir. Bu bölgelerin en büyük özelliği ise TR10 ve TR51'e komşu ya da konum itibarıyla yakın bölgeler olmalarıdır. TR10'un gelişmesinden, komşu olan TR42 bölgesi de yararlanmış gözükmemektedir. TR42'nin TR10'a yaklaşmadığı görülse de bu iki bölge arasında ciddi bir uzaklaşma olmadığı bulunmuştur. TR51'e komşu olan TR52 ve gene konum olarak yakın olan TR72 bölgeleri ise TR51'den daha fazla gelişmiş ve bu bölgeye yaklaşmışlardır.

Düzey-2 bölgeleri arasında gözlenen bir takım yaklaşma örnekleri bu bölgelerin içinde yer alan iller arasında da görülebilmektedir. Düzey-2 bölgeleri içinde yer alan illerin birbirlerine olan yaklaşımlarını ya da uzaklaşmalarını gösterecek şekilde hazırlanan grafikler Ek-6'da toplu şekilde sunulmaktadır. Bu grafikler incelendiğinde TR21, TR83 ve TRB1 gibi bazı bölgelerin içinde yaklaşma örneklerinin olduğu seçilebilmektedir.

NUTS düzey-3 ve düzey-2 gelişmişlik endekslerinin hesaplanmalarında aynı kıstaslar kullanılsa da veri setlerinin farklı olmasından kaynaklı temel bileşenler analizinden değişen ağırlıklar elde edilmiş ve bu ağırlıklara göre endeksler oluşturulmuştur. Endeks değerleri rakam olarak bire bir kıyaslanamasa da bu iki endeksin sonuçları birbiriyle oldukça örtüşmektedir. Her iki endekste de bölge olarak

bulunan üç ilimizin iki endekste de izlediği seyir ve sıralama olarak vardıkları sonuç aynıdır. Coğrafi olarak geri kalmış ve gelişmiş bölgelerin dağılımı da iki düzey için uyumludur.

3.3. Ekonometrik Yöntem ve Analiz Sonuçları

Bu bölümde, devletin yaptığı altyapı yatırımları, beşerî sermaye yatırımları, turizm yatırımları ve teşviklerle uyardığı özel sektör yatırımlarının kalkınma üzerindeki etkisi ampirik olarak incelenecektir. Kamunun yaptığı turizm, eğitim, sağlık, enerji, haberleşme ve ulaşım altyapısı harcamalarıyla verilen teşviklerin kalkınmayı pozitif yönde etkilemesi beklenilmektedir. Bu beklentiler sınanırken bir yandan da yapılan harcamalardan hangilerinin analiz döneminde daha etkin sonuçlar yarattığı araştırılacaktır.

3.3.1. Betimleyici İstatistikler ve Değişkenlerin Özeti

Bölüm 3.1.'de hesaplama yöntemleri hakkında bilgi verilen ve ampirik modelde kullanılacak olan değişkenlerin tanımlayıcı özelliklerine, bu bölümde yer verilecektir. Tablo 3.6'da ampirik modelde yer alan değişkenler özetlenmektedir.

Değişkenler	
BGE_{it}	Bölgesel gelişmişlik endeksi değerleri.
TUY_{it}	GSYİH deflatörü kullanılarak reelleştirilmiş ve bin kişi başına düşen teşvike konu özel sermaye yatırımı miktarı.
AY_{it}	GSYİH deflatörü kullanılarak reelleştirilmiş ve bin kişi başına düşen altyapı yatırımı miktarı.
BSY_{it}	GSYİH deflatörü kullanılarak reelleştirilmiş ve bin kişi başına düşen beşerî sermaye yatırımı miktarı.
TY_{it}	GSYİH deflatörü kullanılarak reelleştirilmiş ve bin kişi başına düşen turizm yatırımı miktarı.

Tablo 3.6 : Değişkenler listesi.

NUTS düzey-3 verileri kullanılarak elde edilen değişkenlerin toplam gözlem sayısı, ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerleri Tablo 3.7’de yer almaktadır. NUTS düzey-4 verilerini temel alan değişkenlerin istatistikleri de Tablo 3.8’de özetlenmektedir. Ayrıca il düzeyindeki veri setinin tamamı Ek-3’te yer almaktadır.

<u>Değişken</u>	<u>Gözlem</u>	<u>Ortalama</u>	<u>St. Sapma</u>	<u>Minimum</u>	<u>Maksimum</u>
BGE	1215	91,34	46,30	8,03	262,44
TUY	1215	154643	252306	1,00	2606782
AY	1215	37691	125963	1,00	1968415
BSY	1215	23980	19027	2,89	159399
TY	1215	667	3526	1,00	95588
lnBGE	1215	4,36	0,62	2,08	5,57
lnTUY	1215	10,90	1,97	0,00	14,77
lnAY	1215	8,84	2,47	0,00	14,49
lnBSY	1215	9,79	0,86	1,06	11,98
lnTY	1215	2,46	3,16	0,00	11,47

Tablo 3.7. NUTS düzey-3 değişkenleri için özet istatistikler.

Ek-3’te yer alan verilen incelendiğinde altyapı ve beşeri sermaye yatırımlarının teşviklere konu olan yatırımlardan daha fazla Doğu ve Güneydoğuya yöneldiği görülmektedir. Kişi başına düşen beşeri sermaye yatırımı açısından Bayburt, Tunceli ve Ardahan gibi iller en üst sıralarda yer alırken Artvin, Karaman, Tunceli, Gümüşhane ve Mardin gibi gene geri kalmış illere daha fazla altyapı yatırımı yapıldığı tespit edilmiştir. Turizm yatırımları açısından ise durum diğer yatırımlara göre farklılık göstermektedir. Bazı yıllarda Bartın, Çankırı, Bitlis ve Sivas gibi turizm sektöründe önde gelmeyen illere yüksek oranlarda yatırım yapıldığı görülse de turizm yatırımlarının büyük oranda bu sektörün hâlihazırda güçlü olduğu Muğla, Çanakkale, Antalya gibi illere yapıldığı bulunmuştur. 2001-2015 döneminde birçok il ya hiç ya da çok az turizm yatırımı almıştır.

Değişken	Gözlem	Ortalama	St. Sapma	Minumum	Maksimum
BGE	390	105,32	60,34	4,00	297,67
TUY	390	161171	173429	560	1528949
AY	390	26220	26989	599	179442
BSY	390	20504	11870	3613	91395
TY	390	648	1829	1,00	27067
lnBGE	390	4,43	0,78	1,39	5,70
lnTUY	390	11,47	1,14	6,33	14,24
lnAY	390	9,75	0,95	6,40	12,10
lnBSY	390	9,78	0,54	8,19	11,42
lnTY	390	4,24	2,76	0,00	10,21

Tablo 3.8. NUTS düzey-2 değişkenleri için özet istatistikler.

Tablo 3.7 ve Tablo 3.8’de özetlenen parasal değişkenler TUY, AY, BSY ve TY’nin birimi TL’dir ve bu değişkenlerin minumum ve maksimum değerleri arasında büyük farklar olduğu dikkat çekmektedir. Bazı değişkenlerde 0 değerlerinin bulunması nedeniyle, bin kişi başına düşen yatırım değerlerinin hepsine logaritma alınabilmesi için 1 eklenmiştir.

3.3.2. Ampirik Model

Çalışmada kalkınma, çok boyutlu sosyo-ekonomik bir olgu olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle, büyüme modellerindeki gibi GSYİH’deki artışla ifade edilen bir bağımlı değişken yerine bir gelişmişlik endeksi bağımlı değişken olarak kullanılacaktır. Bu durum, geniş bir bakış açısı sağlasa da teorik bir büyüme modelinden ampirik modele ulaşılmasına da engel olmaktadır. Büyüme modellerinde yer alan GSYİH basitçe bir gelişmişlik endeksi ile yer değiştirememektedir. Bunun en büyük nedeni, büyüme modellerinin altında yatan varsayımlar ile gelişmişlik endeksinin uyum göstermemesi ve sosyo-ekonomik gelişmişlik olgusunu sadece firmaların ürettikleri çıktılarla açıklamanın mümkün olmamasıdır. Literatürde büyüme yerine çok boyutlu bir endeksi bağımlı değişken olarak kullanan ampirik bir

çalışmanın bulunmaması, benzer çalışmaların sonuçlarıyla bu çalışmanın sonuçlarını kıyaslamayı olanaksız kılmaktadır.

Teorik bir büyüme modelinin matematiksel olarak çözümünden bir ampirik modele indirgeme yapılamamış olsa da büyüme modelleri, ampirik modelde kullanılan değişkenler konusunda yönlendirici ve bilgi verici olacaktır. Örneğin Mankiw-Romer-Weil büyüme modeli büyümeyi fiziki sermaye, beşerî sermaye ve fiziki işgücünün bir fonksiyonu olarak açıklamaktadır. Önceki bölümlerde de belirtildiği üzere, altyapı gibi kamu harcamalarını modellerine dâhil eden ve bu harcamaların ekonomik etkilerini inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Bu model ve çalışmalar ampirik modelde yer alan değişkenleri bir yerde onaylar niteliktedir.

Bir önceki kısımda hesaplamaları konusunda ayrıntılı bilgiler verilen değişkenler denklem 11’de yer alan ampirik modele doğal logaritmaları alınarak dahil edilmişlerdir. Doğal logaritmanın alınmasının nedeni, bu işlemin özellikle üstel büyüme gösteren makroekonomik değişkenlerde serileri doğrusal hale getirip varyansı stabil hale getirmesi, ayrıca da aykırı gözlemlerin (outliers) etkilerini azaltıyor olmasından kaynaklıdır.

$$\ln BGE_{it} = \alpha + \beta_1 \ln TUY_{it} + \beta_2 \ln AY_{it} + \beta_3 \ln BSY_{it} + \beta_4 \ln TY_{it} + v_i + \varepsilon_{it} \quad (11)$$

Denklem 11’de (*i*) indisi bölgeleri, (*t*) indisi de zamanı göstermektedir. (BGE) bölgesel gelişmişlik endeksini, (TUY) teşviklerle uyarılmış özel sektör sabit yatırımlarını, (AY) altyapı yatırımlarını, (BSY) beşerî sermaye yatırımlarını, (TY) ise turizm yatırımlarını ifade etmektedir. Eşitlikteki (v_i) bölgeler arasındaki göreceli sabit etki, (ε_{it}) ise hata terimidir.

3.3.3. Uygun Ekonometrik Yöntemin Belirlenmesi

Günümüz ekonometrik analizlerinde yatay kesit, zaman serisi ve panel veri olmak üzere üç veri çeşidi kullanılmaktadır. Bu üç veri tipinden panel veri, diğer iki veri türünün bir araya getirilmesiyle elde edilmektedir ve hem birimlere hem

dönemlere ait bilgiler sunmaktadır. Bu çalışmada kullanılan veriler de hem zaman boyutu hem de yatay kesit boyutuna sahip olduklarından panel veri özelliği taşımaktadır.

Ampirik modelin havuzlanmış en küçük kareler yöntemi (HEKKY) ile mi yoksa sabit ya da tesadüfi etkiler modelleri ile mi tahmin edileceğinin belirlenebilmesi için, öncelikle veri birimleri arasındaki değişkenliğin incelenmesi gereklidir. Hata teriminde birim ve/veya zaman etkileri bulunmuyorsa HEKKY tutarlı sonuçlar verdiği için iyi bir tahmin yöntemidir. Ancak, bu etkiler mevcutsa, etkin tahminciler elde edilebilmesi için sabit veya tesadüfi etkiler modelleri ile tahmin yapılması gereklidir (Yerdelen Tatoğlu, 2012: 42). HEKKY ile tahmin yapılıp yapılamayacağının belirlenebilmesi için her iki bölge düzeyinde F ve LR (Likelihood-ratio) testleri yapılmış ve Tablo 3.9’da özetlenmiştir.

NUTS Düzey-3		
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
F Testi (80, 1116)	323,12	0,0000
LR Testi	3262,26	0,0000
NUTS Düzey-2		
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
F Testi (25, 346)	194,18	0,0000
LR Testi	853,63	0,0000

Tablo 3.9. F ve LR Testi Sonuçları.

Doğrusal HEKKY modelinin anlamlılığını sınavan F ve LR testlerinde, birim etkinin bulunmadığına dair hipotez iki düzeyde de reddedilmektedir. Bu durumda HEKKY ile tahmin yapılması yanlış sonuçlar vereceğinden sabit ya da tesadüfi etki modellerinin kullanılması gerekecektir. Bu iki modelden hangisinin kullanılacağına ise Hausman ve Aşırı Belirlenme Kısıtlarının Testi (ABKT) sonuçlarına göre karar verilmektedir. Bu testlerde temel hipotez “parametreler arasında sistematik bir fark

olmadığı” şeklindedir. NUTS düzey-3 ve düzey-2 değişkenleriyle yapılan ve Tablo 3.10’da özetlenen testlerin hepsinde temel hipotez reddedilmekte ve tesadüfi etkiler tahmincisinin tutarsız olduğu sonucuna varılmaktadır.

NUTS Düzey-3		
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Hausman Testi	77,70	0,0000
ABKT	82,76	0,0000
NUTS Düzey-2		
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Hausman Testi	42,90	0,0000
ABKT	47,78	0,0000

Tablo 3.10. Hausman Testi ve ABKT Sonuçları.

Ampirik modelin tahmin edilmesi için en uygun ekonometrik yöntemin yukarıda özetlenen testler sonucunda sabit etkiler modeli olduğu tespit edilmiştir. Ancak, bu modelin uygulanmasıyla elde edilen katsayıların yorumlanmasına geçilmeden önce, yukarıdaki testlerin yanında ekonometrik varsayımların sağlanıp sağlanmadığının da sınanması gereklidir. Eğer bu varsayımlar sağlanmıyorsa, katsayıların yorumlanabilmesi için düzeltmelerin yapılmasına ihtiyaç duyulacaktır.

Temel ekonometrik analizler, hata terimlerinin değişen varyansa (heteroskedastisite) sahip olmaması ve bu hata terimlerinin kendi aralarında ilişkili (otokorelasyon) bulunmaması gibi bazı varsayımlar altında yapılmaktadır. Çalışmada, panel verideki heteroskedastisite varlığının sınanması için Değiştirilmiş Wald Testi, otokorelasyon sorunu olup olmadığının tespiti için de Wooldridge Testi uygulanmıştır. Panel veri analizi yapılırken incelenmesi gerekli olan bir başka konu da birimler arası bağımlılıktır. Birimler arası bağımlılığın sınanması için çalışmada Pesaran Testi uygulanmıştır. Bu üç testin sonuçları Tablo 3.11’de özetlenmektedir.

NUTS Düzey-3		
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Değ. Wald Testi	1430,99	0,0000
Wooldridge Testi	198,05	0,0000
Pesaran Testi	91,68	0,0000
NUTS Düzey-2		
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Değ. Wald Testi	1933,03	0,0000
Wooldridge Testi	254,22	0,0000
Pesaran Testi	13,64	0,0000

Tablo 3.11. Değiştirilmiş Wald, Wooldridge ve Pesaran Testi Sonuçları.

Değiştirilmiş Wald, Wooldridge ve Pesaran Testlerinde sıfır hipotezleri sırasıyla heteroskedastisite, otokorelasyon ve birimler arası bağımlılık bulunmadığı şeklindedir. Test sonuçlarına göre üç sıfır hipotezi de reddedilmiş ve alternatif hipotezleri, yani bu sorunların var olduğu kabul edilmiştir. Bu üç sorunun birlikte var olduğu durumlar için Hoechle (2007), panel veri analizinde Driscoll ve Kraay standart hataları (DKSH) yönteminin kullanılmasını önermektedir.

3.3.4. Panel Veri Analizi

Çalışmadaki analizde, 81 adet NUTS düzey-3 bölgesinin ve 26 adet NUTS düzey-2 bölgesinin 15 yıllık verisi kullanılmıştır. Bu verilerle, devletin bölgesel kalkınmayı sağlamadaki araçlarının etkisi panel veri analizi yardımıyla incelenecektir. Bölüm 3.3.2.'de belirlenen ampirik model, Bölüm 3.3.3.'te yapılan testlere göre sabit etkiler modeliyle tahmin edilmiştir. Heteroskedastisite, otokorelasyon ve birimler arası bağımlılık sorunlarının gözlenmesi nedeniyle DKSH kullanılarak bu sorunlar giderilmiştir. DKSH uygulanırken belirlenmesi gereken gecikme sayısı, Newey ve

West (1994) çalışmasında önerilen formüle⁴⁵ göre hesaplanmış ve iki olarak tespit edilmiştir.

3.3.4.1. NUTS Düzey-3 Bölgeleri için Analiz Sonuçları

İl düzeyinde 1215 gözlem ile yapılan regresyon sonuçları Tablo 3.12’de özetlenmektedir. Ampirik modelin tahmin edilmesi yanında, değişkenlerin teker teker çıkarıldığı dört farklı regresyon sonucu daha bu tabloda yer almaktadır. Bu regresyonlarla değişkenlerin işaretlerinin ve katsayılarının ne kadar istikrarlı olduğu ve değişkenlerin eklenip çıkarılmasının ne gibi değişiklikler yarattığı görülmek istenmiştir. Beşerî sermaye yatırımları değişkeni, yer aldığı dört regresyonda da katsayısı en büyük değişken olmuştur. Bu değişkenin çıkarıldığı III numaralı regresyon haricinde, katsayılar oldukça istikrarlı görülmektedir. Bütün regresyonlarda değişken işaretleri aynı kalmış ve beklenildiği üzere pozitif bulunmuştur. Bu durum, devletin bölgesel kalkınmayı sağlamak için kullandığı araçların her birinde görülen artışın bölgesel gelişmişliği artıracığını söylemektedir.

TUY, AY, BSY ve TY değişkenlerinin bulundukları bütün regresyonlarda istatistiksel olarak anlamlı oldukları tespit edilmiştir. BSY’nin III numaralı regresyonda çıkarılması, diğer değişkenlerin anlamlılık düzeyini bozmamış, ancak katsayılarda değişimlere ve regresyonun açıklama gücünün (R^2) fark edilir düzeyde düşmesine neden olmuştur.

Ampirik modelin yer aldığı I numaralı regresyonda R^2 % 57’nin üzerindedir. Katsayılara bakıldığında ise BSY’nin net bir şekilde diğer değişkenlerden daha fazla gelişmişlik düzeyi üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Regresyon sonucuna göre, BSY’deki % 1’lik bir artış gelişme düzeyi üzerinde % 0,2’ye yakın bir artışa yol açmaktadır. BSY’den sonraki en büyük katsayı teşviklerle uyarılmış özel sektör yatırımlarına aittir. TUY’un % 1 artması BGE’nin % 0,04 artmasını sağlamaktadır. Altyapı yatırımları ve turizm yatırımları için bu oran % 0,02’nin altındadır.

⁴⁵ $m(T) = \text{floor} [4(T/100)^{2/9}]$

	I	II	III	IV	V
TUY_{it}	0,0412*** (0,0139)	0,0435*** (0,0146)	0,0735*** (0,0200)	0,0419** (0,0144)	-
AY_{it}	0,0176*** (0,0043)	0,0203*** (0,0044)	0,0315*** (0,0043)	-	0,0188*** (0,0047)
BSY_{it}	0,1979*** (0,0455)	0,2070*** (0,0451)	-	0,2064*** (0,0455)	0,2315*** (0,0512)
TY_{it}	0,0151*** (0,0046)	-	0,0261*** (0,0056)	0,0171*** (0,0052)	0,0180*** (0,0049)
<i>Sabit</i>	1,7776*** (0,3710)	1,6766*** (0,3606)	3,2129*** (0,2136)	1,8323*** (0,3916)	1,8801*** (0,4506)
R^2	0,5727	0,5590	0,3546	0,5609	0,5256
Not: Parantez içinde verilen standart hatalar Driscoll ve Kraay standart hata değerleridir. * % 10 düzeyinde anlamlılığı, ** % 5 düzeyinde anlamlılığı, *** % 1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.					

Tablo 3.12. NUTS Düzey-3 bölgeleri için regresyon sonuçları.

3.3.4.2. NUTS Düzey-2 Bölgeleri için Analiz Sonuçları

NUTS düzey-2 sınıflandırmasını esas alarak 390 gözlem ile yapılan regresyon sonuçları Tablo 3.13'te yer almaktadır. NUTS düzey-3 sınıflandırmasına göre yapılan analizde olduğu gibi değişkenlerin teker teker çıkarıldığı dört farklı regresyon sonucu daha bu tabloda özetlenmektedir. BSY, il düzeyindeki regresyonlarda olduğu gibi burada da yer aldığı regresyonların hepsinde açık ara katsayısı en büyük değişkendir. Ancak, iki farklı bölge düzeyindeki analizler karşılaştırıldığında özellikle AY açısından belirgin bir fark olduğu görülmektedir. III numaralı regresyon dışında AY anlamsız, hatta işareti beklenilenin aksine negatif bulunmuştur. Bu durumu, il düzeyinde yapılan altyapı yatırımlarının konsolide edilmesiyle oluşan bölgesel değerlerin, bölge içinde dengesiz bir altyapı yatırımı dağılımı olması halinde bütün bölgenin kalkınmasını açıklayamadığı şeklinde yorumlamak mümkündür. Ayrıca bir

ile yapılmış bir altyapı yatırımının çevre illere büyük bir dışsallık yaratamaması da muhtemeldir. Ancak, gözlem sayısının NUTS düzey-3 kadar fazla olmamasından dolayı bu konudaki yorumları daha mütevazı tutmak gereklidir. Çünkü BSY'nin çıkarıldığı III numaralı regresyonda R^2 ciddi bir düşüş yaşasa da AY'nin işareti ve anlamlılığı değişmektedir.

	I	II	III	IV	V
TUY_{it}	0,0668** (0,0299)	0,0744** (0,0288)	0,1620*** (0,0410)	0,0667** (0,0301)	-
AY_{it}	-0,0046 (0,0180)	-0,0053 (0,0173)	0,0647*** (0,0142)	-	-0,0037 (0,0047)
BSY_{it}	0,4963*** (0,0794)	0,5148*** (0,0798)	-	0,4939*** (0,0732)	0,5473*** (0,0600)
TY_{it}	0,0125*** (0,0041)	-	0,0415*** (0,0097)	0,0126*** (0,0041)	0,0189*** (0,0033)
$Sabit$	-1,1948** (0,4977)	-1,4033** (0,5058)	1,7683*** (0,4885)	-1,2153** (0,5200)	-0,9638 (0,5576)
R^2	0,6994	0,6945	0,3998	0,6993	0,6778

Not: Parantez içinde verilen standart hatalar Driscoll ve Kraay standart hata değerleridir. * % 10 düzeyinde anlamlılığı, ** % 5 düzeyinde anlamlılığı, *** % 1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 3.13. NUTS Düzey-2 bölgeleri için regresyon sonuçları.

Ampirik modelin test edildiği I numaralı regresyonda R^2 % 70 düzeyindedir ve NUTS düzey-3 sonuçlarında elde edilen R^2 'den belirgin bir şekilde fazladır. Katsayılara bakıldığında ise BSY'nin gene net bir şekilde diğer değişkenlerden daha fazla gelişmişlik düzeyi üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Regresyon sonucuna göre, BSY'deki % 1'lik bir artış gelişme düzeyi üzerinde % 0,5'e yakın bir artışa yol açmaktadır. BSY'den sonraki en büyük katsayı 0,07'ye yaklaşan TUY'a aittir ve onu 0,01'i biraz aşan TY takip etmektedir. Anlamsız bulunan AY'nin çıkarıldığı IV

numaralı regresyonla I numaralı regresyon arasında katsayılar, anlamlılık düzeyleri ve regresyonların açıklama gücü açısından yok denecek kadar az farklar bulunmaktadır. Bu iki regresyonda da TUY % 5, BSY ve TY ise % 1 düzeyinde anlamlıdır. Bölüm 3.3.4.1.'deki regresyon sonuçlarında tespit edildiği gibi BSY'nin yer almadığı III numaralı regresyon dışındaki regresyonlarda katsayılar ve işaretler büyük oranda istikrarlıdır. Bu durum model tanımlamasının başarılı olduğuna işaret etmektedir.

Özellikle gözlem sayısının fazla olduğu NUTS düzey-3 regresyonlarının sonuçları ekonometrik açıdan tutarlı görünmektedir. NUTS düzey-2 regresyonlarında AY dışarıda bırakılırsa elde edilen il ve bölge düzeyindeki sonuçların birbirini tasdiklediğini söylemek mümkündür. İki düzeyde de BSY, sosyo-ekonomik gelişmişliği diğer değişkenlerden çok daha fazla etkilemiştir. Analize konu olan 2001-2015 yılları arasında, kalkınmayı sağlamada en çok dile getirilen teşvik ve altyapı harcamaların ise kısa dönemde beklendiği ölçüde bir katkısı olmadığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ

2001-2015 dönemini ele alan çalışmada temel olarak Türkiye’deki bölgelerin kalkınması için devletin kullandığı araçların etkisi araştırılmıştır. İki farklı bölge sınıflandırmasını esas alan araştırmanın yapılabilmesi için öncelikle bölge ve bölgesel kalkınma konuları birinci bölümde incelenmiş ve devletin bölgesel kalkınmayı sağlamak için kullandığı temel yöntemler ile etkili olduğu alanlar tespit edilmiştir.

Az gelişmiş bölgelerde kullanılmayan ve kullanılması durumunda gayri safi hasılayı arttıracak kaynakların varlığı, ekonomik ve sosyal sorunların yanında geri kalmış bölgelerde siyasi sorunların ortaya çıkma ihtimali, yoğun göç sonucu gelişmemiş bölgelerin tenhalaşması ve gelişmiş bölgelerin aşırı kalabalıklaşması, aşırı kalabalıklaşan bölgelerde ise kentsel ve çevresel sorunların ortaya çıkması gibi nedenlerle bölgesel kalkınma politikasına ihtiyaç duyulur. Bölgesel kalkınma politikalarıyla kır-kent dengesinin sağlanması, az gelişmiş bölgelerin ekonomik potansiyellerinin kullanılması ile ekonomik ve sosyal ikiliğin önlenmesi amaçlanır.

Devlet, bölgesel kalkınmayı sağlamak için bölgesel planlar yapmak, KİT’ler kurmak, altyapı yatırımı yapmak ve beşeri sermayeyi arttırıcı faaliyetlerde bulunmak gibi bir takım doğrudan politikalar uygulayabildiği gibi, bu amaç doğrultusunda bölgesel teşvikler vermek, teknokentler ve sanayi bölgeleri oluşturmak gibi başka yollara da başvurabilir. Turizm, iç güvenliğin sağlanması ve terörün önlenmesi gibi devletin etkili olduğu bir takım alanlar da bölgelerin kalkınması için önemlidir. Bu araçlardan ölçülebilir ve verisi bulunan dört tanesi (teşvikler, altyapı yatırımları, beşerî sermaye yatırımları ve turizm yatırımları) çalışmadaki ekonometrik analizde kullanılmıştır.

Türkiye, bölgesel farklılıkların belirgin olduğu ve bu farklılıklara bağlı bir takım sorunların yaşandığı bir ülkedir. Çalışmanın ikinci bölümünde, bu sorunların altında yatan nedenler özetlenmiş, ortaya çıkan dengesizliklerin çözümüne dair Türkiye’de izlenen politikalar ele alınmış ve bu politikaların değişimi tarihsel bir süreç içinde araştırılmıştır. Bu inceleme, Türkiye’de uygulanan bölgesel politikaların AB

üyelik süreci ile önemli bir dönüşüme uğradığını ortaya koymaktadır. 2000’li yıllardaki bu dönüşümle birlikte, Türkiye’nin bölgesel sorunlara daha sistematik bir şekilde yaklaşmaya başladığı, yerel aktörlerin bölgesel kalkınma konusunda daha fazla katkı sunabildiği kurumsal bir yapının ortaya çıktığı görülmüştür. Bu dönemde Türkiye, bölgesel düzeyde istatistiki bilgilerin toplanması ve bölgesel politikaların belirli bir sistem içinde uygulanabilmesi için AB’nin bölge sınıflandırma sistemini benimsemiştir.

AB adaylık sürecinin Türkiye’nin son yıllardaki bölgesel politikalarını şekillendirmesi nedeniyle, çalışmada AB bölgesel politikalarına ve bu politikaların tarihsel gelişimine de yer verilmiştir. AB, topluluk içindeki bölgesel farklılıkların azaltılmasına büyük bir önem vermekte ve bu amaca ulaşmak için oldukça geniş mali kaynaklar ayırmaktadır. Avrupa’da bölgesel kalkınmanın sağlanması çabaları Avrupa Sosyal Fonu, AB Bölgesel Kalkınma Fonu ve Uyum Fonu isimli üç temel fon aracılığıyla desteklenmektedir. Bu fonlar dışında Birliğe katılmaya aday ülkelerin yararlanabildiği Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı da bölgesel kalkınma projelerini destekleyen önemli bir kaynaktır. Türkiye’nin adaylık sürecinin resmiyet kazanmasıyla beraber, bu fonlardan yararlanılabilmesi için gerekli yasal düzenlemeler yapılmış ve kalkınma ajansları kurulmuştur.

1970’li yıllardan başlayarak altı genişleme dönemi yaşayan AB’de her katılan ülke bölgesel sorunları daha fazla gündeme getirmiş ve AB’nin bölgesel politikalarının da genişleme süreçlerine paralel olarak değişmesine yol açmıştır. Özellikle Tek Pazar’a geçilmesinden sonra hem kurucu ülkelerin hem AB üyeliğini sonradan kazanan ülkelerin yaşadığı deneyimler birbirinden farklılaşmaktadır. Tek Pazar’a geçilmesinden en büyük faydayı görenler küçük ama hâlihazırda zengin olan Danimarka, Avusturya, Hollanda gibi ülkeler olmuştur. İtalya, Portekiz, Yunanistan ve İspanya gibi bir takım ülkelerin ise özellikle belli dönemlerde olumsuz etkilenmiş olduğu dikkat çekmektedir. Birliğe en son üye olan Doğu Avrupa ülkelerinde ise genel olarak diğer üye ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyine yaklaştığı, ama bir yandan da bölgesel dengesizliklerin çoğunda arttığı tespit edilmiştir. Muhtemel bir AB

üyeliğinin Türkiye'nin genel gelişmişlik düzeyi ve bölgesel farklılıkları üzerinde ne gibi etkiler yaratacağı, AB içinde gözlemlenen ve çalışmada özetlenen bu örnekler göz önünde bulundurulduğunda net değildir.

Bölgesel kalkınmanın sağlanıp sağlanamadığı ve bölgeler arasındaki eşitsizliklerin nasıl değiştiği, ayrıntılı olarak incelenerek cevaplanması gereken bir konudur. Ayrıca kalkınma, sadece ekonomik bir büyümeyi ifade etmediğinden çok boyutlu bir bakış açısını gerektirir. Bu gereklilikten yola çıkılarak gelir, servet, beşerî sermaye ve kültür, teknoloji kullanımı ve yenilik başlıkları altında sıralanan toplam 17 kıstasla bir endeks oluşturulmuş ve Türkiye'deki bölgelerin kalkınma düzeyi tahmin edilmiştir. Bölgelerin gelişmişlik düzeyini endeksler oluşturarak araştıran birçok araştırma bulunmakla birlikte, bu endeksler büyük oranda bölgeleri gelişmişlik düzeyine göre sıralamayı amaçlar. Bu çalışmada, NUTS düzey-3 ve düzey-2 verileri kullanılarak iki ayrı bölge sınıflandırmasına göre yıllık endeks değerleri hesaplanmıştır. Bu iki farklı düzeydeki bölgesel kalkınma endeksleri, kendi içlerinde aynı ölçütleri ve ağırlıkları kullandıklarından diğer birçok araştırmanın aksine kıyaslanabilme özelliğine sahiptir.

Bu tez kapsamında oluşturulmuş olan bölgesel kalkınma endeksleri, Türkiye'deki bölgelerin on beş yıl içinde ne kadar kalkındığını göstermekte ve kalkınma düzeylerinin seyri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Düzey-3 endeks değerlerinin ortaya koyduğu sonuçlara göre, en gelişmiş il olan İstanbul 2001 yılına göre 91,05 puanlık bir gelişme göstermiştir. Bu dönem içinde ise Şırnak'ın gelişmişlik düzeyi sadece 19,35 puanlık bir artış göstermiştir. Düzey-2 endeks değerlerinden elde edilen çarpıcı bir sonuç ise en son sıralarda yer alan bölgelerin çok belirgin olarak negatif ayrışmasıdır. Sondan dördüncü sıradaki TRC2 ile sondan beşinci sıradaki TRA1 arasında 51 endeks puanını aşan bir fark bulunmaktadır.

Yatırım miktarları incelendiğinde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya daha yüksek oranlarda teşvikler sağlanmasına rağmen özel sektörün beklenildiği kadar bu bölgelere yönelmediği, kamu bütçesinden tahsis edilen altyapı ve beşerî sermaye

yatırımlarının ise beklenildiği üzere daha fazla geri kalmış bölgelerde yapıldığı görülmektedir. Bayburt, Tunceli ve Ardahan kişi başına en fazla beşeri sermaye yatırımı alan iller olurken Artvin, Karaman, Tunceli, Gümüşhane ve Mardin ise diğer illerden daha fazla altyapı yatırımı almaktadır. Turizm yatırımları açısından ise durum diğer yatırım araçlarından farklıdır. Bazı yıllarda Bartın, Çankırı, Bitlis ve Sivas gibi Türkiye'nin turizm açısından çok fazla öne çıkmayan illerine yüksek oranlarda turizm yatırımı yapıldığı görülse de turizm yatırımlarının büyük oranda bu sektörün hâlihazırda güçlü olduğu Muğla, Çanakkale, Antalya gibi illere yapıldığı bulunmaktadır.

Bu bulgulara göre, ülkenin özellikle Doğu ve Güneydoğusunda yer alan geri kalmış bölgelerine birçok yatırım yapılsa da bu çabalar büyük oranda başarısız olmuş ve geri kalmış bu bölgeler ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik farkı hızla artmıştır. Bu dönemde, Doğu ve Batı arasında görülen uzaklaşmanın benzeri, birbirine yakın gelişmişlik düzeyine sahip oldukları düşüncesiyle gruplanan TR90 ve TRC3 gibi bir takım bölgelerin içinde yer alan alt bölgeler arasında da gözlenmiştir.

Tespit edilen olumsuz örneklerle rağmen, Batıdaki bazı bölgelerin birbirlerine, özellikle Ankara ve İzmir gibi gelişmiş bölgelere yakınlaşabilmesi, bölgesel dengesizliklerin giderilmesi adına elde edilmiş bir takım başarıların mevcut olduğunu göstermektedir. Bu başarılarla imza atan bölgelerin ise İstanbul ve Ankara etrafında yer alıyor olması, ülkedeki en gelişmiş bölgelerin çevrelerini de kalkındırdığını ortaya koymaktadır.

Çalışmanın ele aldığı 2001-2015 döneminin başlarında, Ankara'nın yirmi endeks puanını aşacak düzeyde İstanbul'dan daha ileri bir sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine sahip olduğu, ama İstanbul'un bu farkı zamanla kapatarak öne geçtiği tespit edilmiştir. Ekonomik ve sosyal başkent olma rolünü daha fazla üstlenmeye başlayan İstanbul'un son yıllarda gelişmemiş bölgeler kadar birçok gelişmiş bölgeden de daha fazla ayrışmaya başladığı görülmektedir.

Türkiye’de bölgesel kalkınmayı sağlamak için 2000’li yıllarda izlenmiş olan politikaların bölgelerin gelişmişlik düzeyini nasıl etkilediği çalışmada panel veri analizi aracılığıyla araştırılmıştır. Bu analize göre devletin yaptığı eğitim ve sağlık harcamalarının kısa dönemde bölgelerin kalkınması için daha etkin sonuçlar doğurduğu bulunmuştur. Bu sonucun ortaya çıkmasında özellikle az gelişmiş bölgelerde açılan üniversitelerin çevrelerinde yeni ekonomik ve sosyal faaliyetler yaratmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Uzun dönemde ise beşerî sermayenin artırılmasının daha donanımlı bir işgücü yaratması nedeniyle bu olumlu etkilerin gün geçtikçe artması beklenilebilir. Ancak, Türkiye’nin birçok bölgesinde açılan yeni üniversitelerin bu beklentiyi karşılayabilecek nitelikte bir eğitim sağlayıp sağlamadığı ise bilinmemektedir. Bu konu, çalışmada geniş çaplı niteliksel analizler yapılması amaçlanmadığından tezin kapsamı içine alınmamıştır.

Özel sektöre devlet tarafından ciddi kaynaklar aktarılmasına rağmen, teşvikler aracılığıyla uyarılmış özel sermaye yatırımlarının analiz dönemi içinde bölgelerin kalkınmasında beklenildiği kadar büyük bir etki yaratmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuç, Türkiye’de verilen teşviklerin yöneldiği alanlar ile veriliş ve kullanım yöntemleri gibi konuların sorgulanması gerekliliğine işaret etmektedir.

2000’li yıllarda Türkiye’de en çok kaynak aktarılan alanlardan biri altyapıdır. Bu dönem içinde, Türkiye’nin birçok bölgesine yeni yollar ve köprüler yapılmış, yeni haberleşme ve enerji tesisleri kurulmuştur. Analiz sonuçlarına göre, ülke kaynaklarının büyük bir bölümünün aktarıldığı altyapı yatırımlarının kısa dönem içinde bölgelerin kalkınmasında çok az etkili olduğu anlaşılmaktadır. Altyapı yatırımlarının uzun dönem içinde değerlendirilmesi daha doğru olsa da il düzeyinde tespit edilen etkinin zayıf, NUTS düzey-2 seviyesinde ise anlamlı bile bulunamaması bazı bölgelerde ihtiyaçların çok ötesinde altyapı yatırımı yapılıyor olma ihtimalini gündeme getirmektedir.

Turizm yatırımları, etkinlik açısından altyapı yatırımları ile benzer, ama altyapı yatırımlarından farklı olarak her iki düzeyde de anlamlı bir etkiye sahip bulunmuştur.

Turizm yatırımları, belli bölgelerde yoğunlaşmaları nedeniyle diğer araçlardan ayrılmaktadır. Turizmde öncelikli bölgeler dışında, kişi başına düşen turizm yatırım miktarlarının anlamlı katkılar yaratamayacak kadar küçük olduğu düşünülmektedir. Çalışmada bütün bölgelerin ele alınarak değerlendirmeler yapılması tercih edilmiştir. Turizmin öncelikli ekonomik faaliyet olduğu bölgeleri kapsayan dar bir çalışmada bu yatırımlarının daha etkin sonuçlar doğurması mümkündür.

Uygulanan panel veri analizi ile on beş yıllık dönemdeki bölgesel politika araçlarının ne kadar etkin sonuçlar yarattığı incelenmiştir. Ancak, sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanması için bu yatırımların hepsinin yapılması gereklidir. Harcamalardan daha az etkin olanlarının tamamen terkedilmesi, kalkınmanın belli bir düzeyin ötesine geçememesine yol açacaktır. Bu araştırma, sadece en etkin olan araçların uygulanması gibi bir politikayı önermemektedir. Etkin sonuçlar yaratamayan harcamalara işaret eden bu tez, tahsis edilen kaynakların harcanmasında ne gibi sorun ve hatalar yapıldığının incelenebilmesi için yardımcı olacaktır.

Bu konu ile ilgili yapılabilecek çalışmalarda, komşu bölgelerin birbirlerinin kalkınmasını ne yönde etkiledikleri ve bir bölgeye yapılan yoğun yatırımların çevre bölgelere olan olumlu ya da olumsuz dışsallıkları araştırılabilir. Bunun yanında, AB'ye tam üye statüsüne kavuşan ülkelerde birbirinden ayrılan deneyimler yaşanmaktadır. Türkiye'nin AB üyeliğinin getirebileceği olumlu alanlar inceleniyor olsa da bölgesel farklılıkların seyri ve ülkenin genel kalkınma düzeyini etkileyebilecek olumsuzlukların da daha ayrıntılı incelenmesinde fayda vardır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre beklenen etkileri yaratamayan altyapı yatırımları ve teşviklerin başarısız olma nedenlerinin araştırılması ve iyileştirilmelerine yönelik öneriler ekonomi yazınına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- ADAMS, L.; RÉGIBEAU, P. ve ROCKETT, K.: 2014 “Incentives to Create Jobs: Regional Subsidies, National Trade Policy and Foreign Direct Investment”, **Journal of Public Economics**, 111, s. 102–119.
- ADELMAN, I.: 1999 “The Role of Government in Economic Development”, Department of Agricultural and Resource Economics and Policy University of California at Berkeley, Working Paper No. 890.
- ALBALA-BERTRAND, J.M. ve MAMATZAKIS, E.C.: 2004 “The Impact of Public Infrastructure on the Productivity of the Chilean Economy”, **Review of Development Economics**, 8, s. 266–278.
- ALDEN, J.: 2006 “Regional Development and Spatial Planning”, **Regional Development and Spatial Planning in an Enlarged European Union**, (Ed: ADAMS, N.; ALDEN, J. ve HARRIS, N.), Routledge, New York, s.17-42.
- AKPINAR, R.; TAŞÇI, K. ve ÖZSAN, M. E.: 2011 **Teoride ve Uygulamada Bölgesel Kalkınma Politikaları**, Ekin Yayınevi, İstanbul.
- AKKOYUNLU, K. P.: 2011 **Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve Özelleştirme**, Beta, İstanbul
- ANSELL, C. K.; PARSONS, C. A. ve DARDEN, K. A.: 1997 “Dual Networks in European Regional Development Policy”, **Journal of Common Market Studies**, 35 (3), s.347-375.
- ARMSTRONG, H.: 2007 “Regional Policy”, **The European Union: Economics and Policies**, (Ed: EL-AGRAA, A. M.), Cambridge University Press, New York, s: 421-440.
- ASCHAUER, D. A.: 1989 “Is Public Expenditure Productive?”, **Journal of Monetary Economics**, 2(March), s: 177–200.
- ATAÇ, B.: 1999 **Maliye Politikası**, Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları, Eskişehir.
- BAILLY, A. S.: 1998 “The Region: A Basic Concept for Understanding Local Areas and Global Systems”, (Çevrimiçi)

- <http://193.55.107.3/revgeo/paelinck/paelinck.htm>,
04.12.2015.
- BARRO, R. J.: 1999 "Human Capital and Growth in Cross-Country Regressions", **Swedish Economic Policy Review**, 6, s.237-277.
- BARRO, R. J. ve SALA-I-MARTIN, X.: 2004 **Economic Growth**, MIT Press, London.
- BAYÜLKEN, Y. ve KÜTÜKOĞLU, C.: 2012 "Organize Sanayi Bölgeleri - Küçük Sanayi Siteleri – Teknoparklar", **TMMOB Oda Raporu**, No: MMO/584.
- BIRD, R.: 1965 "The Need for Regional Policy in a Common Market", **Scottish Journal of Political Economy**, Vol:12.
- BISCAIA, R. ve MOTA, I.: 2011 "Models of Spatial Competition: a Critical Review," **FEP Working Papers**, No: 411.
- BLOOM, D. E.; CANNING, D. ve SEVILLA, J.: 2001 "The Effect of Health on Economic Growth: Theory and Evidence", **NBER Working Paper**, No: 8587.
- BORATAV, K.: 1974 **Türkiye'de Devletçilik**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- BORTS, G. H. ve STEIN, J. L.: 1964 **Economic Growth in a Free Market**, Columbia University Press, New York.
- BOUDEVILLE, J-R.: 1974 **Problems of Regional Economic Planning**, Edinburgh University Press, London.
- BOZDOĞAN, M. N.: 2008 **Bölgesel Kalkınmanın Sağlanmasına Yönelik Vergi Özendirme Önlemlerinin Türkiye Açısından İncelenmesi ve Etkinliğinin Analizi**, TOBB Yayınları, Ankara.
- BÖS, D.: 1989 **Public Enterprise Economics: Theory and Application**, North-Holland, Amsterdam.
- BRAKMAN, S.; GARRETSEN, H. ve VAN MARREWIJK, C.: 2009 **The New Introduction to Geographical Economics**, Cambridge University Press, Cambridge.

- CAMAGNI, R.: 2002 “On the Concept of Territorial Competitiveness: Sound Or Misleading?”, **Urban Studies**, Vol. 39, No. 13, s.2395–2411.
- CAN, E. ve AKDENİZLİ KOCAGÜL, D.: 2008 **Avrupa Birliği'nde Bölgesel Politikanın Gelişimi ve Yapısal Fonlar**, TEPAV, Ankara.
- CANNING, D. ve BENNATHAN, E.: 2000 The Social Rate of Return on Infrastructure Investments, **World Bank Working Paper** No. 2390.
- CAPELLO, R.: 2014 “Classical Contributions”, **Handbook of Regional Science**, (Ed: Von Thünen, Weber, Christaller, Lösch”, FISCHER, Manfred M. - NIJKAMP, Peter), Springer, Berlin Heidelberg, s. 507-526.
- CAPPELEN, A.; CASTELLACCI, F.; FAGERBERG, J ve VERSPAGEN, B.: 2003 “The Impact of EU Regional Support on Growth and Convergence in the European Union”, **JCMS**, Vol: 41, No: 4, s.621-644.
- CHOI, S.-W.: 2015 “Economic Growth and Terrorism: Domestic, International, and Suicide” **Oxford Economic Papers**, 67 (1), s. 157-181.
- CHP: 1935 “Chp Programı”, Ankara: Ulus Basımevi.
- CHUNG, H.: 2015 “Unequal Regionalism: Regional Planning in China and England”, **Planning Practice & Research**, 30:5, s. 570-586.
- COHEN, D. ve LEGOFF, J.-P.: 1987 “Regional Development Incentives: A Critical Overview of the Evidence”, **Canadian Journal of Regional Science**, X:2, s.149-167.
- ÇELİK, N.: 2017 “Teşvik Politikalarının Etkinliğinin Mekânsal Perspektiften Değerlendirilmesi”, **Akademik Bakış**, Cilt: 17, Sayı: .1, s.1 -12.
- ÇİMEN, A.: 2012 “Avrupa Birliği (AB) Bölgesel Politikalarının Avrupalılaşması”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 12, s.47-79.

ÇOKGEZEN, M.: 2012	Türkiye'de Devlet, Girişimcilik ve Yerel Kalkınma , İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.
DALL'ERBA, S. ve LE GALLO, J.: 2007	"The Impact of EU Regional Support on Growth and Employment", Finance a Uver - Czech Journal of Economics and Finance , Vol: 57, No: 7-8, s. 325-340.
DAWKINS, C. J.: 2003	"Regional Development Theory: Conceptual Foundations, Classic Works, and Recent Developments", Journal of Planning Literature , Cilt: 18, Sayı: 2, s.131-153.
DİNLER, Z.: 2014	Bölgesel İktisat , Ekin Kitabevi, Bursa.
DP: 1952	Demokrat Parti Tüzük ve Programı , Güneş Matbaacılık, Ankara.
DPT: 1963	Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı , Ankara.
DPT: 1968	İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı , Ankara.
DPT: 1973	Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı , Ankara.
DPT: 1979	Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı , Ankara.
DPT: 1982	Türkiye'de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi: Ülke Yerleşme Merkezleri Sistemi , Cilt 1-2, Ankara.
DPT: 1984	Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı , Ankara.
DPT: 1989	Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı , Ankara.
DPT: 1995	Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı , Ankara.
DPT: 2000	Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı , Ankara.
DPT: 2003	İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması , Ankara.
DPT: 2006	Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı , Ankara.

- DPT: 2007 **Yeni Bölgesel Gelişme Politika Ve Uygulamaları**, Ankara.
- DUDEK, C. M.: 2014 “The History and Challenges of Cohesion Policies”, **The Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series**, Vol: 14 No: 2.
- ECEMİŞ K. S. ve MUTLUER, M.: 2004 "Coğrafyada ve Bölge Planlamada Bölge Kavramının Karşılaştırmalı Olarak İrdelenmesi", **Ege Coğrafya Dergisi**, Sayı:13.
- ENDERS, W. ve SANDLER, T.: 2006 **The Political Economy of Terrorism**, Cambridge University Press, New York.
- ERKAL, M. E.: 1990 **Bölge Açısından Az Gelişmişlik**, Der Yayınları, İstanbul.
- ERKAN, H.: 1987 **Sosyo-Ekonomik Bölgesel Gelişme**, DEÜ Yayını, İzmir.
- ERSUNGUR, Ş. M.: 2016 “Bölgesel İktisat: Teori, Politika Ve Uygulama”, Ankara: İmaj Yayınevi.
- ESSLETZBICHLER, J.: 2011 “Locating Location Models”, **Handbook of Economic Geography**, (Ed: Leyshon, A.; Lee, R. McDowell, L. ve Sunley, P.) Sage Publication, London.
- EUROPEAN COMMISSION: 2004 “The Cohesion Fund: A Boost for European Solidarity”, (Çevrimiçi): http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/panorama/pdf/mag14/mag14_en.pdf, 25.04.2018.
- EUROPEAN COMMISSION: 2008 “Poverty and Social Exclusion in Rural Areas”, (Çevrimiçi) <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2087&langId=en>, 28.12.2017.
- EUROPEAN COMMISSION: 2014 “The EU Explained: Regional Policy - Making Europe’s Regions and Cities More Competitive, Fostering Growth and Creating Jobs”, (Çevrimiçi) http://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/brochures/2014/the-eu-explained-regional-policy-making-europes-regions-and-cities-

- more-competitive-fostering-growth-and-creating-jobs, 28.02.2018.
- EUROPEAN COMMISSION: 2016 “The European Social Fund: Investing in People”, (Çevrimiçi) <http://ec.europa.eu/esf/BlobServlet?docId=16259&langId=en>, 25.04.2018.
- EUROPEAN PARLIAMENT: 2016 “European Regional Development Fund”, (Çevrimiçi) [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/589825/EPRS_BRI\(2016\)589825_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/589825/EPRS_BRI(2016)589825_EN.pdf), 25.04.2018.
- EUROSTAT: 2010 “European Regional and Urban Statistics Reference Guide”, (Çevrimiçi) <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/5911205/KS-RA-10-008-EN.PDF/f22f0e52-7677-4d2d-ad94-fa3950e8dc0c?version=1.0>, 25.08.2014.
- EUROSTAT: 2015 “Regions in the European Union: Nomenclature of territorial units for statistics NUTS 2013/EU-28”, (Çevrimiçi) <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/6948381/KS-GQ-14-006-EN-N.pdf>
- FALAY, N.: 1989 **Maliye Tarihi**, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- FOSSATI, A. ve PANELLA, G.: 2000 “Tourism and Sustainable Development: A Theoretical Framework”, **Tourism and Sustainable Economic Development**, (Ed: FOSSATI, Amedeo; PANELLA, Giorgio), Kluwer Academic Publishers, New York, s.3-36.
- FOX, W.F. ve SMITH, T. R.: 1990 “Public Infrastructure Policy and Economic Deveopment”, **Economic Review** - Federal Reserve Bank of Kansas City, March/April 1990, s.49-59.
- FREYTAG, A.; KRÜGER, J. J.; MEIERRIEKS, D. ve SCHNEIDER, F.: 2011 “The Origins of Terrorism: Cross-Country Estimates of Socio-Economic Determinants of Terrorism”, **European Journal of Political Economy**, 27, s.5-16.
- FRIEDMANN, J. ve FOREST, Y.: 1988 “The Politics of Place: Toward a Political Economy of Territorial Planning”, **Regional Economic Development: Essays in Honour of François**

- Perroux**", (Ed: HIGGINS, Benjamin ve SAVOIE Donald J.), Unwin Hyman, London, s. 115-130.
- GENNAIOLI, N.; LA PORTA, R.; LOPEZ-DE-SILANES, F. ve SHLEIFER, A.: 2013 "Human Capital and Regional Development", **The Quarterly Journal of Economics**, 128 (1), s.105-164.
- GIAOUTZI, M.; NIJKAMP, P. ve STOREY, D. J.: 2016 "Small is Beautiful – The Regional Importance of Small-Scale Activities", **Small and Medium Size Enterprises and Regional Development**, (Ed: GIAOUTZI, Maria; NIJKAMP, Peter; STOREY ve David J.), Routledge, New York, s.1-20.
- GREENHUT, M. L.: 1956 **Plant Location in Theory And Practice**, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- GROSSMAN, M.: 1999 "The Human Capital Model of the Demand for Health", **NBER Working Paper** No: 7078.
- GÜNDEM, F.: 2017 "Türkiye’de İBBS 2 Bölgeleri Arasında Gelir Yakınsaması Var mıdır? Mekânsal Ekonometrik Bir Katkı", **Sosyoekonomi**, Vol. 25(34), s.145-160.
- GÜNDÜZ, A. Y.: 2006 **Bölgesel Kalkınma Politikası**, Ekin Yayınevi, Bursa.
- GÜRSOY, B.: 1984 "100. Yılında Düyunu Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", **Ord. Prof. Dr. Şükrü Baban’a Armağan**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, s. 17-59.
- HAFIZOĞULLARI, Z.: 2000 "İzmir-İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XVI, Sayı: 46, s.289-311.
- HANSEN, N. M.: 1974 "Preliminary Overview", **Public Policy and Regional Economic Development**, (Ed: HANSEN, Niles M), Massachusetts: Ballinger Publishing, Cambridge, s.1-32.
- HARDLE, W. ve SIMAR, L.: 2007 **Applied Multivariate Statistical Analysis**, Springer, Berlin.

- HAZİNE MÜSTEŞARLIĞI: 2001 **Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı: Hedefler, Politikalar ve Uygulamalar**, Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Matbaası, Ankara.
- HECKSCHER, E.: 1919 "The Effect Of Foreign Trade on the Distribution of Income", **Ekonomisk Tidskrift**, Vol. 21, s.497–512.
- HENDERSON, J. V. ve THISSE, J.-F.: 2004 "Handbook of Regional and Urban Economics, **Cities and Geography**, Elsevier Science B.V, Volume 4, Amsterdam.
- HITIRIS, T.: 2003 **European Union Economics**, Prentice Hall, London.
- HOECHLE, D.: 2007 "Robust Standard Errors for Panel Regressions with Cross-Sectional Dependence", **The Stata Journal**, No: 7, s.281-312.
- HOLLAND, S.: 1976 **The Regional Problem**, The Macmillan Press, London.
- HOOVER, E. M. ve GIARRATANI, F.: 1984 **An Introduction to Regional Economics**, Knopf, New York.
- HULTEN, C. R.: 1996 "Infrastructure Capital and Economic Growth, How Well You Use It May Be More Important Than How Much You Have", **NBER Working Paper** No. 5847.
- HOOVER, E.: 1937 "Spatial Price Discrimination", **Review of Economic Studies**, 4, s.182–191.
- ISARD, W.: 1956 **Location and Space-Economy**, Wiley, New York.
- ISARD, W.: 1960 "The Scope and Nature of Regional Science", **Papers in Regional Science**, 1960, Vol: 6, No: 1, s.9-34.
- ISARD, W.; AZIS, I. J.; DRENNAN, M. P. vd.: 1998 **Methods of Interregional and Regional Analysis**, Routledge, New York.
- İŞILTAN, F.: 1960 **Urfa Bölgesi Tarihi**, İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- İTO: 1989 **Cumhuriyet'den Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceği Bakış**, Lebib Yalkın Yayınları, İstanbul.

- KALDOR, N.: 2013 "The Case for Regional Policies" (Reprinted From Scottish Journal of Political Economy, 1970; 17, s. 337–34) **Scottish Journal of Political Economy**, Vol. 60, No. 5.
- KALKINMA BAKANLIĞI.: 2013a **İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması** (SEGE – 2011)", Ankara.
- KALKINMA BAKANLIĞI.: 2013b **Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı**, Ankara.
- KALKINMA BAKANLIĞI.: 2016 **Kalkınma Bakanlığı Tanıtım Kitabı**, Ankara.
- KARAALP, H.S. ve ERDAL, F.: 2012 "Sanayileşmenin Bölgesel Yığılması ve Komşu İllerin Büyümesi Gelir Farklılıklarını Artırır mı? Türkiye için Bir Beta Yakınsama Analizi", **Ege Akademik Bakış**, 12 (4), s.475-486.
- KARACA, O.: 2004 "Türkiye’de Bölgeler Arası Gelir Farklılıkları: Yakınsama Var mı?", **Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni**, Sayı: 2004/07.
- KARAÇAY ÇAKMAK, H. ve ERDEN, L.: 2004 "Yeni Bölgesel Kalkınma Yaklaşımları ve Kamu Destekleme Politikaları: Türkiye’den Bölgesel Panel Veri Setiyle Ampirik Bir Analiz", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 6 (3), s.77-96.
- KARAKILÇIK, Y.: 2014 **Yeni Bölgeselleşme Politikaları ve Türkiye’de Bölge Yönetimi**, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- KAYNAK, M.: 2011 **Kalkınma İktisadı**, Gazi Kitabevi, Ankara.
- KELEŞ, R.: 1993 **Kentleşme Politikası**, İmge Kitabevi, Ankara.
- KELEŞ, R. ve MENGİ, A.: 2013 **Avrupa Birliği’nin Bölge Politikaları**", Cem Yayınevi, İstanbul.
- KEPENEK, Y. ve YENTÜRK, N.: 2001 **Türkiye Ekonomisi**", Remzi Kitabevi, İstanbul.
- KESNER-ŞKREB, M.: 2009 "Regional Policy of the European Union", **Financial Theory and Practice**, 33 (1), s.103-105.

- KILIÇBAY, A.: 1994 **Türk Ekonomisi: Modeller, Politikalar, Stratejiler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- KILINÇ SAVRUL, B.: 2012 “Türkiye-Avrupa Birliği Mali İşbirliği Kapsamında Bölgesel Kalkınma Programlarının Etkinliği”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 62 (2), s.355 – 371.
- KNOWLES, R. ve WAREING, J.: 1981 **Economic and Social Geography**, Butterworth-Heinemann, London.
- KRIEGER, T. ve MEIERRIEKS, D.: 2011 “What Causes Terrorism?”, **Public Choice**, 147, s.3-27.
- KRUEGER, A. O.: 1990 “Government Failures in Development”, **The Journal of Economic Perspectives**, 4 (3), s.9-23.
- KRUGMAN, P.: 1994 “Competitiveness: A Dangerous Obsession”, **Foreign Affairs**, Vol. 73, No. 2, s.28-44.
- KRUGMAN, P.: 1995 “Development, Geography, and Economic Theory”, The MIT Press, London.
- KULAKSIZ, Y.: 2008 “Türkiye’de Bölgesel Gelişmişlik Farkları, İstihdam ve Kurum Hizmetlerinin Çeşitlendirilmesi”, Uzmanlık Tezi, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara.
- KUTAN, A. M. ve YİĞİT, T. M.: 2007 European Integration, Productivity Growth and Real Convergence, **European Economic Review**, No: 51, s.1370–1395.
- LALLOO, R.; MYBURGH, N. G. ve HOBDELL M. H.: 1999 “Dental Caries, Socio-Economic Development and National Oral Health Policies”, **International Dental Journal**, 49 (2), s.196-202.
- LUGER, M. I. ve MAYNARD, N. C.: 2008 “On the Government’s Role in Regional Economic Development”, **Public Policy for Regional Development**, (Ed: Martinez-Vazquez, J. ve Vaillancourt, F.) Routledge, New York s.28–46.
- LUCAS, R. E.: 1988 "On the Mechanics of Economic Development," **Journal of Monetary Economics**, 22/1, s. 3-42.

- MANKIW, N. G.; ROMER, D. ve WEIL, D. N.: 1992 "A Contribution to the Empirics of Economic Growth", **Quarterly Journal of Economics**, 107/2, s.407-437.
- MANZELLA, G. P. ve MENDEZ, C.: 2009 "The Turnings Points of EU Cohesion Policy", (Çevrimiçi) http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/policy/future/pdf/8_manzella_final-formatted.pdf, 28.02.2018
- MARKS, G.: 1992 "Structural Policy in the European Community", **Euro-Politics: Institutions and Policymaking in the New European Community**, (Ed: SBRAGIA Alberta M.), Brookings Institute, Washington DC, s.191-224.
- McCANN, P.: 2013 **Modern Urban and Regional Economics**, Oxford University Press, Hampshire.
- MELITZ, M. J.: 2005 "When and How Should Infant Industries Be Protected?", **Journal of International Economics**, 66 (2005), s.177-19.
- MENGİ, A. ve ALGAN, N.: 2003 **Küreselleşme Ve Yerelleşme Çağında Bölgesel Sürdürülebilir Gelişme**, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- MERİÇ, M. ve CAN, E.: 2011 "Bölgesel Kalkınmada Kalkınma Ajansları Modeli: İzmir Kalkınma Ajansı", **26. Türkiye Maliye Sempozyumu Tebliğ Kitabı**, s.185- 204.
- MORATA, F. ve MUNOZ, X.: 1996 "Vying for European Funds: Territorial Restructuring in Spain", **Cohesion Policy and European Integration: Building Multi-Level Governance**, (Ed.: HOOGHE, Liesbet), Claredon Press, Oxford, s.195-218.
- MOSES, L. M.: 1958 "Location and the Theory of Production", **Quarterly Journal of Economics**, 72, s.259-272.
- MUSHKIN, S. J.: 1962 "Health as an Investment", **Journal of Political Economy**, Vol. 70, No. 5, Part 2: Investment in Human Beings, s.129-157.
- NADER, G. A.: 1980 "An Economic Regionalization of Canada: The Validity of Provinces as Regions for the Conduct of

- Regional Economic Policy”, **Canadian Journal of Regional Science**, 3(2), s.117-138.
- NEEDLEMAN, L. ve SCOTT, B. T.: 1964 “Regional Problems and Location of Industry Policy in Britain”, **Urban Studies**, 1(2), s. 153-173.
- NEWHEY, W. K. ve WEST, K. D.: 1994 “Automatic Lag Selection in Covariance Matrix Estimation”, **The Review of Economic Studies**, Vol: 61, Issue 4, s.631–653.
- NIJKAMP, P.: 2000 “Tourism, Marketing and Telecommunication: A Road Towards Regional Development”, **Tourism and Sustainable Economic Development**, (Ed.: FOSSATI, Amedeo ve PANELLA, Giorgio), Kluwer Academic Publishers, New York, s 37-55.
- OECD: 2002 **Impact of Transport Infrastructure Investment On Regional Development**, OECD Publishing, Paris.
- OECD: 2005 **Building Competitive Regions: Strategies and Governance**, OECD Publishing, Paris.
- OHLIN, B.: 1933 **Interregional and International Trade**, Harvard University Press, Cambridge.
- ÖZASLAN, M.: 2006 “Türkiye’de Ekonomik ve Sosyal Boyutlarıyla Bölgesel Gelişmişlik Farklılıkları”, **IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Türkiye Coğrafyası Araştırma Ve Uygulama Merkezi, Ankara, s. 179-201.
- ÖZEN, P.: 2005 “Avrupa’da Bölge Kalkınma Ajansları”, (Çevrimiçi) http://www.tepav.org.tr/upload/files/1271245092r8246.Bolgesel_Kalkinma_Ajanslari.pdf, 29.02.2018
- ÖZMEN, F.: 2008 “AB Sürecinde Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Karşılaşabilecekleri Temel Sorun Alanları”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 13 (3), s. 327-340.

- PAAS, T. ve SCHLITTE, F.: 2006 "Regional Income Inequality and Convergence Processes in the EU-25," **ERSA Conference Papers**, European Regional Science Association.
- PALANDER, T.: 1935 **Beiträge zur Standortstheorie**, Almqvist and Wiksell, Stockholm.
- PAMUK Ş.: 1987 **The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1913: Trade, Investment and Production**, Cambridge University Press, Cambridge.
- PARASIZ, İ.: 1998 **1923'den Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları**, Ezgi Yayınevi, Bursa.
- PEHLİVAN, G. ve UTKULU, U.: 2015 "Genişleyen Bir Avrupa'da Ülke Spesifik Yakınsama Davranışı", **Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 2, s.207-226.
- RASSEKH, F.: 1998 "The Convergence Hypothesis: History, Theory, and Evidence", **Open Economies Review**, 9.
- REBELO, S.: 1991 "Long-Run Policy Analysis and Long-Run Growth", **Journal of Political Economy**, 99/3, s.500-521.
- REEVES, T.: 2006 "Regional Development in the EU and Turkey", **Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu**, s. 29-38, (Çevrimiçi) http://www.tepav.org.tr/sempozyum/2006/bildiri/Bolgesel_Kalkinma_ve_Yonetisim_Sempozyumu.pdf, 03.04.2018.
- RICARDO, D.: 2004 **The Principles of Political Economy and Taxation**, Dover Publications, London.
- RODRÍGUEZ-POSE A. ve FRATESI, U.: 2002 "Unbalanced development strategies and the lack of regional convergence in the EU", **ERSA Conference Papers**, European Regional Science Association.
- RODRÍGUEZ-POSE A.; & PSYCHARIS, Y. ve TSELIOS, V.: 2012 "Public investment and regional growth and convergence: Evidence from Greece," **Working Papers 2012-05**, Instituto Madrileño de Estudios Avanzados (IMDEA) Ciencias Sociales.
- ROMER, P. M.: 1990 "Endogenous Technological Change", **Journal of Political Economy**, 98/5, s. 71-102.

- ROSENTHAL, S. ve STRANGE, W.: 2004 “Evidence on the Nature and Sources of Agglomeration Economies”, **Handbook of Regional and Urban Economics**, (Ed: Henderson, J.V. ve Thisse, J.K.), Elsevier, Amsterdam, s.2119-2171.
- SALVATORE, D.: 2013 **International Economics**, Wiley, New York.
- SANAYİ VE TİCARET BAKANLIĞI: 2007 “Bölgesel Rekabet Edebilirlik Operasyonel Programı”,(Çevrimiçi)
https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/2_turkiye_ab_ili_skileri/2_2_adaylik_sureci/2_2_7_turkiye_ab_mali_i_sbirligi/2_2_7_1_ipa/2_2_7_1_6_ipaiii_2007_11_bolgesel_rekabet/modifiye_br_op_ek19_3_kisim.pdf, 28.02.2018.
- SARC, Ö. C.: 1949 **Türkiye Ekonomisinin Genel Esasları**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- SARC, Ö. C.: 1999 “Tanzimat ve Sanayimiz”, **Tanzimat I**, MEB: İstanbul, s.423-440.
- SCHULTZ, T. W.: 1993 The Economic Importance of Human Capital in Modernization, **Education Economics**, 1(1), s.13-19.
- SELTZER, E. ve CARBONELL, A.: 2011 “Planning Regions”, **Regional Planning in America – Practice and Prospect**, (Ed SELTZER, Ethan ve CARBONELL, Armando), Massachusetts: Lincoln Institute of Land and Policy, Cambridge, s.1-16.
- SKUFLIC, L. ve DRUZIC, M.: 2016 “Deindustrialisation and Productivity in the EU”, **Economic Research-Ekonomska Istraživanja**, 29 (1), s. 991-1002.
- SMITH, A.: 2016 **The Wealth of Nations**, Karbon Kitaplar, İstanbul.
- STEPHAN, A.: 2001 “Regional Infrastructure Policy and Its Impact on Productivity: A Comparison of Germany and France”, **CIG Working Papers FS IV 01-02**, Wissenschaftszentrum Berlin (WZB).
- STIGLITZ, J. E.: 2000 **Economics of the Public Sector**, W. W. Norton & Company, New York.

- STILWELL, F. J.B.: 1980 **Bölgesel İktisat Politikası**, (S. Güran, Çev.), Ak Yayınları, İstanbul.
- ŞAHİN, H.: 2007 **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- TAKIM, A.: 2010 “Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Planlarının İktisat Politikalarının Performansına Etkisi: Zonguldak-Bartın Ve Karabük Örneği”, **E-Journal of New World Sciences Academy**, 5 (3), s. 259-275.
- TAKIM, A.: 2011 “Türkiye’de 1960-1980 Yılları Arasında Uygulanan Kalkınma Planlarında Maliye Politikaları”, **Maliye Dergisi**, Sayı: 160, s.154-176.
- TAKIM, A.: 2012 “Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları” **Ankara Üniversitesi Sbf**, 67 (2), s. 157-187.
- TATLIDİL, H.: 2002 **Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Analiz**, Ziraat Matbaacılık, Ankara.
- TEKELİ, İ.: 1972 **Bölge Planlama Üzerine**, İTÜ Yayınları, İstanbul
- TILFORD, S.: 2017 “Is the EU's Single Market Leading to Convergence or Divergence?”, (Çevrimiçi) <http://www.cer.eu/insights/eus-single-market-leading-convergence-or-divergence>, 20.05.2018
- TİMİŞ, T. ve DANILA, I.: 2005 “Socioeconomic Status and Oral Health”, **The Journal of Preventive Medicine**, 13 (1-2), s.116-121.
- TURAN, T.: 2001 "Neoklasik Büyüme Modeli ve Koşullu Yakınsama Hipotezi", **Maliye Araştırma Merkezi Konferansları**, 39. Seri.
- TÜNAY, M.: 1985 “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 4, s. 245-256.
- TÜRKİYE İŞ BANKASI: 2012 “2005 ve 2010 Verileriyle Türkiye’de İllerin Gelişmişlik Düzeyi Araştırması”, (Çevrimiçi) https://ekonomi.isbank.com.tr/UserFiles/pdf/ar_03_2012v1.pdf, 03.04.2015.

- TÜRKİYE İŞ BANKASI: 2014 “2010 ve 2012 Verileriyle Türkiye’de İllerin Gelişmişlik Düzeyi Araştırması”, (Çevrimiçi) https://ekonomi.isbank.com.tr/UserFiles/pdf/ar_03_2012.pdf, 03.04.2015.
- UNCTAD: 2000 “Tax Incentives and Foreign Direct Investment: A Global Survey” **ASIT Advisory Studies**, No:16,: UNCTAD, Geneva.
- UYGUR, E.: 2001 “Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım Ve 2001 Şubat Krizleri”, **Tartışma Metni** No: 2001/1, Turkish Economic Association, Ankara.
- UZAY, N.: 2005 **Bölgesel Gelişmişlik Farklarının Giderilmesi ve Bölgesel Kalkınma Ajansları**, Seçkin Kitabevi, Ankara.
- VAIDYANATHAN, S. ve SUNDAR, V.: 2011 “The Role of Public Sector Enterprises in Rural Development and Social Welfare” **International Journal of Managing Public Sector Information and Communication Technologies (IJMPICT)** Vol. 2, No. 1, s. 23-33.
- VAN WART, M.; RAHM, D. ve SANDERS, S.: 2000 “Economic Development and Public Enterprise: The Case of Rural Iowa’s Telecommunications Utilities”, **Economic Development Quarterly**, Vol. 14, No. 2, s. 131-145.
- WEBER, A.: 1929 **Theory of the Location of Industries**, The University of Chicago Press, Chicago.
- WHITTLESEY, D.: 1967 "The Regional Concept and the Regional Method", **American Geography, Inventory and Prospect**, Syracuse University Press.
- YAŞA, M.: 1966 **İktisadi Meselelerimiz**, Sermet Matbaası, İstanbul.
- YAVUZ TİFTİKÇİGİL, B.: 2010 **Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Politikalarında Yaşanan Dönüşüm ve Kalkınma Ajansları**, Derin Yayınları, İstanbul.
- YERASIMOS, S.: 1976 **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Cilt 2, Gözlem Yayınevi, İstanbul.

- YERDELEN TATOĞLU F.: **Panel Veri Ekonometrisi**, Beta, İstanbul.
2012
- YILDIRIM, İ.: 2001 “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 11/2, s. 313-326.
- YÜCEL, T. F.: 2015 **Cumhuriyet Türkiye’sinin Sanayileşme Öyküsü**, TTGV, Ankara.
- ZEREN, F. ve YILANCI, V.: 2011 “Türkiye’de Bölgeler Arası Gelir Yakınsaması: Rassal Katsayılı Panel Veri Analizi Uygulaması”, **Business and Economics Research Journal**, Vol: 2, No: 1, s.143-151.

EKLER

Ek-1 : NUTS düzey-2 bölgeleri ve bu bölgelerde yer alan iller.

BÖLGE KODU	BÖLGEDE YER ALAN İLLER
TR10	İstanbul
TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli
TR22	Balıkesir, Çanakkale
TR31	İzmir
TR32	Aydın, Denizli, Muğla
TR33	Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak
TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik
TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova
TR51	Ankara
TR52	Konya, Karaman
TR61	Antalya, Isparta, Burdur
TR62	Adana, Mersin
TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye
TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir
TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat
TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın
TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop
TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya
TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan
TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkâri
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt

Ek-2 : AB üyesi beş ülkenin bölgesel GSYİH değişimi (Euro) (Kaynak: SFC2014 veritabanı).

	2007	2016	% Değişim		2007	2016	% Değişim
Polonya	8200	11100	35,4	İspanya	23900	24100	0,8
Region Centralny	11100	15300	37,8	Noroeste	21000	21400	1,9
Lódzkie	7600	10400	36,8	Galicia	20500	21500	4,9
Mazowieckie	12800	17600	37,5	Principado de Asturias	21800	20900	-4,1
Poludniowy	8100	10900	34,6	Cantabria	22400	21600	-3,6
Malopolskie	7300	10100	38,4	Noreste	28600	29400	2,8
Slaskie	8700	11500	32,2	País Vasco	30300	31800	5,0
Wschodni	6000	7800	30,0	CF de Navarra	29500	30000	1,7
Lubelskie	5700	7600	33,3	La Rioja	25500	25300	-0,8
Podkarpackie	5800	7800	34,5	Aragón	26100	26100	0,0
Swietokrzyskie	6500	7900	21,5	C. de Madrid	31600	32800	3,8
Podlaskie	6100	7900	29,5	Centro (ES)	19900	20100	1,0
Pólnocno-Zachodni	8100	10900	34,6	Castilla y León	22100	22700	2,7
Wielkopolskie	8700	12100	39,1	Castilla-la Mancha	19300	18800	-2,6
Zachodniopomorskie	7300	9300	27,4	Extremadura	16100	16600	3,1
Lubuskie	7300	9300	27,4	Este	25500	25700	0,8
Poludniowo-Zachodni	8400	11400	35,7	Cataluña	28100	28800	2,5
Dolnoslaskie	9000	12300	36,7	C. Valenciana	21600	21200	-1,9
Opolskie	6900	8900	29,0	Illes Balears	25500	25100	-1,6
Pólnocny	7200	9400	30,6	Sur (ES)	18700	18100	-3,2
Kujawsko-Pomorskie	7100	9100	28,2	Andalucía	18500	17800	-3,8
Warminsko-Mazurskie	6100	7900	29,5	Región de Murcia	19900	19900	0,0
Pomorskie	8100	10700	32,1	CA de Ceuta	20400	19200	-5,9
				CA de Melilla	19400	17600	-9,3
İtalya	27400	27700	1,1	Canarias	21200	19800	-6,6

Nord-Ovest	33100	34100	3,0
Piemonte	29700	29400	-1,0
Valle d'Aosta	34700	34900	0,6
Liguria	30400	30800	1,3
Lombardia	35100	36600	4,3
Nord-Est	32100	33300	3,7
PA di Bolzano	36700	42600	16,1
PA di Trento	34000	35000	2,9
Veneto	30800	31700	2,9
Friuli-Venezia Giulia	29900	30300	1,3
Emilia-Romagna	33400	34600	3,6
Centro (IT)	31100	29900	-3,9
Toscana	28900	30000	3,8
Umbria	26200	24000	-8,4
Marche	27200	26600	-2,2
Lazio	34500	31600	-8,4
Sud	18400	18600	1,1
Abruzzo	23100	24100	4,3
Molise	21700	20000	-7,8
Campania	18200	18300	0,5
Puglia	17500	17800	1,7
Basilicata	19800	20600	4,0
Calabria	16800	16800	0,0
Isole	18500	17900	-3,2
Sicilia	18000	17200	-4,4
Sardegna	20000	20300	1,5

Macaristan	10200	11600	13,7
Közép-Magyarország	16900	17600	4,1
Dunántúl	8700	10500	20,7
Közép-Dunántúl	9400	11000	17,0
Nyugat-Dunántúl	9900	12700	28,3
Dél-Dunántúl	6800	7600	11,8
Alföld és Észak	6500	7800	20,0
Észak-Magyarország	6500	7700	18,5
Észak-Alföld	6400	7400	15,6
Dél-Alföld	6700	8300	23,9
Çekya	13400	16700	24,6
Praha	29100	34700	19,2
Strední Čechy	12600	15300	21,4
Jihozápad	11900	14700	23,5
Severozápad	10400	12000	15,4
Severovýchod	11100	13800	24,3
Jihovýchod	11800	15400	30,5
Strední Morava	10300	13600	32,0
Moravskoslezsko	11100	14300	28,8

Ek-3 : 1000 kişi başına düşen yatırım miktarları (Kaynak: Kalkınma Bakanlığı istatistikleri)

YIL	BÖLGE	TUY	AY	BSY	TY	YIL	BÖLGE	TUY	AY	BSY	TY
2001	İstanbul	163545	10824	5431	1	2001	Tekirdağ	328837	4644	9149	153
2002	İstanbul	144428	38319	8366	127	2002	Tekirdağ	905240	4382	8700	1179
2003	İstanbul	160812	22461	7685	51	2003	Tekirdağ	410967	6793	3300	1353
2004	İstanbul	140377	17320	7533	265	2004	Tekirdağ	396392	2597	3518	2774
2005	İstanbul	157608	29836	18461	480	2005	Tekirdağ	608251	6660	6449	717
2006	İstanbul	160271	45740	14667	24	2006	Tekirdağ	243474	3917	4023	0
2007	İstanbul	173643	65160	8852	17	2007	Tekirdağ	239800	22144	8528	0
2008	İstanbul	145153	67869	8782	0	2008	Tekirdağ	161816	35335	7749	0
2009	İstanbul	68398	75092	8804	0	2009	Tekirdağ	472560	37361	11951	0
2010	İstanbul	487520	76454	11256	6	2010	Tekirdağ	619338	35036	14416	0
2011	İstanbul	180454	43771	11159	59	2011	Tekirdağ	417658	8424	13914	0
2012	İstanbul	93040	38120	7267	14	2012	Tekirdağ	359752	5355	23355	0
2013	İstanbul	109490	25417	9500	90	2013	Tekirdağ	1560693	3518	23669	0
2014	İstanbul	163726	67666	18101	18	2014	Tekirdağ	599007	15926	32661	0
2015	İstanbul	129332	75156	15164	7	2015	Tekirdağ	345239	24076	27632	0
2001	Edirne	20892	185052	21333	0	2001	Kırklareli	73342	15560	3393	0
2002	Edirne	76921	0	33114	0	2002	Kırklareli	549965	356	2356	0
2003	Edirne	9492	0	21915	0	2003	Kırklareli	105895	609	5099	0
2004	Edirne	14057	0	22512	0	2004	Kırklareli	393788	5024	5680	0
2005	Edirne	20492	1304	15952	0	2005	Kırklareli	48664	2591	2676	0
2006	Edirne	101061	5382	8230	1190	2006	Kırklareli	94476	7270	3535	0
2007	Edirne	12701	7062	9301	0	2007	Kırklareli	40602	8156	6577	0

2008	Edirne	12606	4041	27100	0
2009	Edirne	40114	5684	17738	4819
2010	Edirne	86148	5073	22253	4296
2011	Edirne	77515	8485	20898	1759
2012	Edirne	45788	19455	35266	3885
2013	Edirne	45792	21431	36041	1779
2014	Edirne	32892	29198	74762	0
2015	Edirne	176337	38520	83541	223
2001	Balıkesir	33986	7294	8203	0
2002	Balıkesir	53369	10804	11650	0
2003	Balıkesir	38223	10549	13573	0
2004	Balıkesir	34307	11284	11856	0
2005	Balıkesir	66748	9520	12110	0
2006	Balıkesir	36732	5683	10441	242
2007	Balıkesir	85021	7564	10812	0
2008	Balıkesir	522249	17427	13161	334
2009	Balıkesir	86374	12530	9296	204
2010	Balıkesir	148792	12824	14064	314
2011	Balıkesir	221102	10977	19605	1556
2012	Balıkesir	314608	10383	20497	805
2013	Balıkesir	250511	12286	21422	312
2014	Balıkesir	202620	24113	22085	0
2015	Balıkesir	157052	13840	23202	398
2001	İzmir	214232	12622	7147	63
2002	İzmir	112915	41280	13408	333
2003	İzmir	146219	30823	13383	583

2008	Kırklareli	172810	3085	6491	0
2009	Kırklareli	39850	10283	9922	2065
2010	Kırklareli	144943	5652	17182	0
2011	Kırklareli	335069	12031	20404	0
2012	Kırklareli	387204	16957	30422	0
2013	Kırklareli	368015	10934	37275	0
2014	Kırklareli	585745	3268	35870	0
2015	Kırklareli	1165308	11887	48952	0
2001	Çanakkale	1423277	217898	18362	4578
2002	Çanakkale	97364	168521	26167	4485
2003	Çanakkale	35072	170251	21520	4892
2004	Çanakkale	190735	103929	14640	2496
2005	Çanakkale	199463	71374	20090	2309
2006	Çanakkale	238746	30241	20094	2977
2007	Çanakkale	331166	5765	24583	2235
2008	Çanakkale	669122	3524	23656	2081
2009	Çanakkale	80477	3516	22364	10363
2010	Çanakkale	161051	8745	95423	15177
2011	Çanakkale	590236	17293	24466	22670
2012	Çanakkale	124771	36326	33713	8336
2013	Çanakkale	1146770	33231	35048	24847
2014	Çanakkale	258660	90903	50214	40565
2015	Çanakkale	210080	40669	58286	2468
2001	Aydın	79744	37978	12719	69
2002	Aydın	34136	39310	18736	1
2003	Aydın	84853	23019	15894	6606

2004	İzmir	89143	22253	14301	439
2005	İzmir	65840	21235	18011	849
2006	İzmir	83222	20506	13048	13
2007	İzmir	78052	7950	15015	17
2008	İzmir	87545	11651	12435	92
2009	İzmir	71185	21239	9728	409
2010	İzmir	142364	15223	10668	396
2011	İzmir	219272	22409	12293	214
2012	İzmir	1022530	21936	10981	538
2013	İzmir	120106	40921	14505	542
2014	İzmir	269733	48136	15000	253
2015	İzmir	193897	46623	17424	553

2004	Aydın	54858	12121	14317	1807
2005	Aydın	59547	15265	9843	1405
2006	Aydın	51507	3637	20790	302
2007	Aydın	18014	6966	16358	214
2008	Aydın	117319	5207	15483	172
2009	Aydın	107901	7306	11621	2681
2010	Aydın	117202	11201	19906	106
2011	Aydın	170294	11181	13740	66
2012	Aydın	265840	10344	16119	864
2013	Aydın	263496	7807	23791	824
2014	Aydın	279022	5779	30023	914
2015	Aydın	316822	4467	21989	757

2001	Denizli	107152	26509	15725	0
2002	Denizli	166996	27771	20677	0
2003	Denizli	100977	19199	17861	0
2004	Denizli	83591	8414	16131	0
2005	Denizli	74735	7352	13024	0
2006	Denizli	61715	12554	15588	130
2007	Denizli	56257	16072	15508	154
2008	Denizli	45341	4189	17146	140
2009	Denizli	51734	2755	13308	340
2010	Denizli	698299	3632	17848	709
2011	Denizli	312323	3013	17606	781
2012	Denizli	111317	1718	16099	1462
2013	Denizli	127602	4761	16187	567
2014	Denizli	207734	3067	19599	0

2001	Muğla	217219	78905	11206	2893
2002	Muğla	165129	69767	16823	95587
2003	Muğla	310918	61536	11995	25873
2004	Muğla	225826	49122	12162	3653
2005	Muğla	144138	42152	11164	1971
2006	Muğla	105025	48996	11918	2091
2007	Muğla	52120	29649	13620	1248
2008	Muğla	136663	27185	11497	1677
2009	Muğla	71579	41860	10516	4322
2010	Muğla	199170	32514	12899	4278
2011	Muğla	156120	59867	12858	3656
2012	Muğla	287215	56103	11151	2860
2013	Muğla	217278	15982	18790	5129
2014	Muğla	217135	21643	31377	2471

2015	Denizli	252410	7797	23681	169
2001	Manisa	106251	2352	7164	0
2002	Manisa	136568	4825	8649	0
2003	Manisa	145888	581	9732	0
2004	Manisa	214609	3217	7531	0
2005	Manisa	140547	3758	12115	0
2006	Manisa	75274	17053	7367	51
2007	Manisa	37388	12632	8347	0
2008	Manisa	149449	8626	11331	0
2009	Manisa	253931	10400	10204	0
2010	Manisa	476297	10966	14817	0
2011	Manisa	131785	26158	19446	0
2012	Manisa	284949	16212	17500	117
2013	Manisa	215740	8548	18594	63
2014	Manisa	688279	29648	22053	0
2015	Manisa	469466	15404	17840	157
2001	Kütahya	11908	3883	9546	0
2002	Kütahya	25692	2711	11918	0
2003	Kütahya	43528	1250	11357	0
2004	Kütahya	76143	2677	12888	0
2005	Kütahya	164308	5012	21728	0
2006	Kütahya	39938	6014	19756	0
2007	Kütahya	19959	6961	24658	0
2008	Kütahya	42118	5894	19509	67
2009	Kütahya	57836	1197	18743	0
2010	Kütahya	195942	3097	23673	0

2015	Muğla	201555	5542	19050	3393
2001	A.Karahisar	8954	8459	8518	0
2002	A.Karahisar	21661	10264	12742	0
2003	A.Karahisar	15765	7613	11788	338
2004	A.Karahisar	19177	9394	14785	752
2005	A.Karahisar	51898	5117	13028	0
2006	A.Karahisar	9835	8821	9614	64
2007	A.Karahisar	42234	6399	17838	0
2008	A.Karahisar	20217	7275	15722	0
2009	A.Karahisar	58721	3516	11560	421
2010	A.Karahisar	192531	17321	25803	243
2011	A.Karahisar	171459	5987	26245	601
2012	A.Karahisar	245502	6188	37386	350
2013	A.Karahisar	210313	16779	28676	386
2014	A.Karahisar	114336	66213	33563	449
2015	A.Karahisar	188523	25815	32748	831
2001	Uşak	77111	2495	5883	0
2002	Uşak	56663	5636	13598	0
2003	Uşak	41386	5448	5363	0
2004	Uşak	147367	4814	1574	0
2005	Uşak	326686	1542	4337	0
2006	Uşak	11768	2596	15417	0
2007	Uşak	83941	3855	13385	0
2008	Uşak	51784	5818	13705	0
2009	Uşak	73506	3529	17292	0
2010	Uşak	64383	6983	23577	0

2011	Kütahya	77048	29005	25362	0	2011	Uşak	131488	4696	24650	0
2012	Kütahya	223674	27973	28998	0	2012	Uşak	301955	3642	48702	0
2013	Kütahya	213792	6031	34682	0	2013	Uşak	68807	3760	29926	0
2014	Kütahya	162861	26659	31540	0	2014	Uşak	124123	5461	37794	0
2015	Kütahya	289387	8488	37275	348	2015	Uşak	86415	16731	40330	0
2001	Bursa	248454	22774	6167	2091	2001	Eskişehir	106905	6386	15818	0
2002	Bursa	243413	18953	7720	1526	2002	Eskişehir	346482	93389	23437	0
2003	Bursa	154795	49370	6079	833	2003	Eskişehir	91220	9604	21900	0
2004	Bursa	224182	40868	6209	504	2004	Eskişehir	158545	49231	24682	0
2005	Bursa	355494	38393	14004	42	2005	Eskişehir	138851	14786	26980	0
2006	Bursa	76295	47429	8874	5659	2006	Eskişehir	86277	23964	24360	0
2007	Bursa	188885	36638	11345	828	2007	Eskişehir	91722	11366	24381	0
2008	Bursa	74950	34409	12959	60	2008	Eskişehir	44154	10206	32146	51
2009	Bursa	368532	24208	7226	14	2009	Eskişehir	72939	11997	24591	119
2010	Bursa	220381	27594	7885	332	2010	Eskişehir	316586	12513	24852	0
2011	Bursa	166547	35750	9594	235	2011	Eskişehir	106691	13755	16851	0
2012	Bursa	319599	22378	12779	217	2012	Eskişehir	462163	20978	20803	353
2013	Bursa	594185	9705	11499	105	2013	Eskişehir	725112	72189	24289	128
2014	Bursa	214128	12056	11182	0	2014	Eskişehir	307129	49610	39058	0
2015	Bursa	187863	8362	13050	383	2015	Eskişehir	233256	28615	41310	0
2001	Bilecik	285859	0	24240	0	2001	Kocaeli	557982	8230	23683	653
2002	Bilecik	224415	0	19919	0	2002	Kocaeli	425303	4752	26458	405
2003	Bilecik	166375	0	19544	0	2003	Kocaeli	207372	3718	43257	400
2004	Bilecik	260598	0	21455	0	2004	Kocaeli	270737	2351	51496	388
2005	Bilecik	551969	0	16110	0	2005	Kocaeli	305212	16311	47821	540
2006	Bilecik	88072	0	7408	89	2006	Kocaeli	192140	8739	46195	483

2007	Bilecik	372480	0	5950	0	2007	Kocaeli	262631	2153	27681	460
2008	Bilecik	50869	39	7742	0	2008	Kocaeli	254624	7623	16388	516
2009	Bilecik	203979	530	17722	0	2009	Kocaeli	264269	2419	14822	609
2010	Bilecik	572100	307	25888	0	2010	Kocaeli	457860	1028	12864	588
2011	Bilecik	482326	3070	29082	0	2011	Kocaeli	1246433	1363	12763	527
2012	Bilecik	1041718	2748	37334	0	2012	Kocaeli	650075	1094	14097	662
2013	Bilecik	336992	37948	38067	658	2013	Kocaeli	1198179	33389	15987	328
2014	Bilecik	212852	19503	39318	0	2014	Kocaeli	390853	27124	26718	0
2015	Bilecik	196818	30588	56388	0	2015	Kocaeli	298812	17429	25925	465
2001	Sakarya	1194660	6754	13804	0	2001	Düzce	22194	3	28122	0
2002	Sakarya	124090	2825	19840	0	2002	Düzce	1226442	0	39336	0
2003	Sakarya	56999	1759	14607	0	2003	Düzce	74221	0	31062	0
2004	Sakarya	116684	9005	15850	0	2004	Düzce	134535	846	26972	0
2005	Sakarya	141661	8943	15487	0	2005	Düzce	194206	0	25624	0
2006	Sakarya	107374	16395	16025	0	2006	Düzce	230028	422	21667	0
2007	Sakarya	198674	17265	21033	0	2007	Düzce	119529	392	23418	0
2008	Sakarya	63484	10497	19811	0	2008	Düzce	56185	34	27444	0
2009	Sakarya	107326	7213	12204	0	2009	Düzce	190224	416	32439	0
2010	Sakarya	496983	23886	16759	0	2010	Düzce	176848	0	28868	0
2011	Sakarya	125077	34569	13177	0	2011	Düzce	109659	2244	25840	0
2012	Sakarya	232420	50451	26571	324	2012	Düzce	411759	1497	39554	0
2013	Sakarya	234766	90070	15223	150	2013	Düzce	240663	1332	51465	978
2014	Sakarya	568465	84200	23740	272	2014	Düzce	155044	374	39735	1607
2015	Sakarya	246635	42283	25378	249	2015	Düzce	407165	12	40941	1279
2001	Bolu	214993	5749	36009	117	2001	Yalova	108952	3977	28251	331
2002	Bolu	144822	1972	42399	0	2002	Yalova	77593	13093	26489	2619

2003	Bolu	86084	1982	33959	0
2004	Bolu	324619	9783	41280	0
2005	Bolu	121375	6835	29044	0
2006	Bolu	7580	10012	35799	335
2007	Bolu	20402	4677	39222	312
2008	Bolu	25108	47450	37246	140
2009	Bolu	460675	37062	19850	132
2010	Bolu	109712	10487	27702	62
2011	Bolu	235297	7320	27865	56
2012	Bolu	1382744	37049	41207	52
2013	Bolu	325467	7492	47332	69
2014	Bolu	115523	1823	55997	0
2015	Bolu	360099	1984	54397	1040

2001	Ankara	87479	3410	14934	253
2002	Ankara	164895	81606	24132	482
2003	Ankara	142302	6568	29453	0
2004	Ankara	64120	4472	27006	1251
2005	Ankara	114781	7467	32511	589
2006	Ankara	87283	3931	27746	513
2007	Ankara	55535	4670	23863	293
2008	Ankara	78276	7394	20853	58
2009	Ankara	41097	5279	15184	6
2010	Ankara	125668	4524	13869	50
2011	Ankara	64776	6457	16399	96
2012	Ankara	94606	106863	22191	59
2013	Ankara	327846	92336	25147	20

2003	Yalova	84190	11032	11149	4780
2004	Yalova	41253	9515	3784	12686
2005	Yalova	91319	53255	7612	14930
2006	Yalova	26835	29405	6902	4150
2007	Yalova	449212	14406	6134	139
2008	Yalova	457346	6202	4107	134
2009	Yalova	320682	3643	14940	177
2010	Yalova	185990	2665	26547	83
2011	Yalova	244658	3335	37151	76
2012	Yalova	863774	3752	39601	758
2013	Yalova	863504	8325	48771	74
2014	Yalova	1083742	1917	46175	0
2015	Yalova	1221848	547	47107	507

2001	Konya	51207	3034	8626	247
2002	Konya	38302	1684	10067	61
2003	Konya	22711	3732	11676	24
2004	Konya	57365	3044	7944	21
2005	Konya	61595	9888	15573	13
2006	Konya	55184	4785	16806	331
2007	Konya	23971	3232	14563	0
2008	Konya	30253	2121	16815	0
2009	Konya	50047	2375	10115	0
2010	Konya	99724	4650	17731	0
2011	Konya	187127	7370	17016	0
2012	Konya	119617	6922	17398	0
2013	Konya	350156	10500	19789	265

2014	Ankara	212151	79161	29045	0
2015	Ankara	145923	71056	28161	122
2001	Karaman	17826	20969	5604	0
2002	Karaman	243560	20166	11380	0
2003	Karaman	7809	291931	11223	0
2004	Karaman	552159	123979	5126	0
2005	Karaman	17043	646756	7081	0
2006	Karaman	23635	586625	11149	0
2007	Karaman	113167	471093	8648	0
2008	Karaman	134199	329349	11764	0
2009	Karaman	18083	330645	21524	0
2010	Karaman	609484	368597	32433	0
2011	Karaman	97091	70460	44640	0
2012	Karaman	224796	50651	57794	0
2013	Karaman	1825287	30360	85274	2311
2014	Karaman	313358	32031	49674	0
2015	Karaman	214944	30808	57622	1952
2001	Isparta	62698	2390	19859	0
2002	Isparta	36809	7999	26859	0
2003	Isparta	16132	3523	18926	0
2004	Isparta	59729	1253	17937	0
2005	Isparta	54968	351	18699	0
2006	Isparta	15187	1422	23797	215
2007	Isparta	44764	427	24521	201
2008	Isparta	24487	611	27711	278
2009	Isparta	26218	336	32778	170

2014	Konya	132168	17961	34480	0
2015	Konya	219958	13690	26346	699
2001	Antalya	212076	18891	10561	731
2002	Antalya	188240	24165	10748	871
2003	Antalya	397786	31927	11489	1093
2004	Antalya	329138	29716	12338	193
2005	Antalya	410595	24165	14910	263
2006	Antalya	176205	15378	16936	475
2007	Antalya	79095	28033	17804	495
2008	Antalya	203141	27494	10348	4861
2009	Antalya	127707	39762	12080	3504
2010	Antalya	302669	9525	12156	3466
2011	Antalya	210617	9260	11348	4227
2012	Antalya	274868	6884	14049	5529
2013	Antalya	366785	5830	18559	3630
2014	Antalya	363017	7279	18298	5840
2015	Antalya	259155	7395	21172	5481
2001	Burdur	0	61	988	0
2002	Burdur	33942	15	699	0
2003	Burdur	20066	0	741	0
2004	Burdur	154879	0	2113	0
2005	Burdur	20778	5899	12293	0
2006	Burdur	12217	2993	10715	2152
2007	Burdur	13072	2203	17010	0
2008	Burdur	60748	1707	36720	0
2009	Burdur	22182	1483	31601	0

2010	Isparta	181519	494	34757	416
2011	Isparta	377694	912	23691	1935
2012	Isparta	58144	3543	31478	2137
2013	Isparta	70092	1410	35285	2567
2014	Isparta	157819	2534	33018	0
2015	Isparta	493241	10983	47163	561
2001	Adana	73856	9280	5516	0
2002	Adana	88770	173815	6919	0
2003	Adana	50154	2552	7460	0
2004	Adana	28240	9159	5949	0
2005	Adana	33328	31892	7208	0
2006	Adana	31808	27738	4311	136
2007	Adana	130308	46336	6302	0
2008	Adana	96970	26834	9823	0
2009	Adana	156515	5416	7806	0
2010	Adana	2606781	5226	9705	0
2011	Adana	215611	3911	11732	171
2012	Adana	371804	1469	14241	0
2013	Adana	312590	4218	16755	0
2014	Adana	84446	7686	27768	0
2015	Adana	204069	9140	23753	596
2001	Hatay	1009094	1441	6598	1
2002	Hatay	39724	895	7930	1
2003	Hatay	60352	1008	7556	0
2004	Hatay	66007	2066	8252	0
2005	Hatay	45272	3729	11977	0

2010	Burdur	104748	655	37475	0
2011	Burdur	116287	4134	41362	374
2012	Burdur	149172	1374	51430	0
2013	Burdur	211964	1127	67645	0
2014	Burdur	102747	2087	50863	0
2015	Burdur	139289	8281	48553	0
2001	Mersin	76689	22749	6234	2612
2002	Mersin	65164	24643	10668	1880
2003	Mersin	84180	12124	10583	1319
2004	Mersin	38700	7775	9272	613
2005	Mersin	53509	12324	14318	314
2006	Mersin	51663	6686	11922	301
2007	Mersin	39999	6093	13804	146
2008	Mersin	86857	4734	14761	435
2009	Mersin	68203	4109	13361	533
2010	Mersin	165074	3239	14903	1220
2011	Mersin	82465	6037	13627	1718
2012	Mersin	178524	7295	39129	3253
2013	Mersin	231976	7327	29290	2501
2014	Mersin	180699	7311	19879	515
2015	Mersin	1563907	6689	19659	1514
2001	K.Maraş	79224	292543	10897	0
2002	K.Maraş	189212	256323	13009	0
2003	K.Maraş	176001	224868	15577	0
2004	K.Maraş	53586	197664	9344	0
2005	K.Maraş	131375	96866	13153	0

2006	Hatay	28184	2420	11475	10
2007	Hatay	63720	18871	20918	0
2008	Hatay	75924	6618	15411	0
2009	Hatay	113638	14258	19424	25
2010	Hatay	347133	17907	13513	0
2011	Hatay	51828	11057	13506	0
2012	Hatay	388115	10600	13080	148
2013	Hatay	96843	12320	17254	183
2014	Hatay	89771	6520	22990	167
2015	Hatay	421469	2384	22251	154
2001	Osmaniye	2480	1697	10651	48
2002	Osmaniye	4187	3039	17874	139
2003	Osmaniye	11465	1595	4931	277
2004	Osmaniye	8374	122	4893	230
2005	Osmaniye	53390	118	7103	56
2006	Osmaniye	64353	433	8172	0
2007	Osmaniye	344998	839	9362	0
2008	Osmaniye	510882	897	10664	0
2009	Osmaniye	57265	1051	15478	0
2010	Osmaniye	257060	808	15567	0
2011	Osmaniye	290391	995	27340	0
2012	Osmaniye	211228	594	23247	0
2013	Osmaniye	263745	1367	27809	0
2014	Osmaniye	56508	2557	30515	0
2015	Osmaniye	444479	12462	28410	0
2001	Aksaray	13619	0	6606	0

2006	K.Maraş	85115	75950	21606	0
2007	K.Maraş	274036	67796	24803	0
2008	K.Maraş	113115	33976	25629	0
2009	K.Maraş	204251	26925	25435	0
2010	K.Maraş	157835	25189	24031	649
2011	K.Maraş	237767	5143	19966	0
2012	K.Maraş	436078	59804	27771	0
2013	K.Maraş	278141	67170	30857	0
2014	K.Maraş	367958	35437	37151	0
2015	K.Maraş	147210	27430	30478	108
2001	Kırıkkale	604605	1045	31732	0
2002	Kırıkkale	6027	3	52244	0
2003	Kırıkkale	10757	2588	30205	0
2004	Kırıkkale	14543	20337	27705	0
2005	Kırıkkale	64571	13875	26447	0
2006	Kırıkkale	91558	23329	32293	0
2007	Kırıkkale	18180	24727	28033	0
2008	Kırıkkale	5799	13651	33088	0
2009	Kırıkkale	7912	6912	40354	0
2010	Kırıkkale	15893	6774	65607	0
2011	Kırıkkale	99663	10170	62373	0
2012	Kırıkkale	166973	7985	69562	0
2013	Kırıkkale	1590225	3757	72732	0
2014	Kırıkkale	45384	909	48698	0
2015	Kırıkkale	67352	5368	44639	0
2001	Niğde	20816	937	17463	0

2002	Aksaray	31977	0	4098	0
2003	Aksaray	6839	0	3567	0
2004	Aksaray	153272	0	5216	0
2005	Aksaray	108880	68	6742	0
2006	Aksaray	42899	45323	6116	0
2007	Aksaray	114350	99069	8673	0
2008	Aksaray	14088	130409	14320	305
2009	Aksaray	54585	100535	17118	2220
2010	Aksaray	374492	91131	21179	2020
2011	Aksaray	34364	92062	22940	670
2012	Aksaray	583185	92656	18713	1658
2013	Aksaray	370007	158794	27521	1257
2014	Aksaray	411401	109960	33242	760
2015	Aksaray	717125	85798	23792	551

2001	Nevşehir	23085	4543	5437	0
2002	Nevşehir	5385	2637	5873	0
2003	Nevşehir	17096	4266	988	0
2004	Nevşehir	23999	95	2	0
2005	Nevşehir	26916	6581	1947	0
2006	Nevşehir	50735	3134	4889	48
2007	Nevşehir	47745	1099	10314	0
2008	Nevşehir	18160	509	9303	467
2009	Nevşehir	18469	226	12857	0
2010	Nevşehir	134216	233	22933	3481
2011	Nevşehir	90709	3293	23096	2479
2012	Nevşehir	67895	6339	28539	2047

2002	Niğde	62002	451	24924	0
2003	Niğde	32148	455	18584	0
2004	Niğde	43020	16	13002	0
2005	Niğde	38699	1100	16058	0
2006	Niğde	4465	1496	14362	0
2007	Niğde	104991	2629	21686	0
2008	Niğde	23627	788	15099	0
2009	Niğde	26916	445	18111	0
2010	Niğde	92328	1874	20411	0
2011	Niğde	129247	2742	34653	0
2012	Niğde	162358	1588	21371	0
2013	Niğde	230708	3226	25713	0
2014	Niğde	158757	2920	26942	0
2015	Niğde	205132	10421	33131	342
2001	Kırşehir	0	0	1816	0
2002	Kırşehir	5945	0	3680	0
2003	Kırşehir	2226	0	3997	0
2004	Kırşehir	10531	0	15017	0
2005	Kırşehir	184862	0	16400	0
2006	Kırşehir	4123	2321	14769	0
2007	Kırşehir	14267	1872	18221	0
2008	Kırşehir	21763	1742	30605	169
2009	Kırşehir	20915	2328	44369	401
2010	Kırşehir	771972	2138	41601	611
2011	Kırşehir	48788	19789	51796	353
2012	Kırşehir	650539	33164	68535	330

2013	Nevşehir	116732	9246	31051	2649
2014	Nevşehir	120032	10188	40528	2884
2015	Nevşehir	154883	10647	58991	3957
2001	Kayseri	102423	1001	5858	15
2002	Kayseri	130772	1500	10533	69
2003	Kayseri	145677	16750	8616	82
2004	Kayseri	117271	21584	5514	281
2005	Kayseri	64409	28807	13316	218
2006	Kayseri	145799	33444	4408	12
2007	Kayseri	49513	36733	6514	24
2008	Kayseri	17503	18633	7795	22
2009	Kayseri	64124	30361	9276	56
2010	Kayseri	129037	39471	8076	44
2011	Kayseri	250280	22354	12376	174
2012	Kayseri	78611	6031	17534	149
2013	Kayseri	344458	17129	23870	1877
2014	Kayseri	118188	11009	30188	0
2015	Kayseri	239783	16961	28779	1903
2001	Yozgat	15355	643	3271	0
2002	Yozgat	485	288	5450	0
2003	Yozgat	5792	332	5034	0
2004	Yozgat	9924	1508	7642	0
2005	Yozgat	34711	1950	6297	0
2006	Yozgat	16370	2234	7366	0
2007	Yozgat	7580	669	9500	0
2008	Yozgat	12040	1413	17795	78

2013	Kırşehir	1541582	9286	58748	308
2014	Kırşehir	69227	2342	53946	456
2015	Kırşehir	608773	7559	58731	0
2001	Sivas	18636	10254	8148	0
2002	Sivas	8384	9670	12761	0
2003	Sivas	6345	40544	10678	0
2004	Sivas	45814	30244	11428	0
2005	Sivas	68685	42923	21393	0
2006	Sivas	6492	55180	23014	140
2007	Sivas	116411	62920	31831	132
2008	Sivas	22798	39772	23526	299
2009	Sivas	54102	34180	16332	1651
2010	Sivas	113807	28100	23100	1319
2011	Sivas	215210	21683	25148	2140
2012	Sivas	50407	48332	26970	1799
2013	Sivas	123167	50733	30380	4391
2014	Sivas	327683	41933	33847	999
2015	Sivas	217572	77122	54172	4862
2001	Zonguldak	760701	21812	8885	0
2002	Zonguldak	40362	28472	13603	0
2003	Zonguldak	32406	15320	10702	0
2004	Zonguldak	145921	12212	10867	0
2005	Zonguldak	184258	16032	11099	0
2006	Zonguldak	215257	25895	19186	0
2007	Zonguldak	1325903	13923	19866	0
2008	Zonguldak	209807	12092	19667	0

2009	Yozgat	11141	2268	17649	0	2009	Zonguldak	76607	27505	16394	0
2010	Yozgat	28547	1466	26436	0	2010	Zonguldak	19764	6525	17118	0
2011	Yozgat	38889	2899	21826	0	2011	Zonguldak	137329	7317	22223	31
2012	Yozgat	76178	3193	26261	0	2012	Zonguldak	56752	7132	18618	0
2013	Yozgat	51496	4293	45554	0	2013	Zonguldak	827541	17450	23502	0
2014	Yozgat	77423	2730	53313	0	2014	Zonguldak	24823	70008	34169	0
2015	Yozgat	383447	14225	54445	0	2015	Zonguldak	142889	95927	28549	0
2001	Karabük	20226	4379	9064	0	2001	Bartın	3472	0	15936	0
2002	Karabük	85925	5958	14772	0	2002	Bartın	43322	10280	16530	0
2003	Karabük	33485	16886	12476	0	2003	Bartın	6540	26532	14908	0
2004	Karabük	4294	14871	15044	0	2004	Bartın	41101	8801	13877	0
2005	Karabük	1671	27493	20274	0	2005	Bartın	290029	27239	5	0
2006	Karabük	8325	20266	18877	0	2006	Bartın	3835	25287	3978	0
2007	Karabük	0	11947	18848	0	2007	Bartın	7863	23558	6029	0
2008	Karabük	97920	4834	13948	0	2008	Bartın	0	19974	2156	1794
2009	Karabük	74269	2936	17948	279	2009	Bartın	7380	14960	12248	4148
2010	Karabük	61794	6600	38093	298	2010	Bartın	271458	18421	19426	1805
2011	Karabük	73586	11224	61239	355	2011	Bartın	55673	19363	29022	3333
2012	Karabük	56643	9769	67933	1102	2012	Bartın	72828	17198	35788	8522
2013	Karabük	101703	7393	85211	0	2013	Bartın	2084965	17491	36101	4071
2014	Karabük	481293	4587	63749	0	2014	Bartın	419556	29674	56006	8716
2015	Karabük	206863	5564	71449	0	2015	Bartın	64600	16767	69579	1240
2001	Kastamonu	5456	6829	14321	28	2001	Çankırı	103105	604	11989	0
2002	Kastamonu	58648	10337	22919	0	2002	Çankırı	10816	1028	3381	0
2003	Kastamonu	16536	4497	14080	0	2003	Çankırı	25619	3854	3030	0
2004	Kastamonu	4660	4575	18511	0	2004	Çankırı	30353	1240	4906	0

2005	Kastamonu	24577	5627	23072	0
2006	Kastamonu	35372	9943	19346	1025
2007	Kastamonu	24210	3070	45351	0
2008	Kastamonu	5901	4800	23503	157
2009	Kastamonu	85866	4353	24520	547
2010	Kastamonu	293657	5323	44182	1136
2011	Kastamonu	82760	6363	49464	113
2012	Kastamonu	198560	15945	40368	1217
2013	Kastamonu	286534	5184	41965	2092
2014	Kastamonu	157294	6287	32509	688
2015	Kastamonu	118608	5217	41742	952
2001	Sinop	2109	17567	6966	0
2002	Sinop	5911	16579	8736	0
2003	Sinop	17547	19377	6944	0
2004	Sinop	9935	21004	4952	0
2005	Sinop	4316	60245	9535	0
2006	Sinop	8508	252319	10208	0
2007	Sinop	4946	106018	21097	0
2008	Sinop	674153	58129	15351	939
2009	Sinop	27886	20659	19717	979
2010	Sinop	40228	150823	26569	1003
2011	Sinop	69692	153386	29788	4151
2012	Sinop	115745	133621	36230	0
2013	Sinop	69891	109063	43358	1344
2014	Sinop	125706	215147	57191	894
2015	Sinop	37361	26103	57819	579

2005	Çankırı	16916	1992	2240	0
2006	Çankırı	26183	10699	11082	0
2007	Çankırı	27252	7366	9033	0
2008	Çankırı	9946	7613	4876	321
2009	Çankırı	6911	4326	20914	0
2010	Çankırı	1277693	10585	30241	1893
2011	Çankırı	240881	8306	47901	2642
2012	Çankırı	54324	7924	52974	3167
2013	Çankırı	1502275	10005	82128	4681
2014	Çankırı	146269	12142	57943	6919
2015	Çankırı	544001	33239	57484	5232
2001	Samsun	91857	8085	7143	168
2002	Samsun	78604	11265	8775	0
2003	Samsun	15087	10569	7866	0
2004	Samsun	18211	9112	6915	0
2005	Samsun	26931	26096	11294	0
2006	Samsun	13806	27639	11715	44
2007	Samsun	42506	26271	9467	0
2008	Samsun	13632	37983	12408	0
2009	Samsun	616752	40863	13131	0
2010	Samsun	34324	53842	14061	108
2011	Samsun	109773	16838	14128	0
2012	Samsun	77266	4770	19529	245
2013	Samsun	344822	9981	21534	721
2014	Samsun	45645	5902	23403	200
2015	Samsun	84065	7046	25307	120

2001	Tokat	16622	1406	8090	468	2001	Çorum	254232	49342	10371	0
2002	Tokat	9519	1585	12658	912	2002	Çorum	23676	50305	12589	0
2003	Tokat	5682	1991	13677	0	2003	Çorum	21402	31494	11288	0
2004	Tokat	14104	836	12543	0	2004	Çorum	24135	26289	4279	0
2005	Tokat	9184	849	10985	0	2005	Çorum	17260	21622	10036	0
2006	Tokat	75246	2196	22348	0	2006	Çorum	41616	39432	11647	0
2007	Tokat	126996	2680	24800	0	2007	Çorum	27094	75288	11082	0
2008	Tokat	9358	2264	32871	0	2008	Çorum	7387	50226	18747	0
2009	Tokat	2414	1050	26467	0	2009	Çorum	15450	14640	12568	0
2010	Tokat	146109	3951	21819	0	2010	Çorum	18430	9693	16525	0
2011	Tokat	50797	4502	29440	0	2011	Çorum	297501	7132	20273	0
2012	Tokat	39413	8893	25879	0	2012	Çorum	49718	6832	21282	0
2013	Tokat	160166	7260	29739	0	2013	Çorum	144909	2963	28868	258
2014	Tokat	91684	6375	33870	0	2014	Çorum	88740	2708	44819	0
2015	Tokat	120005	13189	32025	0	2015	Çorum	68409	9045	50216	68
2001	Amasya	17461	28519	8578	0	2001	Trabzon	19915	8703	10532	1805
2002	Amasya	11796	43511	6262	0	2002	Trabzon	24723	18471	12888	1187
2003	Amasya	30560	28450	8656	0	2003	Trabzon	10400	24927	26219	0
2004	Amasya	18687	12688	8832	0	2004	Trabzon	29221	11936	19848	0
2005	Amasya	16187	11952	7343	0	2005	Trabzon	35632	63142	32754	0
2006	Amasya	23306	5425	22975	0	2006	Trabzon	66671	79903	16898	1899
2007	Amasya	62578	10253	23188	0	2007	Trabzon	45873	58075	18960	2874
2008	Amasya	35146	9617	29480	0	2008	Trabzon	62035	43773	20804	2643
2009	Amasya	25561	9411	23944	0	2009	Trabzon	125575	24281	21538	3551
2010	Amasya	242288	15158	21202	0	2010	Trabzon	176340	12112	31194	1533
2011	Amasya	173200	30342	20901	0	2011	Trabzon	168462	12525	39413	3093

2012	Amasya	44374	12063	22639	0
2013	Amasya	79436	13728	35448	0
2014	Amasya	144632	10472	37104	0
2015	Amasya	333226	11235	32235	0
2001	Ordu	8310	25077	2852	0
2002	Ordu	3556	34008	3837	0
2003	Ordu	7086	47034	3571	0
2004	Ordu	15863	34961	1243	0
2005	Ordu	41829	91147	7358	0
2006	Ordu	40579	61298	4060	0
2007	Ordu	66957	33878	12490	0
2008	Ordu	22476	32070	15771	0
2009	Ordu	37402	22335	14237	0
2010	Ordu	34159	22402	21833	0
2011	Ordu	187902	12225	23270	874
2012	Ordu	25463	25893	14889	394
2013	Ordu	82870	68299	14793	376
2014	Ordu	134045	29891	26486	351
2015	Ordu	171631	46759	28793	487
2001	Rize	1327	13530	7110	1629
2002	Rize	35760	15329	15723	825
2003	Rize	58784	24711	21206	405
2004	Rize	33056	33708	34573	404
2005	Rize	7610	93969	36484	0
2006	Rize	5064	72755	9539	285
2007	Rize	253891	36843	30295	200

2012	Trabzon	135373	4434	24560	3086
2013	Trabzon	95357	2269	24144	1455
2014	Trabzon	94936	6669	25938	0
2015	Trabzon	41411	2986	31031	217
2001	Giresun	1930	16701	8533	0
2002	Giresun	1113	26742	11507	0
2003	Giresun	13452	41816	14539	0
2004	Giresun	31891	17216	14199	0
2005	Giresun	43196	36850	27418	0
2006	Giresun	45425	16177	17016	0
2007	Giresun	23392	10029	27307	0
2008	Giresun	127710	18493	24012	0
2009	Giresun	164105	9543	20580	424
2010	Giresun	201249	5114	27419	0
2011	Giresun	30455	7810	27981	0
2012	Giresun	69086	6873	38307	0
2013	Giresun	246491	5500	33227	0
2014	Giresun	79932	6411	25966	0
2015	Giresun	55781	36	48796	261
2001	Artvin	947311	362513	11347	0
2002	Artvin	347	470312	11592	0
2003	Artvin	142193	1968414	13904	0
2004	Artvin	30117	861534	10942	0
2005	Artvin	22047	1580874	22026	0
2006	Artvin	231874	939064	5899	0
2007	Artvin	377328	1200403	14321	0

2008	Rize	254216	34335	43393	118
2009	Rize	153307	16779	44679	1513
2010	Rize	77707	11859	39167	53
2011	Rize	62079	28142	38482	48
2012	Rize	37323	21305	41544	45
2013	Rize	37382	12642	34560	59
2014	Rize	26256	8553	44837	0
2015	Rize	79449	5193	48569	0
2001	Gümüşhane	5515	354029	11278	0
2002	Gümüşhane	74294	313896	3480	0
2003	Gümüşhane	408	266044	6462	0
2004	Gümüşhane	76646	156914	3181	0
2005	Gümüşhane	13728	159431	18027	0
2006	Gümüşhane	7306	12834	34911	0
2007	Gümüşhane	188335	13170	28988	0
2008	Gümüşhane	133837	7449	15179	0
2009	Gümüşhane	306453	7970	37719	0
2010	Gümüşhane	609140	12654	58392	0
2011	Gümüşhane	252323	14387	70577	0
2012	Gümüşhane	20422	19317	68551	0
2013	Gümüşhane	169512	11987	76360	389
2014	Gümüşhane	64162	39622	61396	174
2015	Gümüşhane	67327	32216	56042	1483
2001	Erzincan	11453	5078	12241	0
2002	Erzincan	292	6301	8972	0
2003	Erzincan	8902	2118	3957	0

2008	Artvin	199172	618184	15390	0
2009	Artvin	121104	955906	25954	0
2010	Artvin	88330	1120455	57002	0
2011	Artvin	2307761	1178088	48575	469
2012	Artvin	74611	1368086	47002	0
2013	Artvin	38504	569517	53362	1218
2014	Artvin	91380	515215	64494	748
2015	Artvin	286720	486257	73741	0
2001	Erzurum	42864	6108	12335	268
2002	Erzurum	10504	5808	15646	2
2003	Erzurum	9383	7079	17500	1
2004	Erzurum	22903	9686	19455	1
2005	Erzurum	56377	5210	21899	31
2006	Erzurum	7751	15304	39406	0
2007	Erzurum	34404	23728	61345	27
2008	Erzurum	122895	3600	51649	170
2009	Erzurum	99377	5238	61678	405
2010	Erzurum	97618	11992	109622	1102
2011	Erzurum	82562	10087	34931	0
2012	Erzurum	36375	8767	31249	0
2013	Erzurum	93835	20429	36534	359
2014	Erzurum	75427	34264	70403	1278
2015	Erzurum	85980	27583	64368	3314
2001	Bayburt	58775	0	10667	0
2002	Bayburt	2879	0	14241	0
2003	Bayburt	6806	0	9964	0

2004	Erzincan	80548	4249	1252	0
2005	Erzincan	18176	14886	20014	0
2006	Erzincan	23247	12672	14896	0
2007	Erzincan	9184	11115	22154	0
2008	Erzincan	53756	71596	41125	269
2009	Erzincan	616850	53508	30119	840
2010	Erzincan	106640	113200	41818	753
2011	Erzincan	484287	107654	55283	2900
2012	Erzincan	551976	95266	46316	0
2013	Erzincan	196115	31989	48487	2500
2014	Erzincan	1298775	27171	43945	1136
2015	Erzincan	1596652	60204	42838	3691

2001	Ağrı	1069699	31814	2902	0
2002	Ağrı	13690	50487	2436	0
2003	Ağrı	3130	18779	3533	0
2004	Ağrı	2141	4503	5407	0
2005	Ağrı	3575	9222	13415	0
2006	Ağrı	3651	7456	18100	25
2007	Ağrı	1647	2048	23923	52
2008	Ağrı	2823	1727	11337	50
2009	Ağrı	12033	6318	23559	53
2010	Ağrı	18736	18625	28009	63
2011	Ağrı	40020	16382	34520	56
2012	Ağrı	37226	21223	31422	26
2013	Ağrı	31278	8016	33283	0
2014	Ağrı	33560	11759	33778	0

2004	Bayburt	4693	0	10961	0
2005	Bayburt	5964	0	15016	0
2006	Bayburt	26762	2908	7054	0
2007	Bayburt	233649	4851	14074	0
2008	Bayburt	0	5681	3747	498
2009	Bayburt	23935	5033	34729	2397
2010	Bayburt	206338	2997	52874	1822
2011	Bayburt	21296	4410	72753	0
2012	Bayburt	127043	2700	90520	0
2013	Bayburt	32006	4666	90346	0
2014	Bayburt	24126	44	112312	0
2015	Bayburt	118065	42	159398	0

2001	Kars	2987	2591	18659	46
2002	Kars	4728	0	21341	2
2003	Kars	4167	0	18987	2
2004	Kars	470	0	17241	0
2005	Kars	5812	159	25962	0
2006	Kars	2215	71	22451	43
2007	Kars	87425	0	32342	88
2008	Kars	82694	3630	37518	266
2009	Kars	520	6419	45176	93
2010	Kars	88583	12295	51589	595
2011	Kars	34828	35300	55112	1102
2012	Kars	184461	32895	51536	29
2013	Kars	47663	56725	51370	914
2014	Kars	51984	20375	55624	19704

2015	Ağrı	17507	10889	37470	0
2001	Iğdır	61838	6	4320	0
2002	Iğdır	0	0	4775	0
2003	Iğdır	22733	0	5375	0
2004	Iğdır	30046	0	4383	0
2005	Iğdır	2646	0	12486	0
2006	Iğdır	2505	0	11968	0
2007	Iğdır	2090	3948	11399	0
2008	Iğdır	39360	14954	13046	0
2009	Iğdır	10531	14435	20661	0
2010	Iğdır	29430	19056	39858	0
2011	Iğdır	41524	20607	49474	0
2012	Iğdır	35668	8174	54270	0
2013	Iğdır	123136	6790	77077	0
2014	Iğdır	42196	5967	62244	0
2015	Iğdır	35351	7779	53446	0
2001	Malatya	87438	10129	11756	0
2002	Malatya	75608	11725	12831	0
2003	Malatya	59377	6978	11910	0
2004	Malatya	26524	895	9701	0
2005	Malatya	10938	5009	11897	0
2006	Malatya	38245	4405	7609	0
2007	Malatya	14586	3872	11513	0
2008	Malatya	29631	11012	16081	0
2009	Malatya	16686	11692	15037	0
2010	Malatya	135142	8770	21756	0

2015	Kars	74277	10477	73418	20196
2001	Ardahan	0	3387	23089	0
2002	Ardahan	0	5247	14256	0
2003	Ardahan	0	3440	30425	0
2004	Ardahan	5384	9	31331	0
2005	Ardahan	2236	37904	19338	0
2006	Ardahan	51932	108449	19420	0
2007	Ardahan	0	27181	34063	0
2008	Ardahan	6895	25999	31983	0
2009	Ardahan	182844	11124	38885	0
2010	Ardahan	230291	14783	58353	0
2011	Ardahan	918321	9693	74495	0
2012	Ardahan	19027	8416	85862	0
2013	Ardahan	99094	5881	100101	0
2014	Ardahan	12668	13318	134745	0
2015	Ardahan	5723	9875	136728	0
2001	Elazığ	44524	197	14394	0
2002	Elazığ	57642	0	20991	0
2003	Elazığ	3017	0	30891	0
2004	Elazığ	7564	1	15818	0
2005	Elazığ	90652	1416	16821	0
2006	Elazığ	4926	12800	18230	167
2007	Elazığ	21401	32793	23280	156
2008	Elazığ	69934	26336	21220	138
2009	Elazığ	58525	18886	25289	130
2010	Elazığ	78973	13112	20403	797

2011	Malatya	141757	7312	23332	0	2011	Elazığ	755777	26378	21267	1146
2012	Malatya	127300	7275	23614	0	2012	Elazığ	65650	21994	28631	26
2013	Malatya	751109	10281	34505	0	2013	Elazığ	187192	21824	34092	34
2014	Malatya	173025	18485	70292	0	2014	Elazığ	63082	24927	29463	0
2015	Malatya	77277	21998	31909	0	2015	Elazığ	242425	43348	29399	247
2001	Bingöl	3672	108139	7853	0	2001	Tunceli	2424	534457	30080	0
2002	Bingöl	2103	123156	6647	0	2002	Tunceli	9143	317398	32856	0
2003	Bingöl	852	72554	11144	0	2003	Tunceli	0	274625	6343	0
2004	Bingöl	2611	67268	7904	0	2004	Tunceli	5929	197106	5683	0
2005	Bingöl	6239	49580	15668	0	2005	Tunceli	25124	120384	5085	0
2006	Bingöl	564	54765	29948	0	2006	Tunceli	1660	37646	5971	0
2007	Bingöl	20168	51372	39770	0	2007	Tunceli	490237	39204	10309	0
2008	Bingöl	71415	46316	40878	0	2008	Tunceli	2036	15546	34590	0
2009	Bingöl	16565	52131	27205	0	2009	Tunceli	37052	16112	55222	0
2010	Bingöl	31201	158288	41589	0	2010	Tunceli	166131	12212	105803	0
2011	Bingöl	52294	179860	53490	0	2011	Tunceli	41228	14494	110170	1101
2012	Bingöl	41325	69980	66664	0	2012	Tunceli	14268	6142	103573	0
2013	Bingöl	1179435	292955	70480	0	2013	Tunceli	98669	24178	115920	0
2014	Bingöl	85570	307961	60655	0	2014	Tunceli	13379	73328	104625	0
2015	Bingöl	74090	157225	62571	0	2015	Tunceli	56689	55181	155802	0
2001	Van	9439	1170	10274	0	2001	Muş	4555	74674	4230	0
2002	Van	614	3295	10679	0	2002	Muş	1192	68527	2703	0
2003	Van	679	2263	8544	0	2003	Muş	1169	58459	2230	0
2004	Van	1786	4963	17140	0	2004	Muş	1215	54557	1807	0
2005	Van	7245	3149	21212	0	2005	Muş	3222	48538	9272	0
2006	Van	1563	10967	16628	0	2006	Muş	15680	47576	17033	0

2007	Van	3481	2401	22846	0
2008	Van	54395	1112	25000	0
2009	Van	48526	1959	23135	0
2010	Van	46349	5980	23799	0
2011	Van	47899	11576	29497	620
2012	Van	66961	5331	28846	305
2013	Van	83639	16194	40639	1670
2014	Van	30555	21348	40549	526
2015	Van	31870	24607	32562	377

2001	Bitlis	4130	5656	5493	0
2002	Bitlis	0	5271	7873	16
2003	Bitlis	0	7338	8496	31
2004	Bitlis	2820	13646	4674	0
2005	Bitlis	2993	18436	8143	1057
2006	Bitlis	2843	12632	7906	1643
2007	Bitlis	350	12962	17137	3744
2008	Bitlis	11291	11033	12366	92
2009	Bitlis	12446	17503	22719	207
2010	Bitlis	32366	9465	26445	825
2011	Bitlis	51633	8882	34020	5146
2012	Bitlis	60154	4614	32908	3030
2013	Bitlis	175693	7811	39049	885
2014	Bitlis	171976	7978	55225	3821
2015	Bitlis	71712	8681	44743	3378

2001	Gaziantep	162588	3388	4446	0
2002	Gaziantep	298863	8183	9906	0

2007	Muş	75140	29796	15884	0
2008	Muş	3399	12649	12575	0
2009	Muş	12587	17259	14925	0
2010	Muş	29966	16689	29947	0
2011	Muş	46650	10454	32856	2258
2012	Muş	716449	16097	37063	0
2013	Muş	28331	28559	45061	0
2014	Muş	27131	24049	39867	0
2015	Muş	59732	24560	38417	0

2001	Hakkâri	52676	13813	16977	0
2002	Hakkâri	0	37747	11272	0
2003	Hakkâri	4618	3059	4959	0
2004	Hakkâri	3763	20140	2905	0
2005	Hakkâri	51302	2	18401	0
2006	Hakkâri	7382	5101	76127	0
2007	Hakkâri	1990	2724	21651	0
2008	Hakkâri	42276	1925	9015	0
2009	Hakkâri	31934	17884	20087	0
2010	Hakkâri	29247	28881	43166	0
2011	Hakkâri	58988	23992	38467	0
2012	Hakkâri	23529	25036	53994	0
2013	Hakkâri	48735	64509	53738	0
2014	Hakkâri	8769	71651	67786	0
2015	Hakkâri	63118	36364	60846	0

2001	Adıyaman	13078	0	4148	0
2002	Adıyaman	90550	0	2697	0

2003	Gaziantep	183423	9053	12875	0	2003	Adıyaman	129025	1803	2631	0
2004	Gaziantep	224974	6606	6649	0	2004	Adıyaman	17812	1369	3191	0
2005	Gaziantep	117843	4091	13539	0	2005	Adıyaman	21588	891	7060	0
2006	Gaziantep	66810	8506	12067	0	2006	Adıyaman	53347	843	13079	0
2007	Gaziantep	66659	3790	14954	0	2007	Adıyaman	27915	588	16324	0
2008	Gaziantep	55630	3720	11133	0	2008	Adıyaman	109300	5388	16828	0
2009	Gaziantep	120500	2996	11610	0	2009	Adıyaman	35646	5204	26082	0
2010	Gaziantep	223770	10529	16580	0	2010	Adıyaman	179587	9726	57771	0
2011	Gaziantep	359519	12486	16743	676	2011	Adıyaman	62890	12322	41762	0
2012	Gaziantep	336884	13092	15670	0	2012	Adıyaman	340897	11398	33548	0
2013	Gaziantep	318219	16778	19784	78	2013	Adıyaman	82275	2296	36064	154
2014	Gaziantep	382613	16292	27558	0	2014	Adıyaman	296611	1857	27041	0
2015	Gaziantep	191261	17038	18313	0	2015	Adıyaman	64752	4022	32554	392
2001	Kilis	5013	273	2426	0	2001	Şanlıurfa	16988	11900	9840	0
2002	Kilis	0	392	5636	0	2002	Şanlıurfa	81924	12694	12634	0
2003	Kilis	14587	0	11781	0	2003	Şanlıurfa	7051	23004	12406	0
2004	Kilis	2256	0	13109	0	2004	Şanlıurfa	4080	24444	10171	0
2005	Kilis	21751	0	13323	0	2005	Şanlıurfa	5572	14623	18548	0
2006	Kilis	4439	0	34234	0	2006	Şanlıurfa	3158	9709	17908	138
2007	Kilis	42454	0	17801	0	2007	Şanlıurfa	12746	4920	23800	3
2008	Kilis	1013	80212	11376	0	2008	Şanlıurfa	20651	3152	15600	17
2009	Kilis	18382	44445	54734	0	2009	Şanlıurfa	21130	4953	24794	20
2010	Kilis	52759	104698	86467	0	2010	Şanlıurfa	37158	1463	22449	220
2011	Kilis	15407	86468	74949	3198	2011	Şanlıurfa	69578	2893	18678	15
2012	Kilis	129395	1508	62615	0	2012	Şanlıurfa	70583	8071	18436	600
2013	Kilis	50977	3358	59509	712	2013	Şanlıurfa	150818	12274	17458	132

2014	Kilis	91408	714	52481	0
2015	Kilis	163627	5	53283	0
2001	Diyarbakır	54026	3018	8537	0
2002	Diyarbakır	43389	1780	9248	0
2003	Diyarbakır	7300	30	8100	0
2004	Diyarbakır	5572	769	7887	0
2005	Diyarbakır	6758	1488	15981	0
2006	Diyarbakır	11577	1482	15916	0
2007	Diyarbakır	36973	1187	15603	0
2008	Diyarbakır	3569	1056	19049	0
2009	Diyarbakır	25670	2524	18888	0
2010	Diyarbakır	49079	3275	20352	0
2011	Diyarbakır	43013	12152	22252	0
2012	Diyarbakır	56967	6109	23082	0
2013	Diyarbakır	87087	9845	19326	57
2014	Diyarbakır	76253	19600	21860	0
2015	Diyarbakır	62036	14862	21384	0
2001	Batman	176865	994	5821	0
2002	Batman	12198	1240	3311	0
2003	Batman	19572	12314	4622	0
2004	Batman	2964	13327	6944	0
2005	Batman	7372	25	23248	0
2006	Batman	9204	437	24497	0
2007	Batman	21497	568	45597	0
2008	Batman	141184	4791	11725	0
2009	Batman	15721	14636	20839	0

2014	Şanlıurfa	48781	13489	44285	0
2015	Şanlıurfa	62515	18418	28590	19
2001	Mardin	31328	1410	2581	0
2002	Mardin	3196	1423	3330	0
2003	Mardin	14063	4	5266	0
2004	Mardin	64558	2098	4305	0
2005	Mardin	15230	143530	9574	0
2006	Mardin	15690	113417	20130	0
2007	Mardin	1788	108158	13720	0
2008	Mardin	15025	94026	7112	15
2009	Mardin	37104	114317	23046	92
2010	Mardin	46253	97846	38015	73
2011	Mardin	61585	181768	21460	678
2012	Mardin	429643	235674	16878	60
2013	Mardin	553168	449887	26782	208
2014	Mardin	453770	274179	27496	3
2015	Mardin	77727	294209	19002	45
2001	Şırnak	39947	5440	3768	816
2002	Şırnak	432	2523	6760	0
2003	Şırnak	31309	2052	4046	0
2004	Şırnak	138054	2688	5223	0
2005	Şırnak	10496	8152	36276	0
2006	Şırnak	7473	10942	26715	0
2007	Şırnak	9588	6640	29127	0
2008	Şırnak	17475	3230	32975	0
2009	Şırnak	25539	33466	9983	0

2010	Batman	14562	16541	37187	0
2011	Batman	24998	8577	43038	0
2012	Batman	46858	3962	32656	0
2013	Batman	129886	5950	27853	168
2014	Batman	80631	6883	32090	0
2015	Batman	101206	28638	32699	0

2010	Şırnak	13821	23561	27119	0
2011	Şırnak	27530	24632	25753	0
2012	Şırnak	18298	20962	27517	0
2013	Şırnak	357527	31854	25246	193
2014	Şırnak	42617	43017	24569	0
2015	Şırnak	28503	42594	28368	0

2001	Siirt	86054	3682	2743	0
2002	Siirt	0	2648	3439	0
2003	Siirt	3245	4245	1490	0
2004	Siirt	64366	1866	3996	0
2005	Siirt	9378	4885	6867	0
2006	Siirt	7388	6966	18419	0
2007	Siirt	14597	3969	14783	0
2008	Siirt	716639	3046	14542	0
2009	Siirt	2769	21665	46337	0
2010	Siirt	28347	3475	49086	0
2011	Siirt	199054	5917	41950	0
2012	Siirt	112453	3888	37011	0
2013	Siirt	123786	8889	31409	291
2014	Siirt	697746	23023	39891	0
2015	Siirt	21270	15210	47102	0

Ek-4 : NUTS düzey-3 bölgelerinin (illerin) gelişmişlik endeksi değerleri.

Bölge	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İstanbul	171,39	159.35	157.35	170.44	178.00	190.95	199.74	221.01	214.12	219.40	225.68	234.81	244.83	253.49	262.44
Tekirdağ	112,15	101.23	100.89	106.29	110.44	115.69	118.20	120.62	125.54	135.21	143.34	143.31	152.69	160.45	166.65
Edirne	94,22	88.08	89.88	94.12	99.89	104.21	113.12	123.48	124.70	141.32	141.68	149.80	155.37	166.30	175.68
Kırklareli	87,34	89.07	89.46	93.50	106.79	106.34	109.64	121.60	122.96	131.73	132.43	136.90	150.86	166.66	170.78
Balıkesir	96,33	90.48	92.02	92.25	100.65	105.66	111.87	117.31	117.19	124.10	129.57	137.37	141.27	146.50	156.00
Çanakkale	96,65	81.70	80.47	87.20	92.39	102.11	112.72	119.22	122.45	139.78	133.95	145.40	151.74	156.56	163.13
İzmir	141,87	138.62	138.78	149.35	159.59	171.60	178.50	192.77	188.78	190.10	197.63	200.05	205.75	211.86	219.93
Aydın	99,03	93.05	93.94	100.15	105.67	112.94	121.33	125.37	126.79	134.70	142.13	148.14	150.43	159.00	169.95
Denizli	107,43	103.35	104.28	107.87	114.97	122.06	130.51	135.27	139.90	149.55	156.27	155.51	163.48	175.44	180.37
Muğla	122,62	117.87	119.00	133.90	142.98	149.07	147.38	152.65	158.37	164.31	169.58	180.98	185.83	192.15	201.17
Manisa	72,45	68.35	71.32	72.81	78.38	83.49	92.09	97.19	99.60	104.91	115.96	121.33	122.67	132.95	140.51
A.Karahisar	53,84	53.95	56.37	59.51	64.04	68.82	74.38	81.35	85.15	90.05	95.92	98.34	104.39	110.85	116.88
Kütahya	64,28	62.91	65.75	69.14	73.34	79.52	84.72	93.69	96.01	99.38	112.64	115.32	127.63	126.26	145.18
Uşak	75,82	74.39	76.23	85.18	88.62	93.11	98.53	107.67	121.35	115.52	123.62	125.96	130.54	146.75	148.35
Bursa	111,84	104.72	111.84	117.40	123.42	134.73	144.53	144.25	140.56	147.26	159.94	157.92	164.17	175.56	180.48
Eskişehir	133,28	125.11	128.56	129.10	134.07	140.42	146.91	157.32	166.39	167.00	174.69	180.50	192.31	202.83	208.14
Bilecik	68,97	66.60	69.20	68.42	75.45	80.96	87.02	100.54	96.39	93.21	113.43	116.85	124.31	130.33	134.60
Kocaeli	108,10	104.16	98.63	105.24	110.92	126.60	136.50	143.93	135.56	149.72	164.61	169.99	170.06	176.15	181.24
Sakarya	77,03	77.49	76.01	81.55	97.27	98.35	108.04	113.67	117.87	115.40	125.34	127.02	134.43	148.15	153.39
Düzce	56,46	56.35	58.73	63.53	71.53	76.72	82.54	84.89	85.37	92.28	100.53	103.75	108.01	126.13	137.71
Bolu	95,42	91.72	85.92	86.52	93.20	102.34	110.11	120.39	131.41	148.44	140.98	137.56	145.18	165.89	169.64
Yalova	124,42	117.73	119.93	121.34	127.96	134.00	133.90	143.59	142.41	167.60	170.02	176.05	180.46	189.86	191.50
Ankara	193,61	180.82	181.84	185.70	193.10	214.28	220.18	221.73	218.07	231.09	230.15	229.40	245.14	251.39	257.83

Konya	73.29	69.77	73.64	78.82	84.30	85.15	93.05	99.53	102.47	108.50	118.13	124.02	132.34	141.56	149.50
Karaman	64.65	68.10	70.57	67.85	72.77	75.51	81.22	85.86	91.15	99.54	100.15	108.43	120.61	121.98	130.60
Antalya	143.39	135.22	133.94	144.01	152.53	157.62	164.79	166.10	164.96	174.64	180.28	194.08	196.24	203.28	215.81
Isparta	94.21	97.64	99.10	102.69	105.28	114.63	125.33	129.95	126.54	130.26	151.43	158.71	161.54	170.03	177.25
Burdur	86.59	80.47	83.85	81.27	86.10	94.87	101.68	106.36	113.81	127.88	128.12	133.11	136.38	143.61	151.92
Adana	79.43	79.18	83.32	89.78	92.54	98.18	99.44	109.66	109.83	116.95	123.30	131.06	136.17	140.38	152.17
Mersin	81.87	77.10	77.38	85.45	88.48	97.53	101.48	107.46	109.28	113.89	120.25	122.90	130.37	140.19	148.76
Hatay	62.00	58.78	62.04	66.36	67.19	74.51	77.60	83.81	84.00	89.63	98.51	104.65	106.67	115.49	124.53
K.Maraş	43.79	42.79	43.71	54.23	57.54	56.83	58.74	61.84	62.98	69.93	74.86	78.43	85.39	89.75	94.06
Osmaniye	42.66	42.26	43.18	46.93	52.23	52.84	60.10	64.82	67.61	73.66	81.57	92.76	95.65	109.33	110.10
Kırıkkale	71.53	75.02	77.33	77.59	80.64	85.76	89.09	93.91	96.23	117.96	122.15	130.84	136.11	149.57	160.85
Aksaray	52.34	53.59	56.03	58.23	65.72	68.39	70.03	75.81	76.03	84.28	91.99	94.58	101.33	108.12	117.73
Niğde	61.31	60.88	58.89	58.68	63.14	66.82	71.07	75.70	77.69	85.92	99.39	95.53	98.71	102.69	107.78
Nevşehir	67.19	66.60	70.50	72.80	76.70	77.66	84.06	89.03	94.41	105.20	112.42	123.63	128.01	132.65	141.77
Kırşehir	63.71	62.69	64.98	60.83	67.55	74.78	85.37	93.43	96.20	108.26	116.44	121.94	125.76	134.53	139.72
Kayseri	85.88	82.96	83.35	88.02	96.67	101.04	106.18	118.47	121.51	126.17	136.03	136.87	144.13	155.19	166.09
Sivas	58.15	55.43	59.78	62.36	65.86	73.80	80.99	85.48	87.61	97.92	106.80	106.76	112.09	123.12	125.28
Yozgat	37.63	38.32	39.05	40.19	45.55	48.22	57.04	60.96	75.72	75.07	76.88	83.88	91.32	97.47	105.41
Zonguldak	78.46	77.59	80.65	84.09	86.29	90.73	99.99	105.49	109.74	118.56	127.24	131.80	134.15	143.27	147.74
Karabük	75.59	73.05	74.21	81.34	83.75	88.69	101.68	119.84	115.07	125.53	132.40	136.31	138.39	155.52	158.52
Bartın	67.05	67.96	68.64	71.66	71.84	74.62	82.05	90.28	89.33	96.89	112.39	112.10	117.25	120.99	122.69
Kastamonu	60.61	61.64	63.89	63.13	64.92	74.24	78.47	88.71	93.70	101.56	110.46	112.95	118.42	121.34	115.19
Çankırı	57.78	59.06	59.12	57.10	66.11	61.99	72.12	74.84	78.78	91.37	99.51	100.53	108.85	119.08	127.12
Sinop	61.66	70.88	64.19	65.47	71.39	72.76	79.50	86.06	93.96	100.49	107.90	112.23	114.55	119.24	126.40
Samsun	74.30	73.92	75.40	80.05	83.85	90.88	92.41	107.89	108.14	114.03	121.58	128.01	133.01	130.58	138.36
Tokat	46.40	45.02	48.05	50.95	54.76	57.80	62.99	68.94	73.04	81.82	82.60	86.41	94.38	99.51	123.28

Çorum	51.56	52.31	56.11	60.67	64.90	68.58	76.77	80.44	85.51	91.89	100.20	105.09	110.25	114.88	125.20
Amasya	59.74	59.84	60.73	63.95	66.93	74.00	79.91	85.45	91.58	96.46	104.95	108.66	115.49	123.55	129.22
Trabzon	88.80	89.05	92.53	95.24	100.07	108.85	117.18	119.85	126.65	138.13	151.24	154.30	164.32	176.25	186.76
Ordu	49.54	48.35	49.63	56.79	59.48	62.48	71.26	74.93	77.57	87.79	89.97	92.36	98.07	103.68	115.80
Giresun	55.65	54.56	56.84	57.68	59.50	66.58	73.94	78.90	83.46	89.44	94.29	99.10	103.04	112.58	113.97
Rize	72.77	68.65	70.89	75.25	76.96	83.28	87.66	91.57	98.05	106.39	115.59	117.66	117.29	124.57	137.23
Artvin	67.85	66.80	70.56	68.40	68.96	79.70	76.89	82.64	84.73	96.32	97.27	110.26	113.29	119.22	124.95
Gümüşhane	49.52	50.89	52.31	54.92	56.08	58.07	62.52	62.70	75.69	89.67	88.38	91.22	98.00	97.66	102.90
Erzurum	56.21	56.80	59.34	61.51	65.13	72.53	80.39	75.00	82.26	94.47	95.05	97.32	94.97	100.72	102.69
Erzincan	64.01	66.90	67.69	70.29	72.96	74.20	80.53	84.56	87.60	94.11	108.36	112.12	118.43	122.05	128.98
Bayburt	34.05	39.67	43.03	42.37	39.56	47.52	50.66	53.10	61.23	75.24	73.27	81.46	89.90	91.45	101.28
Ağrı	11.47	9.07	12.38	13.14	11.93	17.76	18.25	23.53	20.25	26.19	28.00	30.69	33.38	37.47	41.01
Kars	19.19	20.96	21.66	22.20	25.56	32.14	44.67	37.29	43.63	51.00	53.24	55.21	64.55	69.50	71.33
İğdır	29.94	24.73	28.58	21.24	31.74	32.66	37.21	38.35	41.75	49.18	51.43	54.26	57.89	62.35	67.07
Ardahan	16.73	17.18	19.98	18.66	21.82	28.14	34.34	31.86	41.07	53.44	49.71	55.07	67.91	73.47	75.52
Malatya	68.12	63.75	64.26	68.74	74.84	76.43	80.47	82.27	85.92	95.98	102.44	107.24	110.88	120.93	128.59
Elazığ	70.28	68.97	69.82	72.56	78.91	81.04	86.67	90.18	88.73	95.37	101.70	101.71	110.00	114.62	122.66
Bingöl	18.82	20.87	19.71	20.61	25.07	29.92	30.87	35.09	37.76	46.76	47.99	51.09	55.54	63.08	67.28
Tunceli	43.59	44.85	48.07	41.75	50.75	57.28	60.98	60.52	70.82	98.25	99.62	98.62	115.16	119.68	125.70
Van	19.72	18.74	18.05	19.16	21.44	24.15	31.41	33.67	34.73	40.95	40.75	39.43	45.81	47.92	50.59
Muş	9.14	9.42	10.82	12.49	12.53	15.37	19.46	21.35	24.61	30.67	34.84	37.84	40.07	45.04	49.26
Bitlis	15.97	16.60	17.29	17.28	19.04	23.72	26.36	29.42	34.27	38.71	40.15	46.09	47.89	50.56	55.66
Hakkari	9.93	12.65	12.13	11.56	11.41	18.25	22.52	22.32	26.21	32.27	28.17	33.81	37.08	39.34	44.27
Gaziantep	55.07	56.18	51.68	60.48	63.34	67.97	70.53	73.93	74.70	81.84	88.92	95.15	108.11	114.88	119.66
Adıyaman	27.05	27.55	27.00	28.96	31.95	34.94	39.65	42.03	43.93	51.51	53.61	59.10	58.74	66.31	71.78
Kilis	36.52	38.89	38.40	47.77	42.20	43.99	45.58	47.31	51.14	62.46	65.60	76.08	85.28	96.31	110.36

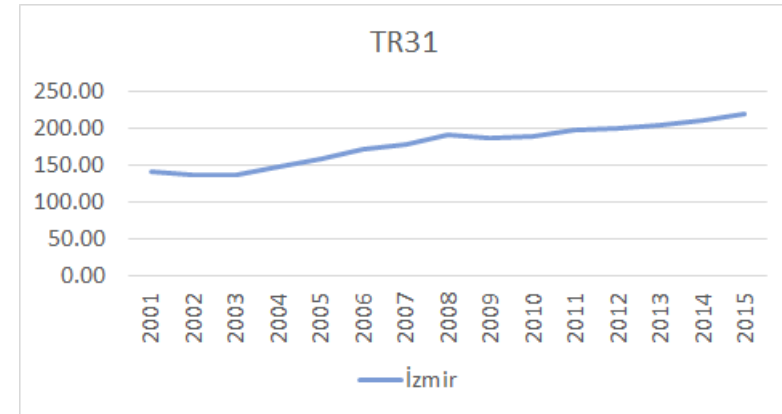
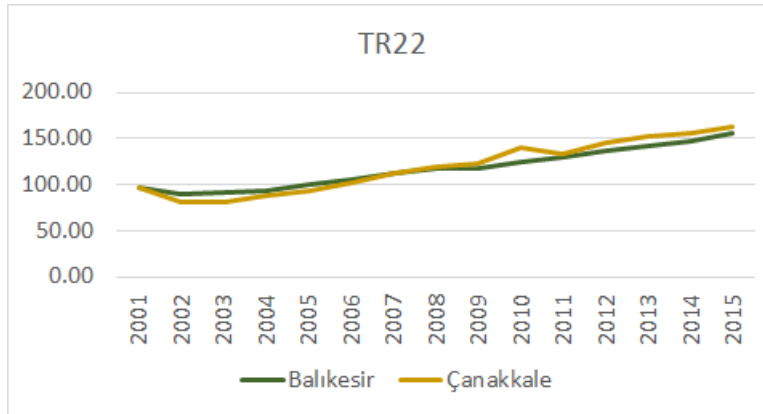
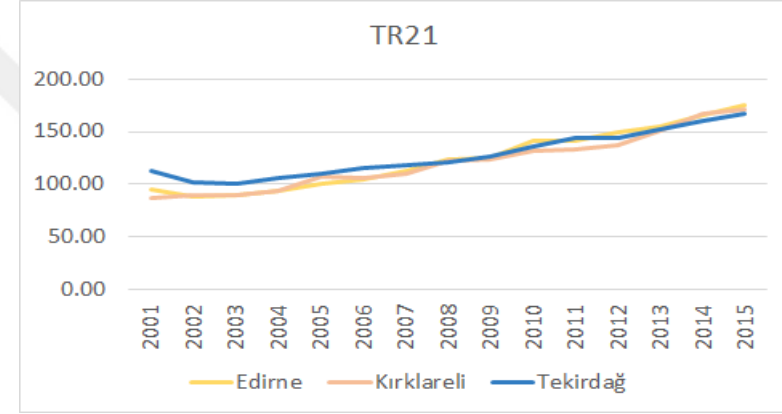
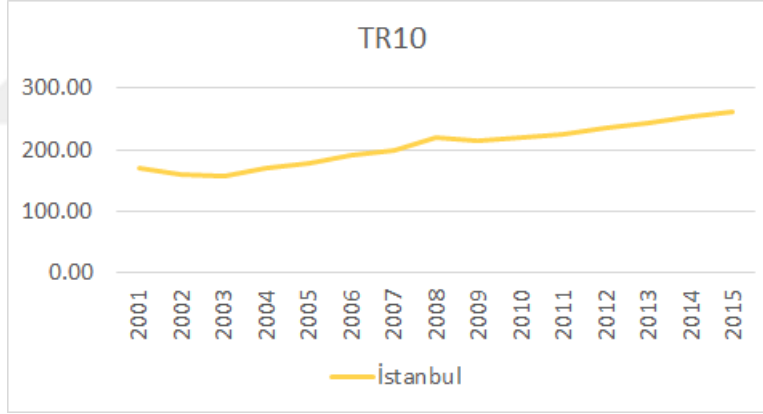
Şanlıurfa	19.65	24.92	21.03	26.16	27.89	30.28	36.93	37.97	31.84	41.80	38.77	41.56	45.29	48.52	54.30
Diyarbakır	31.73	32.81	32.52	32.38	36.75	46.19	46.52	47.31	48.01	52.95	53.39	58.10	62.93	66.17	69.50
Mardin	14.85	14.86	15.40	16.30	17.01	21.06	23.01	25.67	29.40	35.87	37.88	43.94	46.32	50.91	55.92
Batman	26.95	21.33	24.76	26.59	31.21	29.59	33.17	39.22	38.79	49.78	48.85	48.42	48.50	55.87	62.22
Şırnak	13.16	9.88	8.03	11.66	15.46	19.80	24.96	21.94	23.02	26.22	25.64	29.40	35.42	32.54	32.51
Siirt	15.12	16.42	18.06	19.66	20.47	23.93	26.73	27.81	30.74	38.91	40.09	44.73	47.87	48.74	57.34

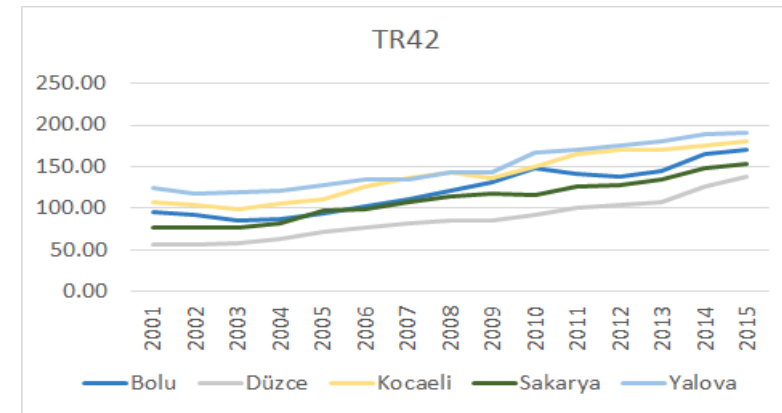
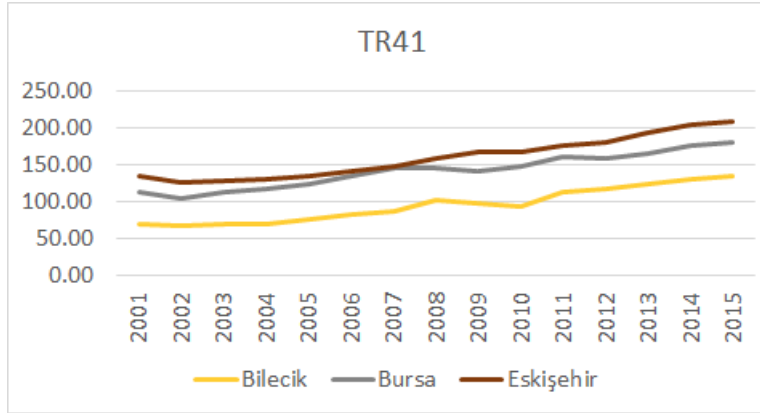
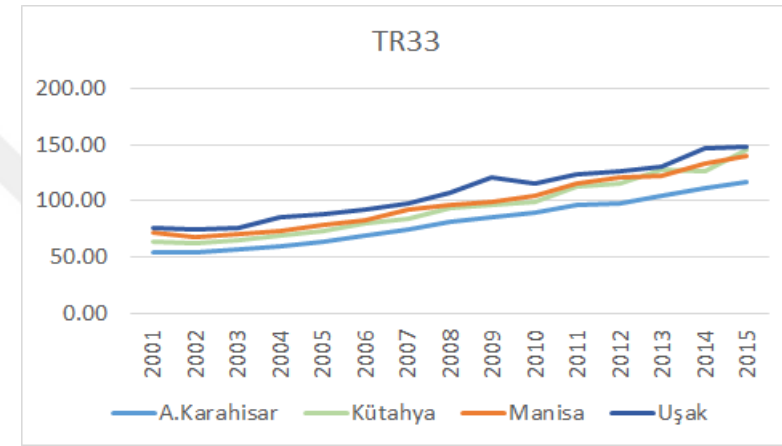
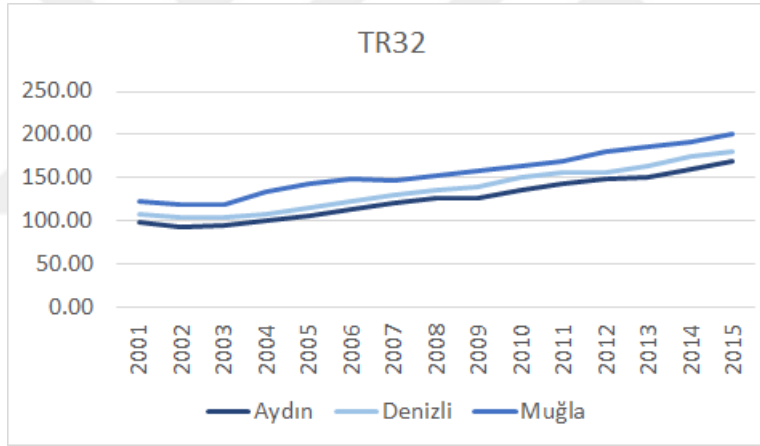
Ek-5 : NUTS düzey-2 bölgelerinin gelişmişlik endeksi değerleri.

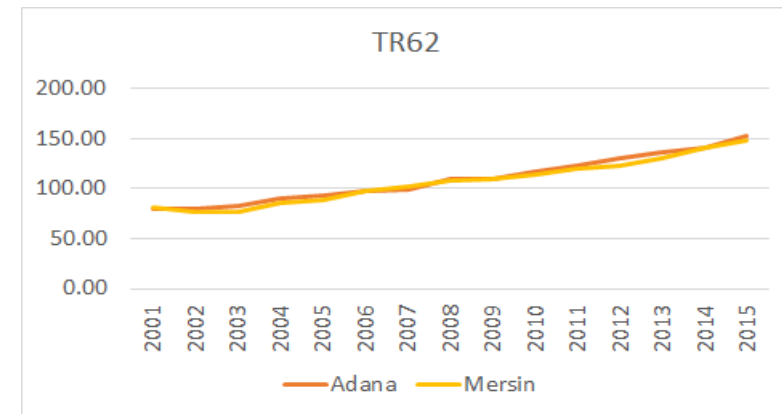
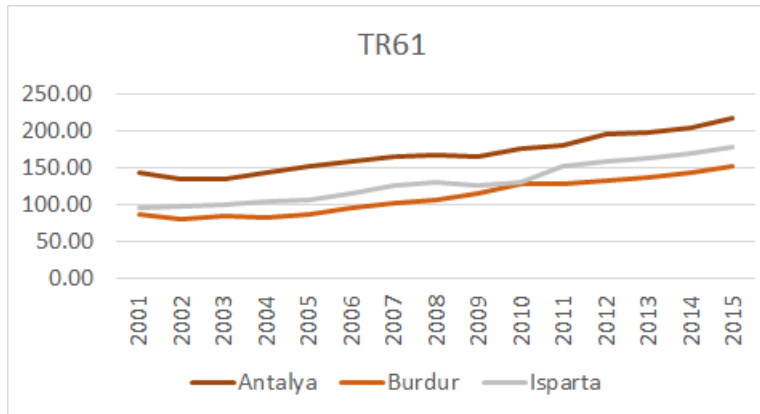
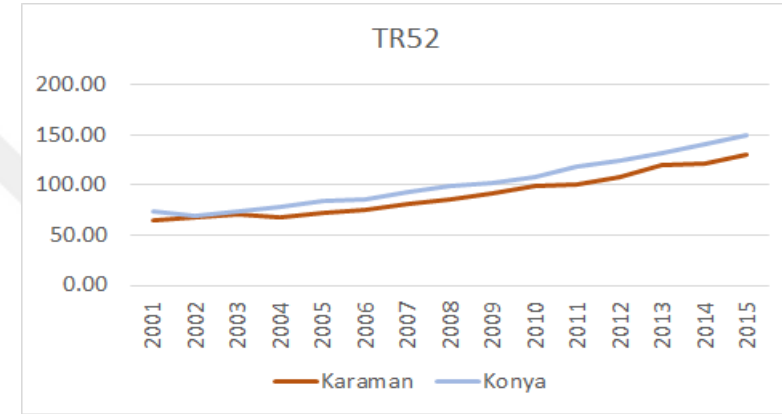
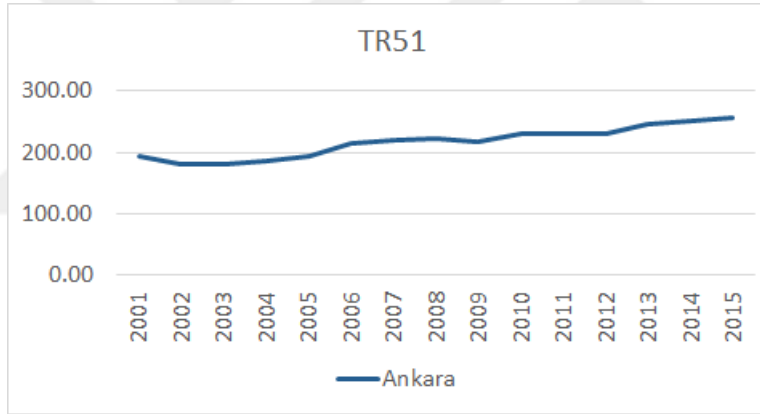
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
TR10	187.51	173.83	173.09	186.67	196.14	214.23	228.24	248.09	238.44	243.25	253.35	265.83	276.02	286.52	297.67
TR21	101.53	95.40	95.58	100.84	107.52	113.15	118.35	126.99	129.49	141.08	147.55	151.50	163.36	175.55	184.86
TR22	91.44	84.21	85.07	87.66	95.70	102.48	111.20	116.08	117.79	132.27	129.60	140.17	146.07	150.43	160.19
TR31	149.78	145.51	146.47	156.17	167.68	180.91	189.33	202.86	196.93	199.50	208.33	212.99	220.97	227.46	237.07
TR32	107.19	101.97	103.05	111.28	118.89	126.59	134.10	138.41	140.70	148.20	156.01	161.74	168.85	177.17	185.93
TR33	63.02	61.40	64.30	68.19	73.71	79.81	87.53	93.73	98.55	103.96	115.58	118.98	124.04	132.40	141.65
TR41	123.55	116.15	123.30	127.39	134.17	147.67	159.10	161.62	157.29	164.06	178.35	181.26	189.37	202.27	206.92
TR42	97.75	95.15	92.50	99.39	109.72	121.64	132.39	140.52	134.99	148.78	161.02	166.66	171.27	182.85	188.86
TR51	200.56	186.90	188.01	191.73	200.83	225.18	232.89	234.20	230.16	243.17	244.59	245.73	262.43	269.51	279.23
TR52	67.68	66.05	70.91	74.68	81.35	85.08	93.88	100.20	104.38	109.68	119.34	126.23	137.47	149.12	157.75
TR61	123.81	118.77	119.35	127.05	134.33	142.48	150.82	153.26	153.07	159.91	170.56	184.10	187.73	195.83	207.65
TR62	76.78	75.11	77.75	85.16	87.64	95.12	98.36	106.90	107.67	113.53	120.34	126.60	133.26	140.18	150.34
TR63	46.32	44.94	47.21	53.77	56.32	60.35	64.28	69.40	69.88	77.13	85.29	91.44	96.73	104.70	110.95
TR71	56.59	58.21	60.31	61.26	66.81	72.06	77.15	83.16	84.31	95.55	104.45	111.44	116.39	123.70	132.89
TR72	63.65	62.38	65.15	69.03	77.27	85.37	94.44	101.05	106.70	112.02	121.34	124.49	132.90	147.94	157.19
TR81	72.26	71.39	73.38	77.97	80.24	85.53	95.45	104.28	105.03	114.90	125.82	129.51	133.82	145.01	148.69
TR82	49.93	54.37	54.31	54.83	60.11	64.72	71.19	79.02	83.96	92.55	102.12	104.95	111.09	116.96	119.45
TR83	53.04	53.76	56.65	61.04	65.00	71.57	77.64	86.29	88.83	95.47	102.72	108.49	115.76	118.30	130.26
TR90	62.67	62.07	64.54	68.70	71.35	77.81	85.64	89.12	94.71	105.66	112.99	116.68	123.86	133.13	142.80
TRA1	47.61	50.04	52.57	55.04	58.07	64.67	72.34	70.03	76.19	86.82	90.97	94.93	95.40	101.07	105.74
TRA2	4.45	4.00	6.72	6.24	8.79	14.32	19.67	20.33	21.59	27.63	29.12	31.73	38.53	43.90	47.64
TRB1	55.15	53.69	54.27	57.19	62.73	65.99	70.39	73.14	75.23	85.44	90.93	94.39	101.26	109.99	117.96
TRB2	6.04	6.45	6.46	7.36	8.58	12.41	18.11	20.00	22.47	28.17	28.93	30.93	36.21	39.28	43.01

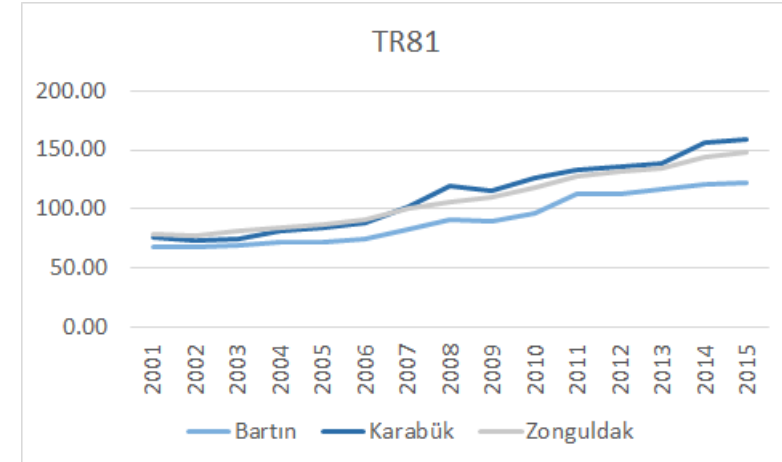
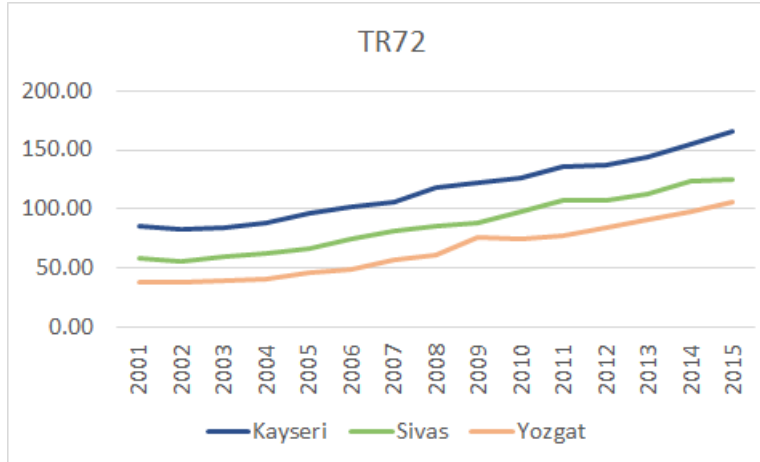
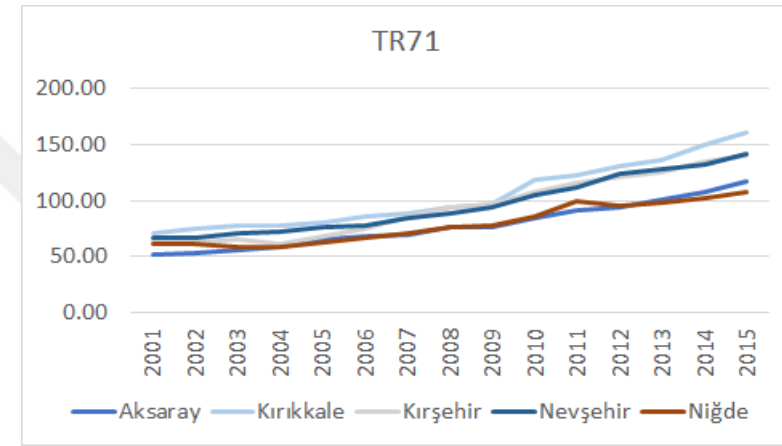
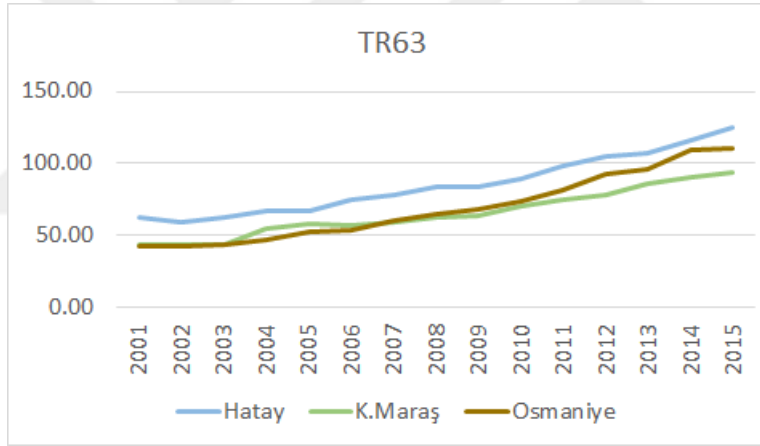
TRC1	44.05	47.14	42.34	50.43	52.95	58.45	62.58	65.97	66.08	74.73	82.40	90.89	105.60	111.94	118.87
TRC2	16.19	19.56	17.91	20.51	23.34	29.33	33.06	34.38	31.31	38.00	36.66	40.82	45.62	49.48	54.48
TRC3	9.44	7.83	8.69	10.65	13.16	15.89	19.72	21.87	23.78	30.61	31.89	35.95	39.26	42.43	47.24

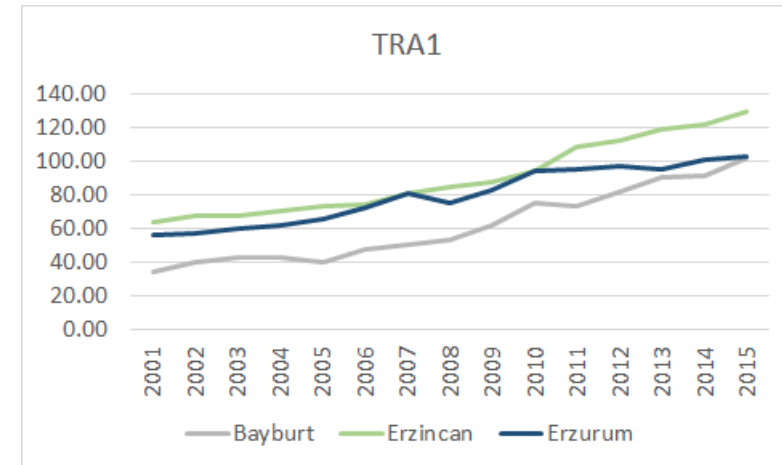
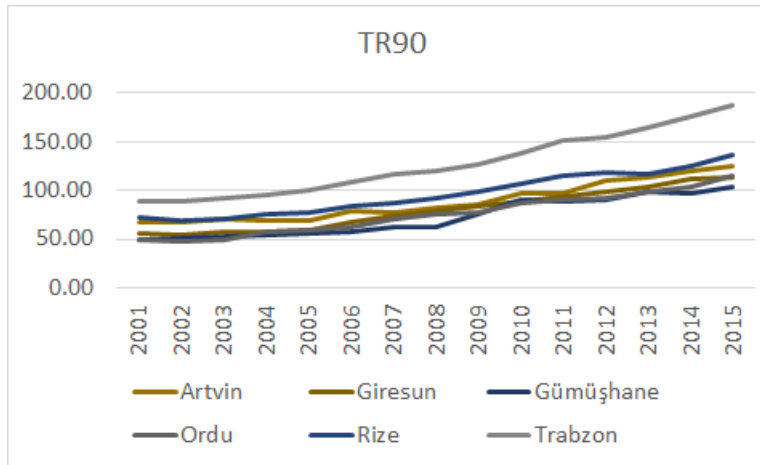
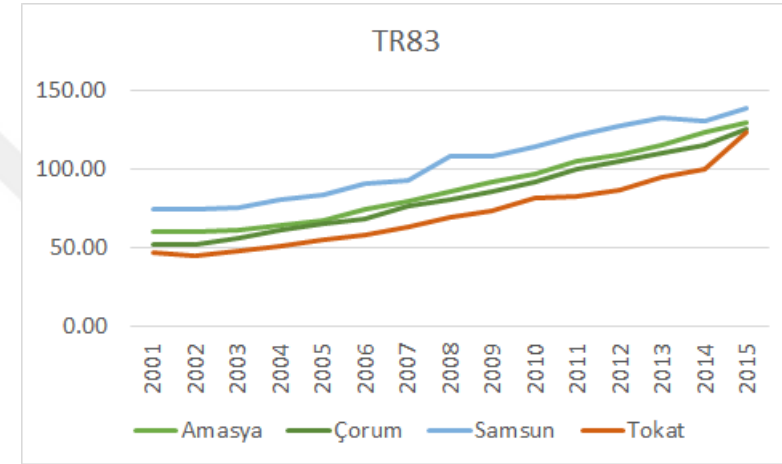
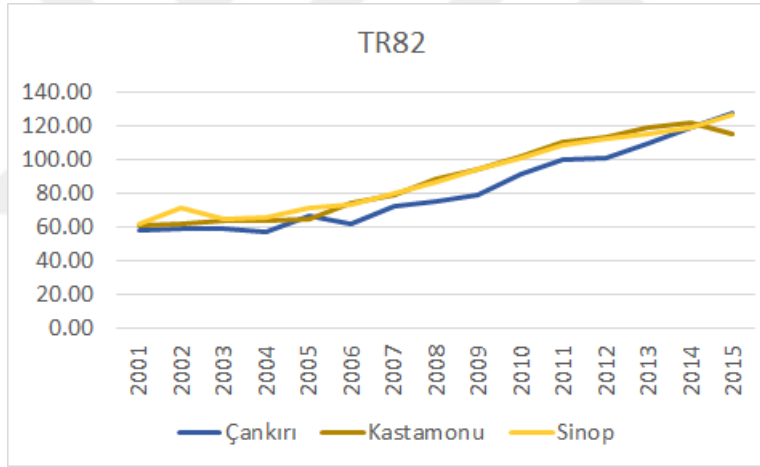
Ek-6 : NUTS düzey-2 bölgeleri içinde yer alan illerin gelişmişlik seyri.

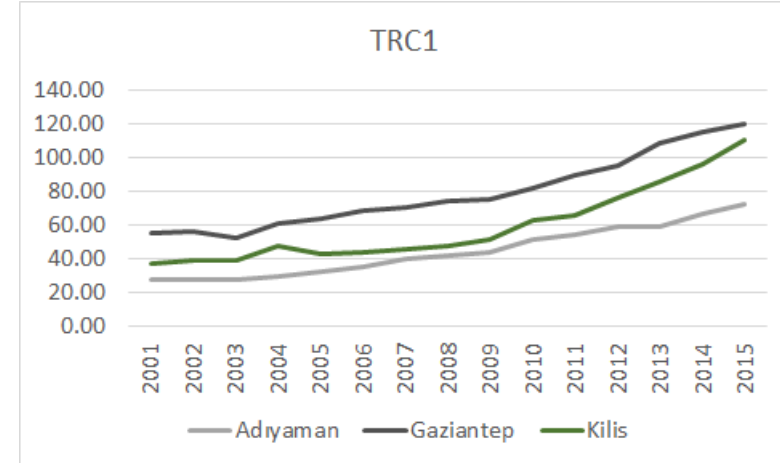
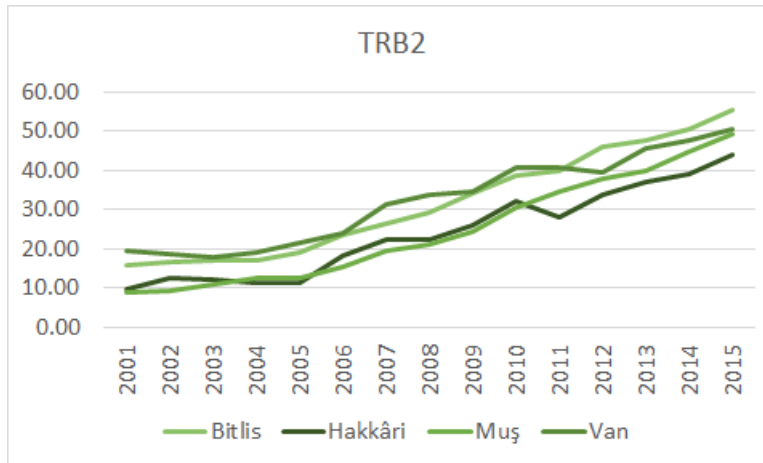
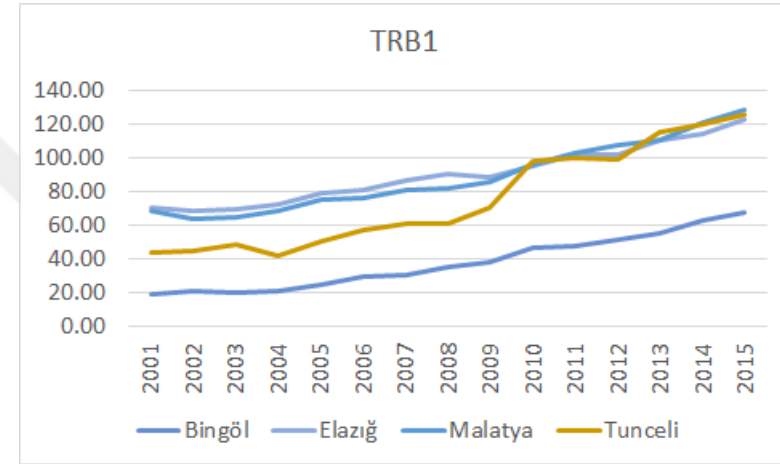
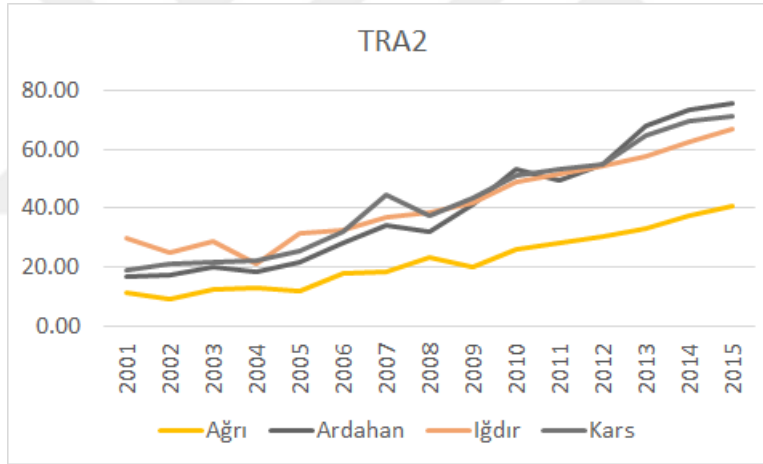

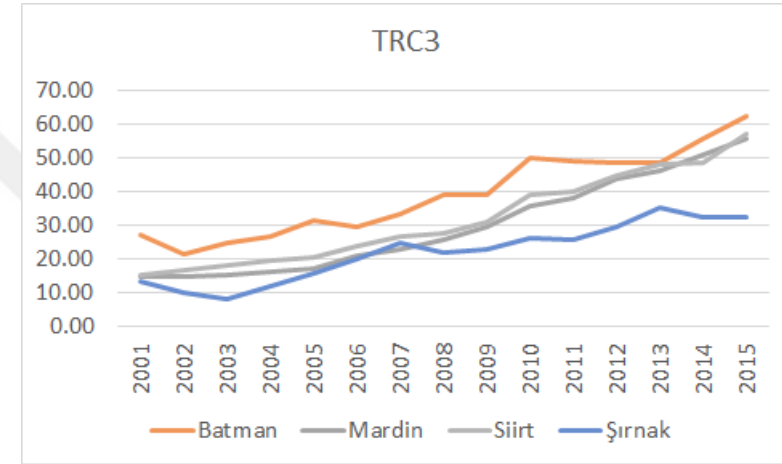
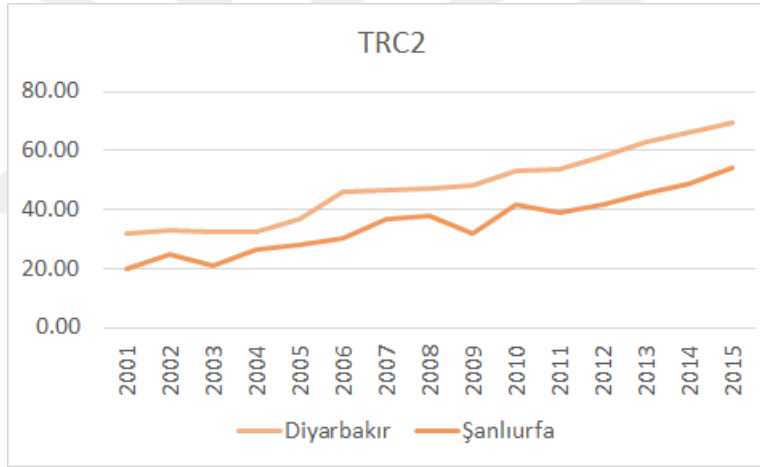

ÖZGEÇMİŞ

1982 yılında İstanbul Fatih’te doğan Cihan KIZIL, 2000 yılında Rıfat Canayakın (Yabancı Dil Ağırlıklı) Süper Lisesi’nden mezun olmuştur. 2008 yılında Kadir Has Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü’nden mezun olmuş, 2009 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Yüksek Lisans Programına girmeye hak kazanmıştır. 2012 yılında yüksek lisans tez çalışmasını sunarak başarılı olmuş ve aynı yıl İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nün Maliye Doktora Programına girmiştir. 2009 yılı Aralık ayından beri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Bölümü’nde araştırma görevlisi olarak akademik kariyerini sürdüren Cihan KIZIL’ın akademik kitaplarda ve dergilerde Türkçe ve İngilizce yayınlanmış çalışmaları bulunmaktadır.